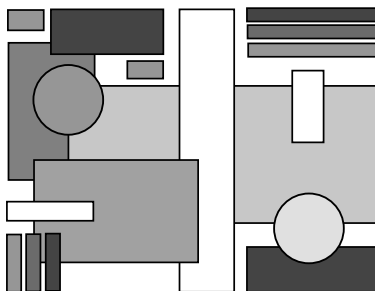

Szemelvények 6.

Specimina Operum Iuvenum 7.

Szemelvények 6.

Válogatás a PTE BTK 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencián
(2021) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből

Szerkesztette:

BALIKÓ FANNI – BARABÁS GÁBOR – BÖHM GÁBOR – POHÁRNOK MELINDA

Pécs, 2022

Specimina Operum Iuvenum
a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanácsának sorozata

Alapító sorozatszerkesztő:
FEDELES TAMÁS

A kötet megjelenésére a Nemzeti Tehetség Program Az Országos
Tudományos Diákköri Konferencián, valamint tudományos műhelyein való
részvétel és a lebonyolítási feladatok ellátása című pályázat
(NTP-HHTDK-21-0002) keretében kerül sor.

Olvasószerkesztő: Kovács Veronika

A kötet megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

© A szerzők
© A szerkesztők

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

HUMÁNTUDOMÁNYOK

NYELVÉSZET

SZETELI ANNA

Vélemények, következtetés és közvetlen tapasztalat.

Beszélői „visszaélések” a szerintem kifejezés tükrében 11

POZSONYI LILLA

Azt/Úgy hiszem (hogy), Azt/Úgy gondolom (hogy).

Két kifejezés vizsgálata magyar mint idegen nyelvi
szempontból 33

PROHÁSZKA ZSOLT

A modális egzisztenciális kérdőszói konstrukció

a magyar nyelvhasználatban 58

STEMLER KITTI

Az ám diskurzus-partikula áttekintő vizsgálata 87

IRODALOMTUDOMÁNY

CSONDOR SOMA

„Megyünk és hallgatunk”. Traumaábrázolás Borbély Szilárd

Nincstelének című regényében 111

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

NAGY TAMÁS

- Elám politikai helyzetének alakulása az anti-asszír
koalíciók belülről 133

PALÓCZ MÁRK

- A Francia Idegenlégió és magyar tagjai 1831-től napjainkig 155

RAPOSA VIVIEN KITTI

- A pécsi bajtársi egyesületek antiszemita megmozdulásai
az Erzsébet Tudományegyetemen a két világháború között 177

ORSÓS GYÖRGY

- A válság temporalizációja Málnási Ödön, *A magyar nemzet
összinté története* című kötetében 207

ZAB TAMÁS LÓRÁND

- A Tanácsköztársaság helyi mártírja. Latinca Sándor kultusza
Kaposváron (1945–1993) 229

NÉPRAJZ

VÁRADI JÚLIA

- Gyöngyélet? A 18–19. századi katonáállítások
néprajzi olvasata 251

PSZICHOLÓGIA

ŐRY FANNI

- A lumbális görbület hatása a női test esztétikai megítélésére 275

GÁSPÁR BAKSA GERGELY

- A vér- és plazmaadással kapcsolatos attitűdök vizsgálata:
a félelem hatása 294

A kötet szerzői 311

Előszó

Kötetünkben a 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencia (OTDK) díjazott hallgatóinak tanulmányaiból adunk közre válogatást. 2021 tavaszán az országos tudományos fórumon 61 pécsi bölcsész öt szekcióban összesen 58 pályamunkával vett részt. Közülük 25 kiemelkedő eredmény született: négy pályamű szerzője első, 11 dolgozat készítője második, tíz munkáé pedig harmadik helyezést ért el, míg karunk 12 hallgatója különdíjban részesült.

Az OTDK szekcióiban pályamunkával megmérgőző hallgatóknak különösen nehéz helyzetben kellett helytállniuk. 2021 áprilisában az Országos Tudományos Diákköri Konferenciák történetében először online szóbeli forduló keretében mutatták be dolgozataikat azon szerencsések, akiket nem fertőzött meg a rettenetes vírus, amely immár két éve része a mindennapjainknak. A megmérettetett pályaművek tehát nem csupán kiválóan teljesítő, leendő fiatal tudósok, de az új helyzet által felvetett problémákkal, nehézségekkel magabiztosan megbirkózó fiatalok kitartó munkáját is dicsérik. Gyűjteményes kötetünkben – erre utal könyvsorozatunk alcíme – ugyanakkor csupán szemelvényeket tudunk nyújtani a karunkon folyó tehetséggondozó munka eredményeiből. A válogatásban számos tudományterület képviselteti magát, így található értekezés a magyar és egyetemes történelem, a magyar nyelvészet, az irodalomtudomány, a pszichológia, valamint a pedagógia köréből egyaránt.

A kötet, ahogy a sorozat korábban megjelent darabjai is, kettős célt fogalmaz meg. Legfontosabb ezek közül természetesen az, hogy a tudomány iránt fogékony új generáció első jelentősebb eredményeit közreadja, de egyúttal arra is vállalkozik, hogy a Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Karon folyó magas színvonalú tehetséggondozó munkáról tanúságot tegyen. A két intenció elválaszthatatlanságának szószólójaként köszöntjük válogatásunkkal Fedeles Tamást, a Kari Tudományos Diákköri Tanács 2020-ban leköszönő elnökét, aki a karon folytatott több mint tíz éves tehetséggondozó munkája során – többek között – éppen e kettős célkitűzések megvalósítása-

ként tartotta fontosnak elindítani a Specimina Operum Iuvenum, valamint a PTE Bölcsész akadémia könyvsorozatát. Köszönet illeti Czeferner Dórát is, a KTDT 2020-ban leköszönő titkárát, aki a kari és országos TDK-k szervezőjeként, valamint a kiadványok lelkiismeretes szerkesztőjeként majd egy évtizedig végezte áldozatos munkáját a kari tehetséggondozásért.

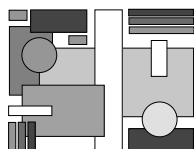
A Kari Tudományos Diákköri Tanács az elmúlt időszakban megújult. Céljaink azonban nem különböznek a korábbiakban megfogalmazottaktól, amennyiben e tanulmányok közreadásával elmélyült kutatásokra szeretnénk ösztönözni Karunk tehetséges, ambiciózus hallgatóit, lehetőség szerint újtárra indítva ezzel a jövő tudós nemzedékét. Az elmúlt időszakban emelkedni látszó TDK-részvételi adatok arra engednek következtetni, hogy ebbéli törekvéseink nem maradnak eredménytelenek, és egyre többen látnak lehetőséget egy sikeres kutatói pálya kiépítésében. Jelen kötetünkkel ehhez kívánunk jó munkát és sikereket minden jelenlegi és leendő a szerzőnknek, minden TDK-zó hallgatónak, valamint témavezetőiknek.

Pécs, 2022. január 4.

A kötet szerkesztői

HUMÁNTUDOMÁNYOK

NYELVÉSZET

SZETELI ANNA

Vélemények, következtetés és közvetlen tapasztalat

Beszélői „visszaélések” a szerintem kifejezés tükrében¹

Opinion, Inference, Experience – Various types of “Misuse” of the Expression
szerintem ‘in my opinion’ by the Speaker

Opinion, Inference, Experience – Various types of “Misuse” of the Expression *szerintem* ‘in my opinion’ by the Speaker The paper investigates the pragmasemantic contribution of the expression *szerintem* ‘in my opinion’, on one hand, in situations with an explicit truth value of the sentence in the outer world, e.g. *I think Peter has been moved home*, and, on the other hand, in situations where the truth evaluation is only possible by considering someone’s mental states, e.g. *I think Mary is beautiful*. The person is accountable to the extent to which he has committed himself by this marking of evidence or subjective opinion. But what if the speaker has an attitude to the content of the sentence different from what he shows? I investigate the expression in different situations such as politeness, lying and bluffing. The aim is to describe such pragmatic regularities as the following one, in a well-formalized way: The speaker is only allowed to address the message *I think Peter has been moved home* if he does not have certain knowledge concerning this question.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány az elméleti és empirikus részekből felépülő OTDK-pályamunkám² elméleti részét hivatott röviden összefoglalni. Kutatásom tárgyát a *szerintem* diskurzusjelölővel kapcsolatos, a beszélő felől meghatározható pragmatikai visszaélések képezték, melyek a választott diskurzusjelölő okán az evidencialitás és az episztemikus modalitás kérdéskörével is szorosan összefügge-

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² SZETELI 2021.

nek. Jelen munkám eredményeit sok tekintetben a *szerint* diskurzuszjelölőről végzett korábbi alap kutatásaimra építem.³ Amellett érvelek, hogy a mondat jelentéséhez kapcsolódó konvenciókkal való beszélői visszaéléseket egzakt módon a formális szemantika eszköztárának kiterjesztése által lehet megragadni és értelmezni. A továbbiakban a beszélői visszaélésekre és kutatásukra is röviden kitérve ismertetem témám relevanciáját a tanulmány célját és felépítését.

A tanulmány témájául olyan a szó szerinti jelentésen túlmutató, a nyelvhasználatához szorosan kapcsolódó jelenségek szolgálnak, mint a különböző hazugságok és beszélői csúsztatások. Mivel ezen stratégiák alkalmazása alkalmas megtévesztésre, manipulációra, így ez igen intenzíven kutatott terület a pragmatikában. A témát egy diskurzuszjelölő, a *szerintem* bemutatása során járom majd körül, így a vizsgált jelölő sajátosságainak okán a vizsgált jelenségek körébe az evidencialitás, illetve az udvariasság is bevonandó. Már előljáróban érdemes rámutatni, hogy a formális (pragma)szemantika igazságértékelő eljárásának szemszögéből a különböző udvariassági stratégiák lényegüket tekintve nem különböznek bármilyen más hibától, ami egy megnyilatkozás létrehozása során bekövetkezhet.⁴ A következő példákkal illusztrálom (1a-b), hogy ugyanaz a beszélői stratégia – ami jelen esetben a redundáns elem megjelenése a mondatban – némelykor a hazugság egy érdekesnek számító szűrkezőzés esete, máskor azonban csupán egy ártalmatlan és akár szándék nélkül a megnyilatkozásba bekerült információ.

- (1) a. A kapitány ma józan volt.⁵
 b. Ez a ti zöld táskátok? (a szerző saját gyűjtése)

A hazugságnak számos nehezen kezelhető megvalósulása ismert. Meibauer például arra mutat rá, hogy a beszélő akár a szintiszta igazat mondva is imp-

³ SZETELI 2017.

⁴ Az egyetlen praktikus különbség, hogy az ilyen „ártalmatlan” visszaélések idővel konvencionalizálódhatnak, akárcsak a kreatív nyelvhasználat által való sorozatos eltérés a nyelv szokásrendszerétől. Manipuláció és más csúsztatások esetében ez természetesen nem történik meg, hiszen ezen megnyilatkozások sikeressége éppen abban mérhető, hogy a valós beszélői szándék a hallgató elől sikeresen rejtve tud-e maradni. Azonban a formális szemantika nézőpontjából nincs lényeges különbség a különböző „hibák” között.

⁵ MEIBAUER 2005.

likálhat téves gondolatokat a hallgató elméjében, méghozzá szánt szándékkal. Ilyen például, ha az első tiszt (1a) megjegyzést rögzíti a hajónaplóban, mely mondatban a *ma* jelenléte eltorzítja a természetes információszerkezetet⁶ (ti. ok nélkül emel be – az említett nap mellé – más alkalmakat is a releváns halmazba, melyeken a kapitány vélhetően nem volt józan), de a megnyilatkozás hatása kontrasztívan ejtve még tovább fokozható. Azonban egy új elemnek a releváns halmazba történő látszólag indokolatlan beemelése nem feltétlenül valós beszélői szándék nyomán történik. Az (1b) példával illusztrálom azt, hogy a kapitány rossz hírének az iménti szándékos keltése csupán egy, a megnyilatkozásokhoz kapcsolódó konvenciórendszer részét képező paraméter rosszindulatú kihasználása, ha úgy tetszik kreatív, reflexív nyelvhasználat. Képzeljünk el két embert, akik egy szórakozóhely egyik asztalánál ülve beszélgetnek. A pultos egyszer csak odamegy hozzájuk, és egyiküknek a történetesen zöld színű táskájára mutatva a következő kérdést teszi fel: *Ez a ti zöld táskátok?* Érezhető, hogy a kérdés kissé furcsa, mindenesetre egy erre éles fülű hallgató számára implikálja, hogy a pultos kifejezetten egy zöld táskát keres. A megnyilatkozás furcsasága abban ragadható meg, hogy bár a beszélő, tehát a pultos, számára releváns a *zöld* jelző, mivel egy zöld táskát keres, a hallgatóinak erről nincsen előzetesen tudomása, számukra a *zöld* jelző redundáns információ.⁷ Hogy hogyan válik a fenti hajónapló-bejegyzésben az általános redundancia egy másik beszélő – az elsőtiszt – szájából elhangozva rosszindulatú hazugsággá, manipulációvá? Erről is számot kíván adni jelen írás.

A válasz e kérdésre egyrészt természetesen a beszélői szándékban keresendő. Azonban e dolgozat nem csak a beszélő szándékáról kíván számot adni. A pragmatikának fontos eszköze a beszélői szándékok számbavétele, ami végső soron valóban leleplezi a konvencionalizálódott beszédaktussal visszaélő felet. Viszont jelen dolgozat szerzőjének célja a formális pragmaszemantika diskurzuszereprezentációs eszköztárának teljes repertoárját bevetni és a beszélői szándék mellett más, a propozícióhoz tapadó modalitásokat (hiedelmeket, vágyakat, autoritásokat) is következetesen számba venni. A fő

⁶ MEIBAUER 2005.

⁷ A fenti saját gyűjtésű jelenséget pszicholingvisztikailag motivált redundanciának neveztem el (a pszicholingvisztikailag motivált kódváltás mintájára), mivel intuíciónom szerint a nyelvben ez a módja nem konvencionalizálódott annak, hogy valaki így jelezze hallgatója számára, hogy kifejezetten egy zöld táskát keres.

állításom, hogy csak ez garantálja például a *szerintem* diskurzusjelölő használata során elkövethető beszélői visszaélések egzakt felgöngyölítését, egy elemzésben ezeknek azonos súllyal kell a latba esniük, mivel a nyelvben is ugyanolyan jelentősek, mint a beszélői szándék.

Ennek fényében a második egységben a releváns jelenségek megragadására javasolt pragmaszemantikai eszköztárat mutatom be. Arról szándékozom számot adni, hogy a beszédaktus-elméletből⁸ és annak továbbfejlesztéséből⁹ származó elképzelések hogyan jelennek meg a *ReALIS* formális interpretációs rendszerben¹⁰, melyet az utóbbi években sokrétűen általánosítottak pragmatikai¹¹ és elmereprezentációs célokra.¹²

A harmadik egységben górcső alá veszem a *szerintem* kifejezést, ami jó eszközként szolgál arra, hogy rajta keresztül tetten érjük a hazugságot, ami nem fekete-fehér jelenség, fokozatai legalábbis különböző skálákon képzelhetőek el, például a közölt tartalomhoz társuló hiedelem erőssége szerint is.¹³ Emellett a beszélő pontos szándékának megadása is finomítja majd a hazugságdefiníciókat.¹⁴

2. Igazságértékelés extenzionálisan és intenzionálisan

A *ReALIS*-keret eszköztára a Kamp-féle logikai alapú diskurzusszemantikai reprezentációt¹⁵ élethossziglani elmemodellé kiterjesztve¹⁶ alkalmas arra, hogy modellezzük vele egy mondat feladói profilját. A címkerendszer szerinti részbenrendezés révén az üzenet feladójának – elsősorban – hiedelmeire, vágyaira, szándékaira és autoritására utaló jegymátrixok alkotják az intenzionális profilt, melyben kifejeződnek Grice maximái,¹⁷ ezáltal a

⁸ AUSTIN 1975/1962.

⁹ SEARLE 1979.

¹⁰ ALBERTI 2011.

¹¹ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

¹² ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

¹³ MARSILI 2014.

¹⁴ MARSILI 2014; ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

¹⁵ DRT: KAMP et al. 2011.

¹⁶ ALBERTI 2011.

¹⁷ GRICE 1975.

profilok a közvetlen beszédaktusok kompozicionális értelmezéséhez¹⁸ egzakt modellt eredményeznek. Mindezzel összhangban az elmélet neve, a rövidítés feloldásaként: *Reciprocal and Lifelong Interpretation System* ('kölcsonös és élethossziglani interpretációs rendszer').

Úgy vélem, hogy a jelenségeket, melyekről e tanulmány számot kíván adni, a legkimerítőbben – tehát a mondatszemantikán túlmutatva, a különböző implikaturaként számontartott nyelvhasználati mozzanatokat is érdemben leírva – diskurzusreprezentációs keretben lehet elemzésnek alávetni. Ez az igény még fokozottabban érvényesül, amennyiben a pragmatika általános módszertana mellett a formális szemantika montagoviánus igazságértékelő eljárásának¹⁹ az integrálását, ezáltal a kompozicionalitás elvét is meg kívánjuk tartani, ami e tanulmány szerzőjének központi szándéka. E montagoviánus modelleméleti igazságértékelés általánosítása: a pragmatikai ihletésű²⁰ Oishi-féle mintaillesztés²¹ ReALIS-stílusú formalizálása.²² A mintaillesztési eljárást – és ezáltal az értelmezés kiterjesztését a közvetett beszédaktusokra²³ – a keret ontológiai innovációja teszi lehetővé: a diskurzusreprezentációkat a **beszélői elmébe** ágyazva kezelhetjük, a **feladói profilekat** az elmével egyazon módon ábrázolhatjuk, ezáltal pedig összevethetjük.

Az alábbiakban a keret formalizmusát és a mintaillesztési eljárást tárgyalom, hogy megalapozzam a beszélői visszaélések hálózatát feltáró harmadik egységet.

2.1. A ReALIS formális eszköztára

A mondat propozicionális tartalmának közlését a tanulmányban alkalmazott eszköztárban egy összetett információsdozoz-struktúra létrejötte kíséri, melynek komponensei a prizmahatás képletében foglalhatók össze.²⁴

$$\wp((\wp(M) \times \wp(I) \times \wp(R) \times \wp(T) \times \wp(\{+, -\}))^*)$$

¹⁸ GROENENDIJK et al. 1996.

¹⁹ DOWTY et al. 1981.

²⁰ AUSTIN 1975/1962.

²¹ OISHI 2014; 2016.

²² Ld. pl. ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

²³ SEARLE 1979.

²⁴ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017; KLEIBER–ALBERTI 2017.

A mondat intenzionális környezetét megragadni hivatott \Re eALIS-világocskák²⁵ öt paramétere a modalitás (M) típusát, az intenzitás erősségét (I), a birtokló referens (R) kilétét, az időpillanatokot (T) és a polaritást (P) adja meg.

A modalitás, azaz a hordozott tartalomhoz való viszony lehet hiedelem – **belief** (jelölése a továbbiakban **B**), vágy – **desire** (**D**), szándék – **intention** (**I**), de például az evidencialitás jelölőinek vizsgálata során a közvetlen érzékszervi tapasztalat – **experience** (**E**) minőségét, illetve meglétének vagy hiányának jelöltségét is vizsgáljuk, illetve az utóbbi években az autoritás modalitással is bővült a rendszer – **authority** (**A**).

Az intenzitási fokozatok nyelvileg is kódolt száma a különböző nyelvekben eltérő lehet, a kérdést pedig tovább árnyalja, hogy egy nyelvi eszköz több elméleti bizonyossági fok halmazát adhatja meg, mivel a szavak és az általuk leírt fogalom közötti megfeleltetés nem kölcsönösen egyértelmű.²⁶ Előállhat maximális – **Maximal** (**M**) vagy nem-maximális – **non-maximal** (**nM**) intenzitás, utóbbin belül néhány konkrét lehetőség a majdnem maximális – **almost Maximal** (**aM**), erős – **great** (**gr**) és „valamicske” – **some** (**sm**).

Az R halmaz elemei, azaz az eventualitáshoz valamilyen viszonyt fűzők elsődlegesen a feladó – **AdresseR** (**AR**) és/vagy a címzett – **addressee** (**ae**) lehetnek, de a különböző hiedelmek, vágyak, szándékok és tapasztalatok más entitás(ok)hoz is horgonyozódhatnak. A \Re eALIS-ben a személyreferensek megfelelő kihorgonyozása által ragadható meg például a hallomásból származó információ kvotatív jelölése.²⁷

A T halmazból kerül ki az időpecsét, ami megmutatja, hogy az adott világocskák mely időpillanatban képezik a referens elméjének részét

A formula ' $\wp(\{+, -, 0\})$ ' komponense által nyolc lehetséges polaritáscímke generálható, köszönhetően a \wp hatványhalmazképző jelnek, amelyek az *igaz* (+), a *hamis* (–) és a *nem specifikált* (0) értékekből jöhetnek létre.

A Kleene-féle csillag jelzi, hogy a címkeötösök egymásba ágyazhatók, ezáltal elméletileg akár korlátlanul sok egymásra épülő világocskákhoz hozható

²⁵ ALBERTI 2011.

²⁶ „The mapping between words and concepts may be one-to-one, one-to-many, many-to-one, or a mixture of these. However, the idea that there is an exhaustive, one-to-one mapping between concepts and words is quite implausible.” – WILSON–SPERBER 2012. 32.

²⁷ SZETELI 2017; SZETELI–ALBERTI 2017.

létre. A lehetőségeket csupán a megkonstruálható mondatok szorítják gyakorlati korlátok közé, illetve végső soron az elme kapacitása. A nagy zárójel előtti hatványhalmazjel pedig több világocskára létrejöttének lehetőségét jelzi ugyanarra a propozicionális tartalomra nézve.

Az 1. táblázatban a kampi információsdobozok ötletén alapuló ReALIS-világocskák ábrázolják a *Péter hazaköltözött* eventualitás közlésének intenzionális környezetét Alberti és Kleiber²⁸ alapján. Amennyiben a **beszélő** elméje ezt a **feladói** profilt mutatja, azaz nem él megtevesztő eszközökkel (ld. mintaillesztés), úgy jogosan bocsátja útjára az **e** infont. A második, magyarázó oszlop zárójeli szemléltetik, hogy a prizmahatás képletébe mi helyettesítendő be a lehetséges referensek közül.

1. táblázat: A kijelentő mondat alapbeállítása²⁹

$\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$	„Az üzenet feladójaként ($R \rightarrow \text{AdresseR}$) jelenleg ($T \rightarrow \tau$) maximális intenzitású ($I \rightarrow \text{Maximal}$) hiedelemmel ($M \rightarrow \text{Belief}$) rendelkezem arról, hogy Péter hazaköltözött (+) .”
$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau, 0 \rangle$	„Azzal az erős ($I \rightarrow \text{great}$) hipotézissel ($M \rightarrow \text{Belief}$) hozom létre megnyilatkozásomat, hogy akinek az üzenetet címzem ($R \rightarrow \text{addressee}$), annak most ($T \rightarrow \tau$) még nincs (0) erről biztos ($I \rightarrow \text{Maximal}$) tudása ($M \rightarrow \text{Belief}$).”
$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma, r', \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, +- \rangle$	„Legalábbis erősen ($I \rightarrow \text{great}$) feltételezem ($M \rightarrow \text{Belief}$) azt is, hogy vágy ($M \rightarrow \text{Desire}$) fűződik ($R \rightarrow r'$: $\sum \gamma_x \geq 1$ ($x \in r'$)) Preferált: $r' = \{AR, ae\}$ ahhoz, hogy az információt a jövőben ($T \rightarrow \tau^+$) birtokold ($R \rightarrow \text{addressee}$).”
$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$	„Azzal az együttműködési szándékkal ($M \rightarrow \text{Intention}$) hoztam létre a megnyilatkozást, hogy megszerezd a következő időpillanatban ($T \rightarrow \tau^+$) ezt az információt .”

A fenti négy feltétel Grice maximáit³⁰ is figyelembe véve jellemzi az ideális beszélőt. A ReALIS szemléletében – összhangban például a kognitív nyelvészet álláspontjával³¹ – a kijelentő mondat alapbeállításaként a tényközlést

²⁸ ALBERTI–KLEIBER 2014.

²⁹ ALBERTI–KLEIBER 2014; SZETELI–ALBERTI 2017; KLEIBER–ALBERTI 2017.

³⁰ GRICE 1975.

³¹ KUGLER 2012. 32., 106.

tartjuk számon. A beszélő akkor őszinte, ha jelöletlen kijelentő mondatban maximális intenzitású tudást bocsajt útjára. Ehhez képest egy ideális beszélőnek a tartalomhoz való speciálisabb hozzáállása nyelvtől függően például az episztemikus modalitásban és/vagy az evidencialitás jelölésében fog megnyilvánulni.

A második és harmadik axióma a feladó címzetről való vélekedéseit fejezi ki. A címzett tudásának hiányát feltételezni a propozicionális tartalommal kapcsolatban az érdemi, minőségi, releváns közlés elsődleges feltétele. A másik ide vonatkozó feltétel lehet a címzetről azt vélni, hogy a címzettnek vágya a tudás megszerzése,³² de a tudás iránti vágy személyreferensének alulspecifikálása³³ azt is lehetővé teszi, hogy a kijelentő mondat profilja olyan kategória legyen, amelyben több Oishi által idézett³⁴ austini³⁵ beszédaktus értelmezhetővé válik, illetve jelentésütközés nélkül, természetesen terjeszthető ki az asszertívumokra³⁶ monoton jelentésgazdagító komponensek hozzáadásával. A harmadik axiómához tartozó $\Sigma\gamma \geq 1$ ($x \in r'$) kikötés kifejezi, hogy a feladó preferált esetben a saját közlési vágyát és a címzett tudás iránti vágyát helyezi mérlegre, amikor a feladói szerep felvétele mellett dönt, mely szerep felvételéhez egyikőjük maximális intenzitású vágya is elég, amennyiben negatív polaritású vágy egyik oldalról sem feltételezhető.

A kijelentő mondat utolsó jogosultsági feltétele a kooperativitást fejezi ki: a feladónak szándéka, hogy a következő időpillanattól fogva a címzett információállapotának része legyen a propozicionális tartalom. A kooperativitás elve mellett ez megfelel azoknak az elvárásoknak is, amelyeket a kommunikáció felé Sperber és Wilson³⁷ alapján támaszthatunk, mivel ebben a modellben az információ átadása mellett explicit a kommunikatív szándék is: *Kijelöllek címzettemnek, mert szándékom közölni veled, hogy Péter hazaköltözött.*

³² ALBERTI–KLEIBER 2014.

³³ SZETELI 2017; SZETELI–ALBERTI 2017; KLEIBER–ALBERTI 2017.

³⁴ OISHI 2014. 252.; ld. még OISHI 2016.

³⁵ AUSTIN 1975/1962. 161–163.

³⁶ SEARLE 1979.

³⁷ SPERBER–WILSON 1986/1995.

2.2. Az Oishi-féle mintaillesztés

Alberti, Kleiber és Kárpáti arról ad számot,³⁸ hogy a ReALIS-keret a lehetséges világokat és a diskurzuszerepléseket a beszélői elme részeként értelmezve teszi lehetővé, hogy a szerepléseket az elmével összevessük, ezáltal olyan összetett pragmatikai problémákra nyújtva megoldást, mint a hazugság vagy a mellébeszélés,³⁹ emellett a jól formalizált rendszer pragmaszemantikai alapjának természetes hozadéka, hogy a mintaillesztés által már formális eszköztárral kezelhető benne a lokúció–illokúció–perlokúció fogalomhármassal jellemezhető folyamat, illetve a közvetett beszédaktusok is.

Az igazságértékelő mintaillesztési eljárás Oishi⁴⁰ azon elgondolását veszi alapul, hogy amennyiben a beszélői elme információállapota ezt megengedi, úgy az illető jogosultan magára ölthet egy feladói szerepet, hallgatójára pedig címzetti szerepet oszthat. Szorgalmazza, hogy ezt a jogosultságot vizsgálva a **feladó** legyen elválasztva a **beszélőtől**, a **címzett** a **hallgatótól**, illetve a **kontextus** a **szituációtól**. Mintaillesztéssel, azaz a feladó–címzett–kontextus és a beszélő–hallgató–szituáció hármassal egymásra illesztésével nyílik mód annak vizsgálatára, hogy a feladói szerep felvételére, illetve a címzetti szerep kiosztására jogosult-e a beszélő, de a szituáció helyes értelmezése is mintaillesztés által történik.⁴¹

A fenti eljárás a ReALIS-keretben úgy jelenik meg, hogy a feladói szerepet (**AdresseR**, a képletekben **,AR'**) feleltetjük meg a beszélő információállapotának (**speaker**, a képletekben **,sp'**), míg a címzetti profilt (**addressee**, **,ae'**) a hallgatóhoz (**listener**, **,li'**) mérjük, de a kontextus szituációval történő összehasonlítása által is értelmet nyernek jelenségek, mint például a tanári vizsgakérdés, amikor a feladó olyan kérdést intéz a címzethez, amire ő maga is tudja a választ.⁴² Ezen jelenségek megragadásának érdekében a ReALIS terminológiájában az imént egymástól elválasztott kifejezések jelentése nem azonos, azok egymással nem helyettesíthetők.

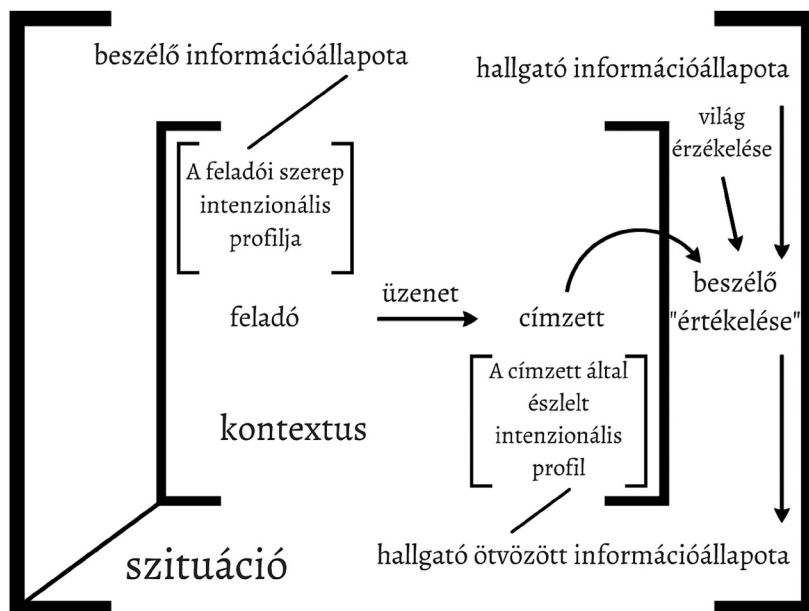
³⁸ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

³⁹ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

⁴⁰ OISHI 2014.

⁴¹ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

⁴² ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

1. ábra: Oishi-féle mintaillesztés Alberti Kleiber és Kárpáti⁴³ alapján

Az 1. ábrát tekintve a lokúció és a közvetlen illokúciós aktusok⁴⁴ a kontextuson belül értelmezhetők. A közvetett beszédaktus másodlagos illokúciója még szintén a nyelvi forma által jelenik meg, míg a szándékolt elsődleges illokúciót a hallgató azáltal nyeri ki, hogy az érzékelt intenzionális profilt összeveti a külvilággal, a beszélőről meglévő tudásával és a szituációval. A perlokúciós hatás sikeressége pedig már kizárólag a hallgató információállapota alapján dől el. Az látható tehát, hogy maga a beszélő és a hallgató is folyamatosan mintaillesztéseket végez, mielőtt felvenne egy-egy neki osztott szerepet a nyelvi kontextus szűkebb játékterében.

⁴³ ALBERTI-KLEIBER-KÁRPÁTI 2017.

⁴⁴ AUSTIN 1975/1962.

3. Vélemények, következtetés és a közvetlen tapasztalat

A *szerintem* véleménykifejező⁴⁵ diskurzusjelölő vizsgálatának során Szeteli az intenzionális profilok paramétereinek beállítása közben a jegymátrixok egy-egy elemének megváltoztatásával igazolja a végül legmegfelelőbbnek ítélt feladói profilt.⁴⁶ A paraméterek állítgatása tehát egyrészt egy szemantikai profil bizonyításául szolgálhat, másrészt az így előálló alternatív képleteket a beszélői elme tartalmaként felcímkezve mintaillesztési hibák állnak elő, még hozzá a legkülönbözőbb manipulatív és hazug, illetve udvarias megnyilatkozásként értelmezhető mintaillesztési hibák is. Ez a jelenség nem újkeletű és nem a *szerintem* kifejezés sajátja. A ReALIS-keretben létrehozott korábbi alapbeállítások vizsgálata során bevett módszer volt néhány paraméter megváltoztatásával modellezni olyan beszélői információállapotokat és feladói profil párokat, mint a füllentés, az elszólás, a „poén lelövése”.⁴⁷ Ez azt mutatja, hogy a jogosultsági feltételeket vizsgáló, igazságértékelő formális pragmaszemantikai rendszer amellet, hogy kompozicionálisan ragadja meg a kifejezések jelentését, inherens módon képes szimulálni eltérő eseteket, melyek a pragmatikai funkciójukat tekintve relevánsak.

A harmadik egység első felében ezeket a jelenségeket tekintem át, majd a *szerintem* diskurzusjelölő pragmaszemantikai profilja mellett hozok érveket azáltal, hogy számot adok az „átállított” információállapotok eltérő pragmatikai funkcióiról.

3.1. Hazugság, füllentés, manipuláció

Marsili klasszikus és alternatív definíciót ad a hazugságra.⁴⁸ Előbbinél feltétel, hogy a beszélőnek szándéka legyen elültetni a gondolatot hallgatója fejében, utóbbi meghatározás viszont csupán a közlés által sugallt hiedelemtől eltérő beszélői vélekedésre terjed ki. Ehhez hasonlóan Alberti, Vadász és Kleiber

⁴⁵ DÉR 2016.

⁴⁶ SZETELI 2017.

⁴⁷ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

⁴⁸ MARSILI 2014. 154.

is külön kezeli például a szándékos megtévesztést („ordas hazugság”⁴⁹) és az arcvédő föllentéseket.⁵⁰ Ezek az elkülönítések inkább csak erkölcsi szempontból érdekes distinkciók, illetve megnevezésükkel utalhatunk a mindennapi életben betöltött funkciójukra, a formális (pragma)szemantika igazságértékelő eljárásának szempontjából azonban ezek egyazon kategóriába tartoznak. Olyan megnyilatkozások, melyek nem felelnek meg maradéktalanul azoknak az intenzionális profiloknak, melyekkel meghatároztuk használatuk jogosultsági feltételeit, bizonyos esetekben pedig ennek kifejezetten a beszélő reflektív nyelvhasználata az oka. Az udvariasságot is ide sorolom, azzal a megjegyzéssel kiegészítve, hogy ezek a visszaélések egy ponton túlkonvencionálódhatnak és használatuk nem feltétlenül kívánja meg a beszélők teljes metapragmatikai tudatosságát. Vizsgáljuk most meg, hogy Péter valóban hazaköltözött-e Alberti, Vadász és Kleiber tanulmánya alapján!

2. táblázat: Hazug kijelentő mondat a \Re ALIS-keretben⁵¹

Feladó által mutatott intenzionális profil: <i>Péter hazaköltözött.</i>	Beszélő elméje ordas hazugság esetén	Beszélő elméje arcvédő hazugság (füllentés) esetén
$\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$	$\langle B, M, sp, \tau, - \rangle$	$\langle B, M, sp, \tau, - \rangle$
$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau, 0 \rangle$	$\langle B, gr, sp, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, li, \tau, 0 \rangle$	$\langle B, gr, sp, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, li, \tau, 0 \rangle$
$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma, r', \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, +- \rangle$	$\langle B, gr, sp, \tau, + \rangle$ $\langle D, gr, li, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, li, \tau^+, +- \rangle$	$\langle B, gr, sp, \tau, + \rangle$ $\langle D, gr, li, \tau, 0 \rangle$ $\langle B, M, li, \tau^+, +- \rangle$
$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$	$\langle I, M, sp, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, li, \tau^+, + \rangle$	$\langle I, sm, sp, \tau, 0 \rangle$ $\langle B, M, li, \tau^+, + \rangle$

A táblázat első oszlopa azt mutatja be, hogy a **feladó** a *Péter hazaköltözött* eventualitást közli. Eközben elméjének tartalma megjelenhet a második oszlopban meghatározott **beszélői** profil által, ami egyedül hiedelme

⁴⁹ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

⁵⁰ BROWN–LEVINSON 1978.

⁵¹ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

polaritásában tér el. A címzetről azt gondolja, nem tud a propozicionális tartalomról, viszont azt is gondolja, hogy az számára releváns tartalom. Ennek tudatában ahelyett, hogy megosztaná biztos tudását, szándéka éppen az általa igaznak vélt ellenkezőjét állítani. Ilyen módon például alibit biztosítani múlt hétvégére Péternek kimeríti az ordas hazugság fogalmát.

A harmadik oszlop afüllentésnek egy olyan típusát jeleníti meg, ami egy kínos szituációban az arc(ulat)/homlokzat⁵² megvédését szolgálhatja.⁵³ Az alapbeállításhoz és a rosszindulatú hazugsághoz képest a beszélőnek a másíkról alkotott hiedelmében és a megnyilatkozás szándékában áll be változás. A beszélő szerint a hallgatónak nem vágya, hogy megismerje az eventualitást, emellett a beszélőben még gyenge szándék sem él, hogy a másik fejében elültesse a gondolatot. Például az egyébként lelkiismeretes témavezetett azt mondja konzulensének, hogy nem tudta feldolgozni az ígért szakirodalmat, mert a hétvége folyamán testvére, Péter váratlanul hazaköltözött, miközben valójában remekül érzi magát jelenlegi lakhelyén, és fel se merül benne a hazaköltözés lehetősége. Az arcvédő hazugság hatékonyságát tehát alapvetően két oldalról fontos vizsgálni. Egyrészt meg kell védenie a feladó arcát, másrészt fontos, hogy eközben a hamis információ ne okozzon „kárt” a címzettnek, azaz olyan elterelő információ legyen, ami a címzett számára egyáltalán nem releváns, nem sarkallja őt további kérdésekre vagy tettekre, nem következik belőle semmi. Amennyiben a hallgató ideális a címzetti szerepre és nem releváns számára a közölt információ, úgy a közlés nem okoz kárt neki, azonban a feladó arcát megvédi a kellemetlen helyzetben. Az arcvédő hazugságra akkor derülhet fény, ha a hallgató nem viselkedik ideális címzettként, azaz következtetéseket von le a kapott információból, mivel az valamilyen okból kifolyólag mégiscsak releváns számára. Adott esetben például így reagál: „Na, és Péter felmondta már az albérletét? Mert a fiamnak pont most keresünk egy lakást arrafelé, ő szívesen átvinné a helyet.”

Érdemes lehet a hazugságra a manipuláció tágabb perspektívája felől tekinteni. Bárházi kutatását az a cél motiválta, hogy manipulatív nyelvi eszközöket azonosítson.⁵⁴ A manipuláció elméleti hátterét többek között

⁵² BROWN–LEVINSON 1978.

⁵³ A terminológia e tekintetben nem egységes, magam igyekszem az *arcvédelem* kifejezést használni az egységesség érdekében.

⁵⁴ BÁRTHÁZI 2008.

együttműködési⁵⁵ és osztenzív-következtetési kommunikációs modellben⁵⁶ vizsgálta. Szerinte a manipulatív szándék fontos tulajdonsága, hogy az letagadható a közlő részéről.⁵⁷ Ez az ellenőrizhetetlenség a *szertem* kifejezés egyik lehetséges használatát is jellemzi. A következőkben bemutatom, hogy a kifejezés használata miképpen nyújt lehetőséget a hallgató(k) manipulációjára.

3.2. Beszélői „visszaélések” a *szertem* kifejezés tükrében

A *szertem* kifejezés azért alkalmas a hazugság és más beszélői csúsztatások egyes árnyalatainak megragadására, mert – általános véleménykifejező diskurzusjelölő voltánál,⁵⁸ illetve következtetést kifejező inferencialitás-jelölőként betöltött funkciójánál⁵⁹ fogva – a vele élő beszélő jelzi elköteleződésének fokát és módját a közölni kívánt mondat propozicionális tartalma iránt. Mindemellett használatát a különböző – szűkebb értelemben vett – funkcióin felül még az udvariassági stratégiák jelenségköre is átszövi.

Kiindulva a jelöletlen kijelentő mondat profiljából,⁶⁰ anyanyelvi intuíció alapján, illetve a kurrens kognitív irodalom által feltárt funkciókat⁶¹ figyelembe véve a vizsgált véleményközlő diskurzusjelölőhöz⁶² két feladói profil társítható.

- (2) a. Szerintem Péter hazaköltözött. (Mégkérdezhetem tőle, ha biztos szeretnél lenni.)
- b. Szerintem Mari szép. (Attól függetlenül, hogy Elemér bányarémnek tartja. / Megérttem Pétert, aki még haza is költözik a kedvéért.)

⁵⁵ GRICE 1975.

⁵⁶ SPERBER–WILSON 1986/1995.

⁵⁷ BÁRTHÁZI 2008. 446.

⁵⁸ DÉR 2016

⁵⁹ KUGLER 2012. 126–127.; SZETELI 2017.

⁶⁰ ALBERTI–KLEIBER 2014.

⁶¹ KUGLER 2012.

⁶² DÉR 2008. 446.

A beszélő a predikátumtól függően egyrészt jelölheti vele egy a külvilágban is igazságértékkel bíró tartalomra vonatkozó következtetését (2a). Másrészt olyan kijelentést tehet, ami kizárólag az elméjének tartalmát figyelembe véve vehető alá igazságértékelési eljárásnak (2b).

3. táblázat: A szerintem kifejezés két intenzionális környezeté⁶³

	Péter hazaköltözött.	Szerintem Péter hazaköltözött.	Szerintem Mari szép.
A feladó hiedelme ($\iota < M$, $\iota = \iota' \cdot \iota''$)	$\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$	$\langle B, \iota, AR, \tau, + \rangle$	$\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$
	$\langle E, M, sp, \tau, + \rangle$	$\langle E, M, AR, \tau, 0 \rangle$	$\langle E, M, AR, \tau, 0 \rangle$
		$\langle B', \iota', AR, \tau, + \rangle$	–
		$\langle B'', \iota'', AR, \tau, + \rangle$	–
A feladó hipotézise a címzett tudásáról ($\iota''' < \iota$)	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau, 0 \rangle$	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, \iota''', ae, \tau, +- \rangle$	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau, 0 \rangle$ $\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$
A feladó hipotézise a közléshez fűződő vágyról (r' : $\sum \gamma_x \geq 1$ ($x \in r'$) Pref.: $r' = \{AR, ae\}$)	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma_p, r', \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma_p, r', \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma_p, r', \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$ $\langle B, M, AR, \tau, +- \rangle$
A feladó szándéka	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$ $\langle B, \iota, AR, \tau, + \rangle$	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$ $\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$

Következtetéses típusú *szerintem* használatokor a feladó hiedelme ι intenzitású, ami felöleli a nem-maximális (**nM**) kategóriákat. Ilyenkor elvárható egy asszociált tanúsító tapasztalat (**B'**), illetve valamilyen hétköznapi értelemben vett⁶⁴ következtetési lépések sorozata (**B''**). E két komponens megbízhatóságából konstruálódik a feladó hiedelme (**B**). A maximális tudás

⁶³ SZETELI 2017; SZETELI–ALBERTI 2017.

⁶⁴ KUGLER 2012. 58.

kizárását a propozicionális tartalomra irányuló érzékszervi tapasztalatnak a megnyilvánulásban **indikált** hiánya $\langle E, M, AR, \tau, 0 \rangle$ teszi szükségessé.⁶⁵

A hiedelemintenzitás-hazugságoknak⁶⁶ az elnevezése is mutatja, hogy a mintaillesztési hiba a feladói profil és a beszélői elme hiedelemerősségei között áll fenn úgy, hogy a hazugság legegyszerűbben beazonosítható esetekben akár polaritásváltás is történik. A beszélőnek lehetősége van mélyebb vagy gyengébb elköteleződést tanúsítania a valóságnál, attól függően, hogy az adott beszédhelyzet mit kíván meg.

Óvatos hazugság, amikor a *szerintem* kifejezés által a feladó később kevésbé lesz számonkérhető, mivel megnyilatkozását helytelen következtetésként, azaz tévedésként tüntetheti fel, pedig beszélői elméjében a közlés pillanatában más polaritású tudást $\langle B, M, sp, \tau, - \rangle$ birtokolt, mint amit a felvett feladói profil sugall. Tehát például biztos abban, hogy egy esemény nem történt meg, de amennyiben meg kell próbálnia elűtteni a gondolatot hallgatója fejében, úgy erre – a lebukási kockázat esélyét a leghatékonyabban minimalizálva – a (2a) megnyilatkozás bevetése által nyílik módja. Utólag pusztán véleménynek állíthatja be kijelentését, illetve arra hivatkozhat, hogy vélekedése csak következtetés volt, amit bizonyára hibás alap(ok)ra épített.

A gyengébb elköteleződés esetére az iméntivel ellentétes példaként állhat ugyanez a megnyilatkozás (2a), miközben ezúttal a beszélő valójában erre gondol $\langle B, M, sp, \tau, + \rangle$: *Biztos vagyok Péter hazaköltözésében, hiszen még a lakásavató bulin is voltam, ahová téged nem hívott el, és a közvetlen tapasztalat hiányát sugalló kijelentéssel éppen ezt próbálom eltitkolni előled.* Ez a szituáció azt hivatott bemutatni, amikor egy beszélő biztos tudását csak arcvédelem/udvariasság céljából titkolja el, a hiedelme polaritását nem változtatja meg, csupán annak erősségét nem tárja a hallgató elé, valamennyire azonban igyekszik tudtára hozni az igazságot. Mint az látható, az alkalmazott mintaillesztési eljárásban az arcvédelem és az udvariasság ugyanúgy a mintaillesztési hibák körébe sorolható, mint a rosszsándékú hazugság, formális értelemben tehát nincs különbség.

⁶⁵ SZETELI 2017; SZETELI–ALBERTI (2017) összhangban OISHI (2014. 248) vélekedésével arról, hogy az evidencialitás jelölői a saját tapasztalat hiányát indikálják.

⁶⁶ *graded-belief lies* – MARSILI 2014. 165.

A propozicionális tartalom iránti hiedelemre nézve semleges polaritású beszélői elme esetén $\langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{sp}, \mathbf{\tau}, \mathbf{0} \rangle$ az egyik lehetőség, hogy az illető blöfföl,⁶⁷ de az is elképzelhető, hogy egyenesen bogarat akar ültetni hallgatója fülébe. Ha semleges polaritású hiedelemvilágocska birtokában állítja, hogy *Péter hazaköltözött*, akkor akár alaptalan pletykát is elindíthat.

Végül milyen típusú őszintétlenség áll fenn, ha az illető teljes értékű tapasztalattal $\langle \mathbf{E}, \mathbf{M}, \mathbf{sp}, \mathbf{\tau}, + \rangle$ rendelkezik? A hiedelemintenzitás-hazugságok olyan esete ez, amikor az imént bemutatott hazugságokhoz képest a polarításban nem áll be változás. Alberti a *talán* lexéma biztos tudás mellett való használata kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy: „Ha valamilyen formális logikai értelemben igazat is mond, pragmatikai szempontból azt konstatálhatjuk, hogy a beszélő **megettéveszti** az interpretálót (saját tudásának tekintetében), mert kevesebbet közöl, mint amennyit tud.”⁶⁸ Ezzel összhangban Oishi az evidencialitás jelölői kapcsán hangsúlyozza, hogy a hiedelem erősségének általuk történő leszállítása nem csupán **implikálja**, hanem **indikálja** a teljes értékű tapasztalat hiányát a hallgatóságban (tehát nemcsak sugallja, hanem explicit módon jelölni hivatott).⁶⁹ Tegyük fel, hogy a beszélő résztvevője volt a bevezetésben említett lakásavató összejövetelnek és ott alaposan meggyőződött Péter hazaköltözésének tényéről, illetve arról is, hogy az nem fogja felfrissíteni korábban ápolt kapcsolatát az érte epekedő Ilivel. Ezért a reménykedő lánynak csupán megemlíti, hogy Péter minden jel szerint visszatérőben van, de biztos tudásával és annak forrásával nem szolgál, hogy ne kelljen beszámolnia az este konkrétumairól, például Péter új menyasszonyáról, Mariról: *Szerintem Péter hazaköltözött. Magában hozzátéve ...elkezdhetnéd szokni a gondolatot, hogy már nem állsz olyan közel Péterhez, mint régen.*

Összefoglalva elmondható, hogy a hiedelemintenzitás-hazugságok olyan megnyilatkozások, melyek a beszélői elme hiedelmének erősségét a feladói szerep által a címzett megettévesztésének érdekében (i) feljebb „tornásszák”, vagy (ii) jellemzően az evidencialitás és/vagy az episztemikus modalitás megfelelő jelölőivel lejjebb szállítják. Eközben gyakran a hiedelem polaritását tekintve is észlelhető mintaillesztési hiba.

⁶⁷ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

⁶⁸ ALBERTI 2011. 109.

⁶⁹ OISHI 2014. 248.

A feladó a sajátjánál gyengébb tudást feltételez a címzetről, amit a kép-
letben a tudásuk viszonyára vonatkozó kikötés fejez ki: $t^m < t$. Ha a kikötés
sérül és a beszélő nagyobb tudást feltételez, akkor nem informatív szándéka
van, hanem a *Szerintem Péter hazaköltözött* kijelentéssel mintegy mellékesen
beviszi a propozicionális tartalmat a beszélgetés kontextusába, ezzel meg-
próbálva például „kiugrasztani a nyulat a bokorból”. Az iménti példából is-
mert Ili persze egyetlen közös ismerősüket se tudná átejteni ezzel a trükkel,
mivel azok a megfelelő interperszonális tudás birtokában azonnal kiolvas-
nák próbálkozásából valós, puhatolózó szándékát.

Előfordulhat az is, hogy a vágyakra vonatkozó kikötés az, ami nem áll
fenn: $\Sigma \gamma_x \geq 1$ ($x \in R$). Különsönösen érdektelen információ megosztására kerül-
het sor, ha a (mellé)beszélő egy laza asszociációval a releváns e' informáci-
óhoz kötődő e'' infont igyekszik hallgatója elé tárni.⁷⁰ A *szertem* kifejezés
bővíti a felhasználható, lazán kötődő és érdektelen információk tárházát,
mivel a közlendőbe bekerülhetnek a beszélő sejtései, feltételezései is. Az in-
formációéhes Ili egy ideig „jóllakatható” olyan általános megjegyzésekkel,
mint *Péter az utóbbi hónapokban sokat utazott. Volt Bécsben és Prágában. /
Szerintem idén a prágai utat élvezte legjobban.*

Végül az utolsó, szándékra vonatkozó axióma átállítása a beszélői elmé-
ben már a kijelentő mondat alapbeállítását tekintve is olyan fogalmat defi-
niált, mint „kibökní” valamit,⁷¹ és nincs ez máshogyan a *szertem* kifejezés
használatakor sem. Az első világocska kifejezi, hogy a negatív szándék el-
lenére fog mégis a hallgató elméjének részévé válni az infon: $\langle I, M, sp, \tau, - \rangle$
 $\langle B, M, li, \tau^+, + \rangle \langle B, t, sp, \tau, + \rangle$.

A *szertem* diskurzusjelölő másik fontos funkciója a kifejezés értékíté-
letes megvalósítása, ami a szubjektív tartalmú predikátumáról ismerhető fel.
A *szertem* kifejezés (2b)-hez hasonló mondatokban tudja ellátni véle-
ménykifejező szerepét, mivel ilyen esetekben nem áll és nem is állhat rendel-
kezésre külvilágbeli tapasztalás, amire a beszélő következtetését építheti, így
ezekben az esetekben szükségszerűen véleményt közöl. A közléssel vállalt
feladata ideális esetben az, hogy önkényesen konstruált, maximális inten-
zítású véleményét tárja a címzett elé: *Szerintem Mari szép.* De vajon tényleg

⁷⁰ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

⁷¹ ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.

mindig így tesz-e? Természetesen ebből a használatból is változatos visszaélések vezethetők le. Térjünk most át a további megkerülhetetlen őszinteségeket rejtő értékítéletes esetre, ahol a feladónak nincs, és nem is lehet közvetlen tapasztalata mondandója tartalmáról.

Nem ideális esetben a feladó a kijelentése által akar bekerülni a címzett által respektált személyek táborába, miközben Mari szépségéről egyáltalán nem úgy vélekedik, mint ahogyan állítja $\langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{sp}, \tau, - \rangle$, tehát hazudik. Mivel a véleményéről van szó, ha következetesen állítja, hogy szépnek találja Marit, látens hazugságot követ el. Nem ellenőrizhető, hogy ezáltal befolyásolja környezetét, tehát manipulál⁷². Amennyiben nem hazudik következetesen, kiderülhet róla, hogy csupán alkalmilag hunyázkodott meg mások véleménye előtt. A másik lehetőség, hogy Mari külsejéről semlegesén vélekedik $\langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{AR}, \tau, \mathbf{0} \rangle$, ez a hazugság enyhébb fajtája, egyfajta alaptalan elköteleződés.

További beszélői visszaélés a hallgató által már ismert vélemény $\langle \langle \mathbf{B}, \mathbf{gr}, \mathbf{sp}, \tau, + \rangle \langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{li}, \tau, + \rangle \langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{sp}, \tau, + \rangle \rangle$ túlnyomatékosítása, sulykolása, illetve a hallgatónak a beszélői vélemény iránti egyértelmű érdektelensége ellenére történő áradozás Mari szépségéről $\langle \langle \mathbf{B}, \mathbf{gr}, \mathbf{sp}, \tau, + \rangle \langle \mathbf{D}, \mathbf{M}, \mathbf{li}, \tau, - \rangle \langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{li}, \tau^+, + \rangle \langle \mathbf{B}, \mathbf{M}, \mathbf{sp}, \tau, + \rangle \rangle$.

A beszélői elme lehetséges tartalmai és a feladói intenzionális környezetek illesztésének során a fenti módon hozható létre a megnyilatkozások jogosultsági feltételeinek rendszere. A pontos beszédhelyzetet figyelembe véve mintaillesztési hibák mutatnak rá, hogy a beszélő különböző feladói szerepeket ölthet magára. Abból pedig, hogy egy beszélő milyen szerepet öltött magára – ironikus, vicces vagy csalárd szándékkal – kitűnik, hogy milyen kifinomult nyelvi kompetenciával és reflektív képességgel bír a feladói szerep eredeti funkcióját tekintve. Az eredeti jelentés kinyerése éppen ezért hatékonyan történhet meg a kreatív, önreflektív nyelvhasználat – mint a közvetett beszédaktusok, a hazugság vagy a nyelvi humor – megfigyelése és elemzése által. A fenti elemzés tanulsága, hogy a diszfunkció vizsgálata változatos visszaélésekben letisztult képet szolgáltat a helyes funkcióról, a pragmatikai jelölők magjelentésének vizsgálata szempontjából jelentős tényező, hogy milyen funkciók ellátására **nem** alkalmasak.

⁷² BÁRTHÁZI 2008.

4. Összefoglalás

E tanulmányban megmutattam az olvasó számára, hogy a beszédaktusok természetéről, illetve egyes kifejezések jelentéséről és funkciójáról hogyan adhatunk számot egy formális szemantikai igazságértékelő eljárással operáló keretben egzakt módon. A *szerintem* diskurzusjelölő intenzionális környezetnek tulajdonságait az elmében megjelenő lehetséges tartalmakkal összehasonlítva szemléltettem, hogyan terjeszthető ki a \Re ALIS-keret eszköztára az Oishi-féle mintaillesztés által több pragmatikai jelenségre.⁷³ A mintaillesztések során olyan jogosultsági feltételekre mutattam rá, amelyek mellőzése a grice-i⁷⁴ maximákkal ütközik. Emellett a hiedelemintenzitás-hazugságok⁷⁵ különböző fajtáit is a profilok paramétereinek módosításával hoztam létre. Bemutattam, hogy a *szerintem* diskurzusjelölőhöz tartozó mintaillesztési hibák, esetenként beszélői csúsztatások, hazug és manipulatív megnyilatkozások, de amellet érveltem, hogy lényegüket tekintve ezek nem különböznek például az udvariasságtól.

Rövidítések

ALBERTI 2011	ALBERTI Gábor: \Re ALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban. Bp., 2011.
ALBERTI et al. 2021	ALBERTI Gábor – DÓLA Mónika – KÁRPÁTI Eszter – KLEIBER Judit – VISZKET Anita – SZETELI Anna: Lehetséges lehetséges világaink. In: Jelentés és Nyelvhasználat 8 (2021:1) 105–145.
ALBERTI–KLEIBER 2014	ALBERTI, Gábor – KLEIBER, Judit: \Re ALIS: Discourse Representation with a Radically New Ontology. In: Complex Visible Out There. Eds. VESELOVSKÁ, Ludmila – JANEBOVÁ, Markéta. Olomouc, 2014. (Olomouc Modern Language Series 4.) 513–528.

⁷³ OISHI 2014; 2016.

⁷⁴ GRICE 1975.

⁷⁵ *graded-belief lies* – MARSILI 2014. 165.

- ALBERTI–KLEIBER–
KÁRPÁTI 2017 ALBERTI Gábor – KLEIBER Judit – KÁRPÁTI Eszter: Reális (ReALIS) kép a másik elméjéről. In: Más elmék. Szerk. MÁRTON Miklós et al. Bp., 2017. 237–258.
- ALBERTI–VADÁSZ–
KLEIBER 2014 ALBERTI, Gábor – VADÁSZ, Noémi – KLEIBER, Judit: Ideal and Deviant Interlocutors in a Formal Interpretation System. In: Communicating Certainty and Uncertainty in Medical, Supportive and Scientific Contexts. Eds. ZUCZKOWSKI, Andrzej et al. Amsterdam, 2014. (Dialogue Studies 25.) 59–78.
- AUSTIN 1975/1962 AUSTIN, John L.: How to Do Things with Words. Oxford, 1975/1962.
- BÁRTHÁZI 2008 BÁRTHÁZI Eszter: Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban. In: Magyar Nyelv 104 (2008:4) 443–463.
- BROWN–LEVINSON
1978 BROWN, Penelope – LEVINSON, Stephen C.: Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction. Ed. GOODY, Esther N. Cambridge Papers in Social Anthropology 8. Cambridge, 1978. 56–232.
- DÉR 2016 DÉR Csilla Ilona: A *szerintem* diskurzusjelölő szinkrón és diakrón vizsgálata. In: Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben. Szerk. REMÉNYI Andrea et al. Budapest, 2016. 474–485.
- DOWTY et al. 1981 DOWTY, David. R. – WALL, Robert E. – PETERS, Stanley: Introduction to Montague Semantics. Dordrecht, 1981.
- GRICE 1975 GRICE, Paul: Logic and conversation. In: Syntax and Semantics 3. Eds. COLE, Peter – MORGAN, Jerry L. New York, 1975. 41–58.
- GROENENDIJK et al.
1996 GROENENDIJK, Jeroen – STOKHOF, Martin – VELTMAN, Frank: Coreference and Modality. In: The Handbook of Contemporary Semantic Theory. Ed. LAPPIN, Shalom. Oxford, 1996. 179–213.
- KAMP ET AL. 2011 KAMP, Hans – van GENABITH, Josef – REYLE, Uwe: Discourse Representation Theory. In: Handbook of Philosophical Logic 15. Eds. GABBAY, Dov – GUENTHNER, Franz. Berlin, 2011. 125–394.
- KLEIBER–ALBERTI
2017 KLEIBER, Judit – ALBERTI, Gábor: Compositional Analysis of Interrogative Imperatives in Hungarian. In: Linguistics. Beyond and Within 3 (2017) 117–135.
- KUGLER 2012 KUGLER Nóra: Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra. Bp., 2012.

- MARSILI 2014 MARSILI, Neri: Lying as a scalar phenomenon: Insincerity along the certainty-uncertainty continuum. In: Certainty-uncertainty – and the attitudinal space in between. Eds. CANTARINI, Sibilla – ABRAHAM, Werner – LEISS, Elisabeth. Amsterdam, 2014. (Studies in Language Companion Series 165.) 153–173.
- MEIBAUER 2005 MEIBAUER, Jörg: Lying and Falsely Implicating. In: Journal of Pragmatics 37 (2005) 1373–1399.
- OISHI 2014 OISHI, Etsuko: Discursive functions of evidentials and epistemic modals. In: Certainty-uncertainty – and the attitudinal space in between. Eds. CANTARINI, Sibilla et al. Amsterdam, 2014. (Studies in Language Companion Series 165.) 239–262.
- OISHI 2016 OISHI, Etsuko: Austin's Speech Acts and Mey's Pragmemes. In: Pragmemes and Theories of Language Use. Eds. ALLAN, Keith – KECSKES, Istvan – CAPONE, Alessandro. Switzerland, 2016. (Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology 9.) 335–350.
- SEARLE 1979 SEARLE, John R.: Expression and meaning – Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge, 1979.
- SPERBER–WILSON 1986/1995 SPERBER, Dan – WILSON, Deirdre: Relevance: Communication and Cognition. Cambridge – Oxford, 1986/1995.
- SZETELI 2017 SZETELI, Anna: Szerint(em): A kifejezés funkcióinak vizsgálata formális interpretációs rendszerben. In: Szemelvények 4.: Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (2017) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből. Szerk. CZEFERNER Dóra – BÖHM Gábor – FEDELES Tamás. Pécs, 2017. 88–107.
- SZETELI 2021 Az inferencialitás és a közvetlen tapasztalat – Beszélői „viszsaélések” a *szerintem* kifejezés tükrében. OTDK-pályamunka. Miskolc, 2021.
- SZETELI–ALBERTI 2017 SZETELI, Anna – ALBERTI, Gábor: Énszerintem, teszerinted 'in my/your opinion'. Poster presented at the 2017 Debrecen Workshop on Pronouns. In: Book of Abstracts – DWP2017. Ed. RÁKOSI, György. Debrecen, 2017. 43–44.
- WILSON–SPERBER 2012 WILSON, Deirdre – SPERBER, Dan: Meaning and Relevance. Cambridge, 2012.

POZSONYI LILLA

Azt/Úgy hiszem (hogy),
Azt/Úgy gondolom (hogy)

*Két kifejezés vizsgálata
magyar mint idegen nyelvi szempontból*

Analysis of these two expressions from the perspective
of Hungarian as a Foreign Language

The study deals with AZT/ÚGY HISZ/GONDOL (HOGY) verbal constructions, used to express opinions, from the perspective of Hungarian as a Foreign Language. Such expressions are to be taught as synonyms due to the lack of a clear distinction among them. Therefore, neither teachers, nor students can tell which one to choose in a specific situation, which may result in errors since the forms are not always interchangeable. On the one hand, the aim of the study is to provide a clear functional distinction between these expressions. A further question is whether the functional distinction has any relation with the sentence type (declarative, interrogative, imperative), verb tense (present or past) or the different forms of verb conjugation. The study offers a coherent systematization of the results by using the functionalist framework of Halliday for the analysis, which focuses on the relation of meaning (pragmasemantics) and form (grammar).

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja

Dolgozatom tárgya az AZT/ÚGY HISZ... (HOGY) és az (AZT/ÚGY) GONDOL... (HOGY) igei szerkezetek vizsgálata. Ezek a SZERINT...-tel együtt – mint véleménynyilvánító formulák – egymással felcserélhető kifejezésként szoktak megjelenni a magyar mint idegen nyelv (MID) különféle anyagaiban. Noha a beszélő véleményének kifejezésére mindhárom szerkezet alkalmas lehet egyes szám első személyben (*azt hiszem (hogy)*, *úgy gon-*

dolom (hogy), *szerintem* – vö. angol közvetítő nyelv esetén: *I think*), maguk a kifejezések számos esetben nem csereszabatosak egymással, azaz nem ugyanazt fejezik ki – többek között a személyragozás, az igeidő és a mondat modalitásának függvényében (1)–(3). Erre vonatkozóan azonban nem rendelkezik elegendő támponttal sem a MID-tananyag-író, sem a MID-tanár, a MID-tanulóról nem is szólva: a dolgozat nekik kíván fogódzót nyújtani a kifejezések funkcionális grammatikai elemzésével.

(1) *Szerinted szerettek csocsózni?*

(2) *Azt hiszed, szerettek csocsózni?*

(3) *Úgy gondolod, hogy szerettek csocsózni?*

A dolgozat célja tehát az, hogy az említett véleménynyilvánító formulákat egymáshoz képest, rendszerszerűen vizsgálja, és feltárja a kifejezések funkcionális megoszlását, vagyis feltárja a köztük lévő egyezéseket és különbségeket. A kutatás fontos részét képezi annak vizsgálata, hogy ez a munkamegosztás mennyiben függ a mondatípustól (kijelentő, kérdő, felszólító), az igeidőtől (jelen, múlt) és a személyrától (egyes szám első, második és harmadik személy), továbbá, hogy az AZT és az ÚGY hogyan módosítják a kifejezések szemantikáját-pragmatikáját, illetve, hogy mitől függ a HOGY elhagyhatósága.

A kutatás várható elméleti eredménye a különféle szerkezetek pragma-szemantikájának részletes feltárása, egy egységes, átlátható rendszerben történő leírása, várható gyakorlati haszna pedig az, hogy az eredmények remélhetőleg érdemben hozzájárulnak a kifejezések rendszerezett, hatékony tanításához a magyar mint idegen nyelvben.

1.2. Elméleti-kutatási keret

A tanulmány a MID-ben alkalmazott funkcionális nyelvészeti¹ – azaz a jelentés (pragma-szemantika) és a forma (grammatika) összefüggéseiben – és egymáshoz való kapcsolatukban tárgyalja a kérdéses szerkezeteket.

¹ Ld. pl. HEGEDŰS 2005. 2019.

A magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában a huszadik század végétől érvényesül egyre erőteljesebben a funkcionális nyelv szemlélet, mely szerint – mivel a nyelv „a jelentés kifejezésére fejlődött ki”² és ebben a minőségében nem más, mint „a jelentések előállításának rendszere”³ – a nyelv leírása és tanítása során a nyelvi formákat nem önmagukban, önmagukért kell szemlélni, hanem (grammatikai, szemantikai, pragmatikai) funkciójukkal, jelentésükkel együtt.⁴

Halliday, a funkcionista szemlélet egyik atyja, úgy értelmezi a nyelvi rendszert, mint választási lehetőségek hatalmas és végtelen változatosságot mutató, paradigmaticusan szerveződő rendszerét.⁵ A funkcionista nézőpont szerint a nyelvi rendszer a nyelvhasználatot, a kommunikációt szolgálja. A nyelv ebből a nézőpontból nem más, mint „a jelentéseket előállító rendszerek, egymással összekapcsolódó lehetőségek hálózata” (saját fordítás)⁶, a grammatika feladata pedig az, hogy leírja ezt a rendszert, illetve a választási rendszereknek ezt a paradigmaticusan szerveződő hálózatát.

A kutatás kiindulópontja egy korábbi tanulmány;⁷ a jelen dolgozat az ott elért eredményekre (azaz a véleményt kifejező SZERINT diskurzusjelölő kapcsán felállított négy osztályozó kategóriára) építve elemzi az AZT/ÜGY HISZ/GONDOL... igei szerkezetek pragma-szemantikai profilját – különös tekintettel a finomhangolási lehetőségekre, vagyis arra, hogy hol, mikor csereszabatosak az adott kifejezések.

Ami az adatgyűjtés és adatelemzés módszereit illeti, tankönyvekből gyűjtött példák mellett a dolgozat konstrukciós elemzésre és anyanyelvi beszélők intuíciójára (kérdőíves tesztelés) épít.⁸

2 TOLCSVAI NAGY 2005. 351.

3 TOLCSVAI NAGY 2005. 351.

4 HEGEDŰS 2019.

5 HALLIDAY 1994.

6 HALLIDAY 1994. 15. Eredeti: „network of systems, or interrelated sets of options for making meaning” – HALLIDAY 1994. 351.

7 POZSONYI-SZETELI 2019.

8 Ld. 5. fejezet

1.3. A dolgozat felépítése

Az első, bevezető rész felvázolja a dolgozat tárgyát, célját és elméleti keretét. A második fejezet szemlélteti a problémát a magyar mint idegen nyelv szempontjából. A harmadik egység bemutatja a jelen kutatás előzményeit. A negyedik fejezet a jelenséggel kapcsolatban eddig feltárt nyelvészeti eredményeket ismerteti, az ötödik fejezet pedig tartalmazza az adatelemzést, melynek eredményeit a hatodik fejezet foglalja össze. A dolgozatot a 7. fejezet zárja a kutatás értékelésével.

2. A probléma a magyar mint idegen nyelv szemszögéből

A magyar mint idegen nyelv tanításában elsődleges szempont, hogy a tanuló képes legyen a nyelvi szerkezeteket a mindenkori mondanivalója kifejezésére használni. Az egyik leggyakrabban és elég hamar kifejezendő tartalom az, hogy egy információ valakinek a véleménye. Ezen kívül az is fontos szempont, hogy a tanuló minél többféleképpen ki tudja fejezni az adott tartalmat: a vélemény kifejezésére számos fordulat rendelkezésre áll, a beszélő ezek közül válogathat. Probléma azonban a magyar mint idegen nyelv oktatásában, hogy a véleménynyilvánításhoz rendelhető kifejezések nincsenek kellően elhatárolva egymástól abban a tekintetben, hogy mely alakok alkalmasak a véleménynyilvánítás mely vetületének kifejezésére, illetve, hogy a személyragozással hogyan változik meg a jelentés. Más szóval a tananyagok nem biztosítanak elegendő támpontot az egyes alakváltozatok pragma-szemantikai profiljához, amelynek alapján a lehetséges finomhangolások érzékeltethetők lennének. Ennek következményeként gyakran születhetnek a (4)–(6)-hoz hasonló pragmalingvisztikailag⁹ hibás (#) köztesnyelvi mondatok a tanulás során.¹⁰

⁹ A pragmalingvisztika azt vizsgálja, hogy a beszélő milyen nyelvi eszközöket választ egy-egy beszédaktus véghezvitelére (LEECH 1983).

¹⁰ Saját gyűjtés.

(4) # *Azt hiszem, finom ez a bor.*¹¹

(5) # *Úgy gondolom, menjünk moziba.* (vö. Szerintem menjünk moziba!)

(6) # *Péter azt hiszi, Pécs nagy város.* (vö. Péter szerint / Péter azt gondolja, Pécs nagy város.)

A *Küszöbszint*¹² leírása a „Nyelvi funkciók” szekcióban több helyütt is említést tesz a *szerint* és az *azt/úgy hisz/gondol* kifejezésekről – többek között a pozitív vagy negatív kijelentéssel való egyetértés kifejezése alatt. Az egyes nyelvi funkciók alatt – itt értsd: mit, hogyan cselekszik a beszélő a nyelvi eszközök segítségével – a szerzők számos kifejezésmódot listáznak, ugyanakkor nem történik utalás arra, hogy milyen különbségek állnak fenn az egyes formák lehetséges használata, funkciói között. Például a meggyőződést tükröző kijelentés kategóriájában a *szerintem* mellett az *azt/úgy hiszem* szerkezet szerepel mint funkcióban azonos igei szerkezetek. A dolgozat szempontjából fontos kérdés azonban, hogy ezek közül melyek „optimálisak” vagy számítanak „alapesetnek” és melyek legalábbis szokatlanok az adott funkcióban, illetve, hogy milyen erős meggyőződést tükröznek az egyes alakok (7)–(11).

(7) *Szerintem megnézem ezt az új filmet.*

(8) *Azt hiszem, megnézem ezt az új filmet.*

(9) *Azt gondolom, megnézem ezt az új filmet.*

(10) *Úgy gondolom, megnézem ezt az új filmet.*

(11) *Úgy hiszem, megnézem ezt az új filmet.*

Napjaink egyik legnépszerűbb tankönyvcsaládja, a *MagyarOK*¹³ a szerzők szerint (<http://magyar-ok.hu>) kommunikatív szemléletű, korpuszalapú tananyagot kínál nem magyar ajkúak számára a Közös Európai Referenciaakeretben¹⁴ leírt A1-estől B2-es szintig. Még ez a tankönyv sem utal azonban a kérdéses kifejezések funkcionális hasonlóságaira vagy különbségeire (pl. *1-es ábra*).

¹¹ Vö. Szerintem finom ez a bor.

¹² ARADI-ERDŐS-STURCZ 2000.

¹³ SZITA-PELCZ 2013–2019.

¹⁴ KER 2002.

1. ábra: *MagyarOK A2+* (SZITA–PELCZ 2015. 79)

Az 1-es ábra a tankönyv 2. kötetéből származik. A lecke adott pontján a tanulóknak ki kell nyilvánítaniuk véleményüket egy-egy információ kapcsán: a véleménynyilvánítás itt megemlített eszközei mellett nem jelenik meg a korábban tanult/előforduló *szerint* és *azt gondol* kifejezés. Joggal merül fel a tanulóban a kérdés, hogy miért nem, illetve, hogy a megadott kifejezések helyettesíthetők-e egyáltalán egymással. Továbbá fontos szempont lehet a vélekedés alapjául szolgáló információ forrása és a tudás bizonyossága is: míg az *azt hiszem* bizonytalan tudást fejez ki, amennyiben az evidencia forrása belső, az én meggyőződésén alapul, addig az *azt olvastam/hallottam* nem a beszélő bizonytalan tudását fejezi ki, hanem külső forrásból szerzett információn alapuló tudásra utal.¹⁵

3. A kutatás előzményei

A dolgozat fontos előzményének tekinthető korábbi kutatásunk,¹⁶ amelyben a SZERINT multifunkcionális diskurzusjelölővel foglalkoztunk. Célunk az volt, hogy feltárjuk a különféle *szerint*-es kifejezések használatát a magyar mint idegen nyelv funkcionális szemléletű leírása és oktatása számára. A kutatás eredményeként egyfajta kognitív taxonómiát állítottunk fel, ahol a különböző osztályozó kategóriák egymással összekapcsolódó lehetőségek hálózataként mutatták be a vélemény kifejezésére használható leggyakoribb kifejezéseket a magyarban.

¹⁵ Vö. 4. fejezet, ill. POZSONYI–SZETELI 2019.

¹⁶ POZSONYI–SZETELI 2019.

Amellett érveltünk, hogy a SZERINT legáltalánosabb értelemben vett funkciója a vélemény kifejezése, ám az további alfunkciókra bontható, és azok tekintetében formailag megoszlanak a SZERINT-es kifejezések. Kognitív taxonómiánkban tehát a vélekedő funkciót tekintettük a legfőbb osztályozó kategóriának, amelyet további alkategóriákra bontottunk, úgymint: (i) értékítélet, (ii) valószínűsítés/következtetés, (iii) idézés és (iv) tanács. Az egyes alkategóriákat mint forma–funkció párosításokat a következőképpen írtuk le.

(i) Értékítélet

A SZERINT kifejezhet önkényes (az én-hez kötődő) szempontrendszeren alapuló értékítéletet. Pragma-szemantikai jelentése: ‘valaki valamit valamilyennek tart/tekint’. Ehhez a funkciójához prototipikusan az egyes szám első személyű alak kötődik, kijelentő módú mondatban (12). Kérdésben második és harmadik személyben optimális a használata (13)-(14), illetve kijelentő módban a harmadik személyű alak idézőként értelmezhető (*iii*).

(12) Szerintem a kollégium olcsó.

(13) Szerinted a kollégium olcsó?

(14) Szerinte/Jani szerint a kollégium olcsó. / ?

(ii) Valószínűsítés-következtetés

A SZERINT kifejezhet külső forrásból származó evidencián alapuló következtetést, illetve valószínűsítést. A valószínűsítő-következtető funkció alapesetben a névutó egyes szám első személyű alakjához és kijelentő módú mondatokhoz társul (15)–(16), illetve kérdésben második személyhez (17). Harmadik személyben (18) idéző funkcióban értelmezhető (*iii*).

(15) Szerintem holnap moziba megyek.

(16) Szerintem Jani holnap moziba megy.

(17) Szerinted Jani holnap moziba megy?

(18) Jani szerint/szerinte holnap moziba mennek. / ?

(iii) Idézés

A *szertint* kifejezhet idézést, azaz más humán szereplő véleményeként feltüntetett állítást. Lehet idézni mások értékítéletét (19), valószínűsítését-következtetését (20), illetve idézhetjük egy nem mentalizált elme (pl. egy könyv, az időjárás-jelentés vagy a híradó) megnyilvánulását is (21), és ezekre kérdezni is lehet.

(19) *Jani szertint jó volt a film. / ?*

(20) *Jani szertint lesz harmadik epizód. / ?*

(21) *A honlap szertint 8-kor kezdődik a film. / ?*

(iv) Tanács

A *szertint* használható tanács, javaslat kifejezésekor is. Ennél a funkciónál mindegyik személyragozott forma motivált, de a mondattípusok használata váltakozó tendenciát mutat a személyragos változatok függvényében.

(22) *Szerintem menjünk moziba!*

(23) *Szerinted menjünk haza?*

(24) *Jani szertint/Szerinte menjünk haza! / ?*

Érdeemes tehát kiépíteni a *szertint* kapcsolatrendszerét olyan további gyakori alternatívákkal, amelyek az adott funkciókban csereszabatosak a *szertint*-tel. Ezért vizsgál a jelen dolgozat olyan gyakori igei szerkezeteket – AZT/ÚGY HISZ/GONDOL (HOGY) –, amelyek erre alkalmasak lehetnek.

4. Szakirodalmi áttekintés

Számos magyar kutató foglalkozik a véleménykifejezés és evidencialitás funkcionális leírásával – elsősorban a diskurzusjelölők kapcsán.¹⁷ Míg a SZERINT ezekben a tanulmányokban általánosan jelen van, s annak részletes pragmati-

¹⁷ Pl. DÉR 2016; GYURIS 2008; KUGLER 2012; SCHIRM 2000.

kai vizsgálatáról olvashatunk, az AZT/ÚGY HISZ/GONDOL (HOGY) szerkezetekkel csak elvéve, megemlítés szintjén találkozhatunk.

Kugler például megemlíti az *aszittem* (nem asziszem?) kifejezést,¹⁸ de nem tekinti diskurzusjelölőnek. Azt állítja, hogy noha ennek a redukálódott formának a diskurzusjelölővé válása folyamatban van (a szerkezeti változásokra és a hangsúlytalanná válásra utal, ami egyaránt érinti a teljes (*azt hiszem*) és a redukált formákat (*asziszem, asszem, aszitem*), mégis igealakként kell számon tartani, hiszen a kifejezés szerkezetileg igei paradigmába illeszkedik (időt, módot, számot és személyt jelöl), még ha nem is alkotható meg minden változattal minden paradigmátal.¹⁹

A problémához szorosan kapcsolódik a kifejezéshez társítható mondatnani szerkezet, valamint az utalószó és a kötőszó elhagyhatósága/elhagyhatatlansága. Legkimerítőbben Kenesei foglalkozott az AZT/ÚGY HISZ/GONDOL (HOGY) formai kérdéseivel.²⁰ A szerző a kifejezéseket a *hogy* kötőszós mellékmondatok (HKM) között tárgyalja szerkezeti esetes (akkuzatívusz főnévi csoportban elhelyezkedő) HKM-ekként, és úgy elemzi őket, hogy bennük az utalószó expletívum (szemantikailag üres elem, szerepe csupán az esethordozás), a HKM pedig tematikus szereppel bíró argumentum. A szerző a HKM-ek számos alesetét különíti el:²¹ a dolgozat szempontjából külön érdekes, hogy a kérdéses kifejezések egyik alcsoportba sem illenek bele jól. Ehelyütt csupán azt jegyezném meg, hogy a Kenesei által megállapított típusok közül egyesekben elhagyható a *hogy*, míg másokban kötelezően megjelenik. Ezt az elhagyhatóságot Kenesei külső és belső feltételekhez köti. Külső feltétel, hogy a főmondatban legyen ragozott ige, és az megengedje a *hogy* törlését, valamint fontos, hogy hangsúlykerülő ige legyen. Mivel a *hisz* és a *gondol* ilyenek, elhagyható utánuk a *hogy*.²² Belső feltétel a HKM modalitása: kérdő tagmondat esetén – bizonyos kérdőszavak és az *-e* simulószó mellett –, valamint felszólító módú igét tartalmazó HKM esetén a *hogy* szintén elhagyható.²³

18 KUGLER 2012.

19 KUGLER 2012. 137–138.

20 KENESEI 1992.

21 KENESEI 1992. 593–629.

22 KENESEI 1992. 674–675.

23 KENESEI 1992. 677–679.

Hegedűs²⁴ formai és funkcionális szempontokat is tárgyal az AZT/ÚGY HISZ/GONDOL... (HOGY) szerkezetek kapcsán, a *hogy*-os mondatokon belül. Az általa felállított három formai csoporton belül a kérdéses szerkezeteket abba a kategóriába sorolja, ahol a *hogy*-os tagmondat a főmondat predikátumának hiányzó kötelező vonzatát fejezi ki mellékmondat formájában, illetve a funkcionális csoportosításban a *beszélő* állásfoglalása alatt említi a kifejezéseket.²⁵

Kálmán László írása²⁶ éppen ezekre az érdekes esetekre kínál megoldási javaslatot. Érvélese szerint a HOGY azokban a mondatokban hagyható el, amelyeket egyetlen dallamívvel ejtünk ki: ahol szünet nélkül „ugrunk” az alárendelt tagmondatra, anélkül, hogy új dallamot kezdenénk. Ilyenkor jelentéstanilag a mondat fő állítása az alárendelt tagmondatban található; a főmondat jelentéstanilag azt fejezi ki, hogy amit a mellékmondat kifejez, az csak bizonyos korlátozással értendő. Kálmán úgy fogalmaz, hogy ilyenkor a főmondat *korlátozó határozó* szerepet játszik.²⁷

Külön érdekesség a dolgozat szempontjából, hogy a szerző az AZT HISZ... és az ÚGY GONDOL... kifejezést is a *szerintem*-mel társítja, rokonítja (37)-(39) – a dallamvezetés és a jelentéstani funkció szempontjából (ti. a „korlátozó szerepű határozó” korlátozza az alárendelt tagmondatban foglaltak érvényességét) – és ezzel indokolja a HOGY elhagyhatóságát. A fent tárgyalt kategóriák szempontjából ugyanis a három kifejezés pragmalingvisztikailag is csereszabatos: funkciójuk szerint a valószínűsítő/következtető típusba sorolhatók, vagyis valamilyen külső forrásból vagy tapasztalatból származó evidencián alapuló következtetést, illetve valószínűsítést fejeznek ki.²⁸

(37) *Azt hiszem, (hogy) lassan indulhatunk.*

(38) *Szerintem lassan indulhatunk.*

(39) *Úgy gondolja, (hogy) esni fog az eső.*

²⁴ HEGEDŰS 2005. 269.

²⁵ (35) *Azt hiszem, (hogy) vihar lesz.*

(36) *Úgy gondolom, (hogy) pihennem kellene a hétvégén.*

²⁶ KÁLMÁN 2018.

²⁷ KÁLMÁN 2018.

²⁸ (37)-ben és (38)-ban a beszélő magára (és társára/társaira) vonatkozóan valami tapasztalat vagy külső bizonyíték alapján arra következtet, hogy lassan indulhatnak, (39) pedig egy harmadik személy valószínűsítési-következtetési folyamatára utal.

Összefoglalva, a grammatikai megközelítések nem adnak kielégítő választ a HOGY elhagyhatóságára, a funkcionális-pragmatikai szempontok azonban – a prozódiai jellegzetességekkel karöltve – jobb fogódzót kínálnak a problémára. További kérdés marad az igei szerkezetek variálhatósága, illetve a kifejezések funkcionális pragma-szemantikai sajátosságai az igeidő, a személyragozás és a mondatmodalitás tekintetében.

5. Az adatok elemzése

A kutatás megbízhatóságának érdekében adataimat három különböző eljárással gyűjtöttem. Először konstrukciós elemzést²⁹ végeztem, majd saját anyanyelvi intuíciónra támaszkodva ítélt meg a különféle elemsorok funkcionális szereposztását, megoszlását, és egy következő lépésben összevettem a kapott eredményeket interszjektív elemzők észrevételeivel.

5.1. Introspektív adatgyűjtés

Az elemzés következő fázisában korábbi kutatásunk³⁰ folytatásaként azt vizsgálom, hogy az AZT HISZ...(HOGY), az ÚGY HISZ... (HOGY), az AZT GONDOL... (HOGY), az ÚGY GONDOL... (HOGY) és a GONDOL... (HOGY) kifejezések hogyan illeszkednek a SZERINT kapcsán korábban felállított taxonómiába. Az elemzés végső célja ugyanis az, hogy megállapíthassuk a MID számára, hogy mikor tekinthetők egymással felcserélhető „szinonimának” a fent említett igei szerkezetek, illetve a megfelelő SZERINT-es kifejezés.

Az elemzés során első körben saját anyanyelvi intuíciónra támaszkodva és a korábbi tanulmányban tesztelt mondatokat kontextusként használva vizsgálom az igei szerkezeteket.

Az alábbiakban az látható, hogy az adott alfunkciókban – saját megítésem szerint – mennyire helyettesíthető a SZERINT-es kifejezés a most tár-

²⁹ Fontos megjegyznem, hogy a jelen, szerkesztett tanulmány kizárólag az introspektív adatgyűjtést és a kérdőíves felmérést taglalja. A teljes dolgozatban olvasható a konstrukciós elemzési rész is.

³⁰ POZSONYI–SZETELI 2019.

gyalt igei szerkezetekkel. Az általam megítélt helyettesíthetőség „mértékét” számértékek jelölik 1-től 3-ig.³¹

A szerkesztett tanulmányban minden funkció taglalásánál csak a példamondatok vannak feltüntetve az általam megítélt számozással. A hozzá kapcsolódó szöveges érvelést, magyarázatot a teljes OTDK dolgozat tartalmazza.

Értékítélet

Kifejezhetnek-e a kérdéses igei szerkezetek önkényes (az én-hez kötődő) szempontrendszeren alapuló értékítéletet abban a jelentésben, hogy ‘valaki valamit valamilyennek tart/tekint’?

Szerintem Pécs szép város. (értékítélet) →

(55) *Úgy gondolom, (hogy) Pécs szép város.* **3**

(56) *Azt gondolom, (hogy) Pécs szép város.* **2**

(57) *Úgy hiszem, (hogy) Pécs szép város.* **2**

(58) *Azt hiszem, (hogy) Pécs szép város.* **1**

(59) *Gondolom, (hogy) Pécs szép város.* **1**

Múlt időben:

(60) *Úgy gondoltam, (hogy) Pécs szép város.* **3**

(61) *Azt gondoltam, (hogy) Pécs szép város.* **3**

(62) *Úgy hittem, (hogy) Pécs szép város.* **1**

(63) *Azt hittem, (hogy) Pécs szép város.* **1**

(64) *Gondoltam, (hogy) Pécs szép város.* **1**

Szerinted Pécs szép város? (értékítélet) →

(65) *Úgy gondolod, (hogy) Pécs szép város?* **3**

(66) *Azt gondolod, (hogy) Pécs szép város?* **1**

(67) *Úgy hiszed, (hogy) Pécs szép város?* **1**

(68) *Azt hiszed, (hogy) Pécs szép város?* **1**

³¹ 3 – teljes mértékben helyettesíthető

2 – kérdéses, de esetleg helyettesíthető

1 – nem helyettesíthető

(69) *Gondolod, (hogy) Pécs szép város? 1*

Múlt időben:

(69) *Úgy gondoltad, (hogy) Pécs szép város? 3*

(70) *Azt gondoltad, (hogy) Pécs szép város? 3*

(71) *Úgy hitted, (hogy) Pécs szép város? 1*

(72) *Azt hitted, (hogy) Pécs szép város? 1*

(73) *Gondoltad, (hogy) Pécs szép város? 1*

Kata szerint Pécs szép város. / ? (értékítélet/idézés) →

(74) *Kata úgy gondolja, (hogy) Pécs szép város. / ? 3*

(75) *Kata azt gondolja, (hogy) Pécs szép város. / ? 1*

(76) *Kata úgy hiszi, (hogy) Pécs szép város. / ? 1*

(77) *Kata azt hiszi, (hogy) Pécs szép város. / ? 1*

(78) *Kata gondolja, (hogy) Pécs szép város. / ? 1*

Múlt időben az ÚGY GONDOLTA, (HOGY) és az AZT GONDOLTA, (HOGY) csereszabatos: mindkettő kifejez harmadik személy értékítéletét (illetve annak idézését). Ehhez képest az AZT/ÚGY HITTE (HOGY) téves valószínűsítést idéz, a GONDOLTA, (HOGY) pedig a jelenben beigazolódott előfeltételezést.

Valószínűsítés-következtetés

Itt azt vizsgálom, kifejezhetnek-e a kérdéses igei szerkezetek külső forrásból származó evidencián alapuló következtetést, illetve valószínűsítést abban a jelentésben, hogy 'valaki valamire következtet, valami valószínűsít (valami tapasztalat vagy külső bizonyíték alapján)'.
'

Szerintem holnap moziba megyek. (valószínűsítés-következtetés) →

(79) *Úgy gondolom, (hogy) holnap moziba megyek. 3*

(80) *Azt gondolom, (hogy) holnap moziba megyek. 2*

(81) *Úgy hiszem, (hogy) holnap moziba megyek. 1*

(82) *Azt hiszem, (hogy) holnap moziba megyek. 3*

(83) *Gondolom, (hogy) holnap moziba megyek. 1*

Múlt időben az AZT és az ÚGY GONDOLTAM, (HOGY) alakokat alkalmasnak találom múltbéli valószínűsítési-következtetési folyamat kifejezésére, nem úgy az AZT HITTEM, (HOGY) alakot, amely megítélésem szerint azzal a pluszjelentéssel rendelkezik, hogy a múltbéli valószínűsítést/következtetést a jelenben nem megvalósultként, tévedésként jelöli meg. Az ÚGY HITTEM, (HOGY) kifejezés esetleg – ha egyáltalán – szintén ebben az értelemben használható. A GONDOLTAM, (HOGY) hangsúlytalan igével megítélésem szerint inkább „légből kapott” tervet, elképzelést jelenít meg, nem külső evidencián alapuló valószínűsítést/következtetést, hangsúlyos igével pedig – legalábbis ebben a kontextusban – nem értelmezhető a mellékmondat jövő idejű vonatkozása miatt (amúgy a jelenben beigazolódtott korábbi előfeltételezést fejez ki).

Kérdő mondatúpsnál a második személyű alakokat érdemes megfigyelni.

Szerinted holnap Jani moziba megy? (valószínűsítés-következtetés) →

(84) *Úgy gondolod, (hogy) Jani holnap moziba megy?* 3

(85) *Azt gondolod, (hogy) Jani holnap moziba megy?* 2

(86) *Úgy hiszed, (hogy) Jani holnap moziba megy?* 2

(87) *Azt hiszed, (hogy) Jani holnap moziba megy?* 1

(88) *Gondolod, (hogy) Jani holnap moziba megy?* 2

A múlt idejű változatokat úgy értelmezem, hogy egyik alak sem egyszerűen rákérdez a beszédpartner múlt idejű valószínűsítésére/következtetésére. Míg az AZT/ÚGY GONDOLTAD, (HOGY) és az AZT/ÚGY HITTED, (HOGY) azt a preszuppozíciót is magában foglalja, hogy a beszédpartnet rosszul hitte/gondolta, amit gondolt – valószínűsítése-következtetése tévesnek bizonyult, addig a GONDOLTAD, (HOGY) azt a preszuppozíciót hordozza, hogy a korábbi előfeltételezés – ha volt ilyen – beigazolódtott.

Mivel a harmadik személyű alakok ebben a funkcióban idézőként értelmezhetők, ott tárgyalom őket.

Idézés

A következő kérdés, hogy kifejezhetnek-e a tárgyalt igei szerkezetek idézést, azaz más humán szereplő véleményeként (értékkitételeként vagy valószínűsi-

téseként-következtetéseként) feltüntetett állítást abban a jelentésben, hogy ‘valaki azt állítja, hogy X’.³²

Kata szerint jó volt a film. / ? (idézés) →

(89) *Kata úgy gondolja, (hogy) jó volt a film. / ? 2*

(90) *Kata azt gondolja, (hogy) jó volt a film. / ? 2*

(91) *Kata úgy hiszi, (hogy) jó volt a film. / ? 1*

(92) *Kata azt hiszi, (hogy) jó volt a film. / ? 1*

(93) *Kata gondolja, (hogy) jó volt a film. / ? 1*

Megítélésem szerint ebben a szerepben egyik igei szerkezet sem tökéletesen csereszabatos az XY SZERINT-tel.

Múlt időben az AZT és az ÚGY GONDOLTA, (HOGY) idézheti valakinek a múltbéli vélekedését, az AZT és az ÚGY HITTE, (HOGY) azonban nem használható ebben a funkcióban. A GONDOLTA, (HOGY) kifejezés ebben a kontextusban sem értelmezhető az időbeli viszonyok miatt.

Tanács

Utolsóként a kifejezések tanács alfunkcióban való használatát tekintem át. Ahogy (22)–(24)-ben látható volt, felszólító módú igealakkal a SZERINT kifejezhet tanácsot – az első személyű alak tipikusan felszólító, a második személyű tipikusan kérdő mondatban társul ezzel a funkcióval, a harmadik személyű alak pedig mindkét modalitással jól használható (akár idézésként). Nézzük meg, hogyan működnek ilyen kontextusokban a tárgyalt igei szerkezetek – azzal a jelentéssel, hogy ‘valaki azt tanácsolja, hogy X’!

Szerintem menjünk haza! (tanács) →

(94) *Úgy gondolom, (hogy) menjünk haza! 3*

(95) *Azt gondolom, (hogy) menjünk haza! 2*

(96) *Úgy hiszem, (hogy) menjünk haza! 2*

(97) *Azt hiszem, (hogy) menjünk haza! 2*

(98) *Gondolom, (hogy) menjünk haza! 1*

³² A tárgyalt igei szerkezetek nem alkalmasak nem mentalizált elmék idézésére – minden bizonnyal a HISZ és a GONDOL ige lexikális jelentése miatt (vö. *A Mozinéző szerint jó volt a film*).

Szerinted menjünk haza? (tanács) →

(99) *Úgy gondolod, (hogy) menjünk haza?* 3

(100) *Azt gondolod, (hogy) menjünk haza?* 2

(101) *Úgy hiszed, (hogy) menjünk haza?* 1

(102) *Azt hiszed, (hogy) menjünk haza?* 1

(103) *Gondolod, (hogy) menjünk haza?* 3

Kata szerint tanulj svédül! / ? (tanács idézése) →

(104) *Kata úgy gondolja, (hogy) tanulj svédül! / ?* 3

(105) *Kata azt gondolja, (hogy) tanulj svédül! / ?* 3

(106) *Kata úgy hiszi, (hogy) tanulj svédül! / ?* 1

(107) *Kata azt hiszi, (hogy) tanulj svédül! / ?* 1

(108) *Kata gondolja, (hogy) tanulj svédül! / ?* 1

Múlt időben mindhárom személyben az *ÚGY GONDOL*+past, (*HOGY*) kifejezés tűnik a legalkalmasabbnak tanács funkcióban.

2. táblázat: Az igei szerkezetek formai változatainak funkcionális megoszlása az introspektív elemzésben

JELEN IDŐ			
értékítélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
<i>szerintem</i> úgy gondolom azt gondolom úgy hiszem	<i>szerintem</i> úgy gondolom azt hiszem azt gondolom	-	<i>szerintem</i> úgy gondolom azt gondolom úgy hiszem azt hiszem
<i>szerinted?</i> úgy gondolod?	<i>szerinted?</i> úgy gondolod? azt gondolod? úgy hiszed? gondolod?	-	<i>szerinted?</i> úgy gondolod? gondolod? azt gondolod?
<i>XY szerint</i> úgy gondolja	(ld. idézés)	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja

MÚLT IDŐ			
értékítélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
úgy gondoltam azt gondoltam	úgy gondoltam azt gondoltam	-	úgy gondoltam
úgy gondoltad? azt gondoltad?		-	úgy gondoltad?
úgy gondolta azt gondolta	(ld. idézés)	úgy gondolta azt gondolta	úgy gondolta?

Összegzésként, introspektív elemzésem alapján úgy tűnik, a SZERINT legáltalánosabb megfelelője az ÚGY GONDOL..., (HOGY) kifejezés. Az AZT HISZ..., (HOGY) csak a valószínűsítés-következtetés funkciójában csereszabatos a SZERINT-tel, és csak első személyben. Ez arra int, hogy nem szabad egyenlőségjelet tenni a SZERINT-es és azt AZT HISZ-es kifejezések közé; a magyar mint idegen nyelv tanításában fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a *szerintem* és az *azt hiszem* csak ebben az alakban lehet egymás megfelelője, és csak abban az esetben, ha a beszélő a saját véleményét abban az értelemben fejezi ki, hogy 'saját tapasztalatom vagy valamilyen külső bizonyíték alapján valamire következtetek, valamit valószínűsítek'. Egyéb esetekben a tanulóknak az ÚGY GONDOL..., HOGY használatát kell elsődlegesen javasolni. Különösen fontos ez annak tükrében, hogy az AZT/ÚGY HISZ... (HOGY) használata sok esetben pragmalingvisztikai hibához vezethet, hiszen a kifejezés paradigmatiszta változatai tévesnek tartott vagy tévesnek bizonyuló vélekedést fejeznek ki. Eredményeimet az *2-es táblázat* összegzi.

5.2. Kérdőíves felmérés

Az introspektív elemzéssel nyert adataimat kérdőíves kutatás formájában leteszteltem anyanyelvi beszélőkkel is. Olyan adatközlőket kerestem, akik elfogulatlanok a kutatással kapcsolatban, ugyanakkor rendelkeznek egy olyan fokú nyelvi problémaérzékenységgel, amelyet egy ilyen fajta teszt igényel. Ezért tíz ötöd- és hatodéves, a nyelvészet iránt érdeklődő magyarszakos egyetemistával vettem fel az adatokat. Az alábbiakban bemutatom a kérdőívet, elemzem az így kapott adatokat, és összevetem őket az introspekció eredményeivel.

5.2.1. A kérdőív bemutatása

A Google Űrlap szolgáltatás segítségével egy 26 ítemes kérdőívet hoztam létre. A bevezetőben ismertettem a felmérés tárgyát (vélekedés kifejezése) és a teszt felépítését (1. rész: pontozós feladat, 2. rész: kifejtős-választós feladat), várható kitöltési idejét (15 perc), és arra kértem az adatközlőket, hogy képzeljék bele magukat a megadott szituációkba, majd „nyelvi ösztöneiket követve” „zsigerből” pontozzanak.

A kérdőív első része 17 ítemet tartalmazott. Itt az adatközlőknek egy négyponos Likert-skálán kellett megítélniük, hogy a megadott beszédhelyzetben mennyire tartják természetesnek az egyes kifejezésmódokat. Egy pontot kellett adni arra, amit nagyon szokatlannak találtak, nagyon nem tartottak természetesnek (egyik szélsőség), és négy pontot arra, amit a legmegszokottabbnak, legtipikusabbnak, legtermészetesebbnek vélték (másik szélsőség).

5.2.2. A felmérés adatainak elemzése

A felmérésnek az volt a célja, hogy az introspektív elemzéssel kapott adataim megbízhatóságát növeljem azáltal, hogy finom nyelvi problémákra érzékeny más anyanyelvi beszélőktől is gyűjtök adatokat. Ehhez elegendőnek találtam tíz adatközlő megkérdezését. A tőlük nyert adatokat – a résztvevők alacsony száma miatt – nem statisztikailag dolgozom fel és nem grafikonokon szemléltetem, hanem leíró jelleggel, szövegesen prezentálom.

Az összegző táblázat (*3-as táblázat*) azokat a szerkezeteket tartalmazza, amelyeket legalább öt adatközlő három vagy négy ponttal értékelt a teszt első részében az 1-től 4-ig terjedő skálán: ezek az adott funkció betöltésére alkalmas kifejezésmódoknak tekinthetők. A vastag betűs szedés azokat a kifejezéseket emeli ki, amelyeket legalább nyolc adatközlő négy ponttal, azaz maximális értékkel pontozott: ezek tekinthetők az adott funkció kifejezésére – legalábbis a tárgyalt igei szerkezetek közül – leginkább alkalmas kifejezésmódoknak. Ahol nem szerepel vastag betűs kifejezés, ott az adatközlők valószínűleg más kifejezést használnának az adott funkcióban – például a SZERINT-et vagy más (igei) szerkezetet (pl. *azt javasolta, azt mondta* stb.).

3. táblázat: Az igei szerkezetek formai változatainak funkcionális megoszlása a kérdőíves felmérésben (*: téves vélekedés)

JELEN IDŐ			
értékítélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
<i>szerintem</i> úgy gondolom azt gondolom	<i>szerintem</i> azt hiszem	-	<i>szerintem</i> azt hiszem úgy gondolom
<i>szerinted?</i> úgy gondolod? azt gondolod?	<i>szerinted?</i> azt hiszed? úgy gondolod? azt gondolod? gondolod?	-	<i>szerinted?</i> úgy gondolod? azt gondolod?
<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja	(ld. idézés)	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja
MÚLT IDŐ			
értékítélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
úgy gondoltam azt gondoltam	azt hittem* azt gondoltam*	-	úgy gondoltam
úgy gondoltad? azt gondoltad?	azt hitted?* azt gondoltad?* úgy gondoltad?*	-	úgy gondoltad
úgy gondolta	(ld. idézés)	úgy gondolta	úgy gondolta

A táblázatban látható, hogy a legtöbb funkcióban az ÚGY GONDOL..., (HOGY) kifejezés jelenik meg, vagyis a vélekedés főkategóriájában ez tekinthető a SZERINT-es kifejezés legközelebbi „rokonának”. Továbbá látható, hogy míg értékítélet és idézés kifejezésére – mind jelen, mind múlt időben – az ÚGY GONDOL..., (HOGY) kifejezés (valamint az AZT GONDOL..., (HOGY)) alkalmas, valószínűsítést-következtetést inkább az AZT HISZ..., (HOGY)-gyal fejeznék ki az adatközlők. Végül tanácsnál szintén az ÚGY GONDOL..., (HOGY) kifejezés használata a legoptimálisabb, illetve egyes szám első személyben az AZT HISZEM, (HOGY) is.

A teszt második részében nyert adatok alapján elmondható, hogy az adatközlők az AZT HISZ..., (HOGY) kifejezést sok esetben téves vélekedés kife-

jezéseként értelmezik: értékítéletben második és harmadik személyben, mind jelen, mind múlt időben, valószínűsítés-következtetésnél jelen időben harmadik személyben, múlt időben mindhárom személyben). (Megjegyzendő, hogy valószínűsítés-következtetés funkcióban múlt időben mindegyik igei szerkezet tévesnek bizonyuló mentális folyamatra utal.) Ennek alapján kimondható, hogy az AZT HISZ..., (HOGY) kifejezés „egyszerű” vélekedésként csak egyes szám első személyben, jelen időben, és csak valószínűsítés-következtetésként, illetve tanács funkcióban lehet a SZERINT... (*szertem*) megfelelője, továbbá második személyben alkalmazható a beszédpartner valószínűsítésére-következtetésére való rákérdezősként. Számos adatközlő nyilatkozott arról is, hogy egyes szám első személyben – kivéve az értékítéletet (és értelemszerűen az idézést) – az AZT HISZEM (*asziszem, asszem*) a számukra leggyakoribbnak, legmegszokottabbnak, legtermészetesebbnek tűnő kifejezés (többek között az ÚGY HISZEM, (HOGY)-hoz képest.

Az ebben a részben kapott válaszok ezenkívül rámutatnak, hogy a HISZ..., HOGY és a GONDOL..., (HOGY) szerkezetet az adatközlők nem érzik a pusztá vélekedéshez szorosan tartozó kifejezésnek. A HISZ..., HOGY kapcsán arról számolnak be, hogy az „bizonyosságot”, „meggyőződést”, illetve „bizodalmat”, „reményt” fejez ki, a GONDOL..., (HOGY) pedig kisebb elköteleződést („félvállról vett vélemény”, „nekem aztán tökmindegy”, „bánom is én”), illetve bizonytalanságot sugall, esetleg arra utal, hogy valaki mástól függ egy, a beszélőre is kiható esemény várható bekövetkezése.

Az introspektív és a kérdőíves adatokat összevetve (*4-es táblázat*) elmondható, hogy az adatok sok tekintetben megerősítik, alátámasztják egymást. Értékítélet funkcióban mindkét forrás azt mutatja, hogy az ÚGY GONDOL..., (HOGY) kifejezés használata a legoptimálisabb, másodlagosan pedig az AZT GONDOL..., (HOGY)-é. Az úgy *hisz*-em használatát ebben a funkcióban nem erősítette meg a kérdőíves felmérés. Valószínűsítő-következtető funkcióban több eltérés mutatkozott. A felmérés adatai egyes szám első személyben az *azt hiszem* használatát sokkal jelentősebbnek mutatták, illetve második személyben is támogatták a használatát, ugyanakkor az úgy *hiszed* alakét nem erősítették meg. Az ÚGY (és az (AZT)) GONDOL..., (HOGY) kifejezéseket mindkét forrás feltüntette mint lehetséges megoldásokat második és – idézősként – harmadik személyben. Szintén hasonló eredmények születtek a téves vélekedés szempontjából (*hisz*-es kifejezések harmadik személyben és

általában az igei szerkezetek múlt időben). Tanács funkcióban is hasonló adatok születtek, bár a kérdőíves felmérés kevesebb varianciát mutatott első és második személyben: az *úgy hiszem* és a *gondolod* mint preferált kifejezések használatát nem erősítették meg ebben a funkcióban.

4. táblázat: Az introspektív elemzés
és a kérdőíves felmérés eredményei (*: téves vélekedés)

JELEN IDŐ			
értékitélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
<i>szerintem</i> úgy gondolom azt gondolom úgy hiszem	<i>szerintem</i> úgy gondolom azt hiszem azt gondolom	-	<i>szerintem</i> úgy gondolom azt gondolom úgy hiszem azt hiszem
<i>szerinted?</i> úgy gondolod?	<i>szerinted?</i> úgy gondolod? azt gondolod? úgy hiszed? gondolod?	-	<i>szerinted?</i> úgy gondolod? gondolod? azt gondolod?
<i>XY szerint</i> úgy gondolja	(ld. idézés)	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja
MÚLT IDŐ			
értékitélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
úgy gondoltam azt gondoltam	úgy gondoltam azt gondoltam	-	úgy gondoltam
úgy gondoltad? azt gondoltad?		-	úgy gondoltad?
úgy gondolta azt gondolta	(ld. idézés)	úgy gondolta azt gondolta	úgy gondolta?

JELEN IDŐ			
értékitélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
<i>szerintem</i> úgy gondolom azt gondolom	<i>szerintem</i> azt hiszem	-	<i>szerintem</i> azt hiszem úgy gondolom
<i>szerinted?</i> úgy gondolod? azt gondolod?	<i>szerinted?</i> azt hiszed? úgy gondolod? azt gondolod? gondolod?	-	<i>szerinted?</i> úgy gondolod? azt gondolod?
<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja	(ld. idézés)	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja	<i>XY szerint</i> úgy gondolja azt gondolja
MÚLT IDŐ			
értékitélet	valósz.-köv.	idézés	tanács
úgy gondoltam azt gondoltam	azt hittem* azt gondoltam*	-	úgy gondoltam
úgy gondoltad? azt gondoltad?	azt hitted?*azt gondoltad?*úgy gondoltad?*	-	úgy gondoltad
úgy gondolta	(ld. idézés)	úgy gondolta	úgy gondolta

6. Eredmények

A különböző eljárásokkal gyűjtött adatok alapján elmondható, hogy a vélekedést kifejező AZT/ÚGY HISZ... (HOGY) és (AZT/ÚGY) GONDOL... (HOGY) igei szerkezet két sajátos konstrukciónak tekinthető, azaz olyan forma–funkció párosításnak, amely meghatározott jelentéssel/funkcióval és ahhoz sajátosan társuló formai jellegzetességekkel rendelkezik.

A kifejezések használata elsősorban pragmaszemantikailag motivált: a vélekedésen mint fő szemantikai-funkcionális kategórián belül az AZT/ÚGY HISZ... (HOGY) – jelen időben – leginkább az én-hez kötődő valószínűsítés–következés kifejezésmódjaként, illetve első személyben tanács bevezetéseként használatos (*azt hiszem*), az (AZT/ÚGY) GONDOL... (HOGY) pedig tipikusan az értékítélet és az idézés funkciójához kapcsolódik (pl. *úgy gondolja*).

Ezek, a kifejezésekhez társuló pragmaszemantikai funkciók sajátos megszorításokat gyakorolnak az elemsorok formai sajátosságaira. Az utalózó elhagyása esetén a kifejezések más értelmezést nyernek: ez az értelmezés a HISZ..., HOGY esetében bizodalom, hit, remény/bizonyosság, meggyőződés (az ige mindig hangsúlyos), a GONDOL..., (HOGY) esetében pedig erős, biztos feltételezés (hangsúlyos igével), illetve légből kapott, bizonytalan feltételezés vagy elkötelezetlenség (nem hangsúlyos igével). Az AZT vagy az ÚGY jelenléte a tárgyalt kifejezésekben tehát nem a magyar *hogy* kötőszós mellékmondatok expletívum–argumentum láncja miatt indokolt³³, hanem azért, mert a kifejezésekkel sajátos jelentés/funkció párosul.

Ami az *azt* és az *úgy* közti választást illeti, az adatok alapján – illetve további adatok hiányában – feltételezhető, hogy az adott funkciókon belüli használati gyakoriság fontos szempont. Az AZT HISZ..., (HOGY) sokkal gyakoribb jelen időben, egyes szám első személyben valószínűsítés–következtetés és tanács funkcióban (és esetleg az előbbi kapcsán egyes szám második személyben) – szemben az ÚGY HISZ..., (HOGY)-gyal, az ÚGY GONDOL..., (HOGY) pedig gyakoribb (legalábbis megszokottabb, termé-

³³ Vö. KENESEI 1992.

szetesebb a használata) értékítélet, idézés és tanács funkcióban – az AZT GONDOL..., (HOGY)-hoz képest.

További megszorítást jelent, hogy az AZT/ÚGY HISZ..., (HOGY) jelen idő harmadik személyben és múlt időben minden személyben téves vélekedést fejez ki. Hasonlóképpen, múlt időben – valószínűsítés-következtetés funkcióban – az AZT/ÚGY GONDOL..., (HOGY) is tévesnek bizonyult vélekedésre utal.

Mindezek alapján a magyar mint idegen nyelv tanításában a kérdéses kifejezéseket, noha szerkezetileg a *hogy* kötőszavas alárendelésre hasonlítanak, nem lehet az azokra érvényes általános elvek alapján tárgyalni. Ugyanakkor – lexikális szinten – nem lehet csereszabatosnak tekinteni őket sem egymással, sem a SZERINT-es kifejezésekkel, hiszen nem minden esetben jelentik ugyanazt. Míg a SZERINT-es kifejezések kifejezhetnek – a vélekedésen belül – értékítéletet, valószínűsítést-következtetést, idézést (főleg harmadik személyben) és tanácsot, a tárgyalt igei szerkezetek funkcionális megoszlása sokkal összetettebb képet mutat.

7. Lezárás

A dolgozatban az AZT/ÚGY HISZ/GONDOL (HOGY) igei szerkezeteket mint véleménynyilvánító formulákat vizsgáltam egy funkcionalista keretben – elsődlegesen azzal a céllal, hogy a magyar mint idegen nyelv (MID) számára támpontokat nyújthassak a tanításukhoz.

A dolgozat legfőbb állítása, hogy a tárgyalt kifejezések sajátos konstrukciók, amelyek formai változataihoz preferált pragma-szemantikai jelentések/funkciók társulnak. Ennek értelmében az a javaslat fogalmazható meg a magyar mint idegen nyelv számára, hogy a kifejezéseket sajátos jellegzetességeikre való tekintettel érdemes tanítani a MID-ben – értelemszerűen a nyelvtudás megfelelő szintjein (B1+ szinttől). Egyrészt a grammatikában el kell különíteni őket a „rendes” *hogy*-os alárendelésektől, másrészt a pragmatikában fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mely jelentéskörben csereszabatosak egymással a különböző véleménynyilvánító formulák. A kifejezések szerkezeti változatainak gyakorlása sokféle, a nyelvtanításban megszokott

tevékenység formájában megvalósulhat: pl. képleírás, programmegbeszélés, szimuláció, vita/társalgás.

A jövőben – többek között a kutatás megbízhatóságának növelése érdekében – érdemes volna az eredményeket korpuszból nyert adatokkal is összevetni (pl. MNSZ2: <http://mnsz.nytud.hu/>). Mivel a Magyar Nemzeti Szövegtárban nem lehet funkció alapon keresni, az adatgyűjtés nem lehet statisztikai, csak kvalitatív jellegű. Az adatok azonban így is összevethetők lehetnének a mostani elemzés adataival, és finomíthatnák, árnyalhatnák, illetve kibővíthetnék a kutatás eredményeit. A légerdekeőbb azonban az volna, ha tanulói korpuszon vizsgálhatnák, hogy a magyar mint idegen nyelv tanulói hogyan használják a véleménynyilvánító kifejezéseket.

Rövidítések

ARADI-ERDŐS- STURCZ 2000	ARADI András – ERDŐS József – STURCZ Zoltán Küszöbszint. Magyar mint idegen nyelv. Bp., 2000.
DÉR 2016	DÉR Csilla Ilona: A szerintem diskurzusjelölő szinkrón és diakrón vizsgálata. In: Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben. Szerk. REMÉNYI Andrea Ágnes – SÁRDI Csilla – TÓTH Zsuzsa. Bp., 2016. 474–485.
GYURIS 2008	GYURIS Beáta: A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótárak szerkezete. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 2008. 639–682.
HALLIDAY 1994	HALLIDAY, Michael A. K.: An Introduction to Functional Grammar. (1st and 2nd ed.) London, 1994.
HEGEDŰS 2005	HEGEDŰS Rita: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Bp., 2005.
HEGEDŰS 2019	HEGEDŰS Rita: Élő magyar grammatika – a nyelvhasználat rendszerének rövid áttekintése. Bp., 2019.
KÁLMÁN 2018	KÁLMÁN László: A jelentestan találkozik a mondattannal: Mikor hagyható el a hogy? 2018. https://qubit.hu/2018/06/09/a-jelentestan-talalkozik-a-mondattannal-mikor-hagyhato-el-a-hogy (Letöltés: 2021. október 24.)
KENESEI 1992	KENESEI István: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 1992. 529–715.

-
- KUGLER 2012 KUGLER Nóra: Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra. Bp., 2012.
- POZSONYI–SZETELI 2019 POZSONYI Lilla – SZETELI Anna: A SZERINT diskurzusjelölő funkcionális grammatikai keretben. (OTDK dolgozat.) Pécs, 2019.
- SCHIRM 2000 SCHIRM Anita: A diskurzusjelölők stilisztikai és pragmatikai megközelítése. In: Stílusról, nyelvről – sokszínűen: Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára. Szerk. DOBI Edit – DOMONKOSI Ágnes – PETHŐ József. Debrecen, 2000. 294–307.
- SZITA–PELCZ 2013–2019 SZITA Szilvia – PELCZ Katalin *MagyarOK* (A1–A2, A1+, A2+, B1+). 2013–2019.
- TOLCSVAI NAGY 2005 TOLCSVAI NAGY Gábor: Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. In: *Magyar Nyelvőr* 3 (2005) 348–362.

A modális egzisztenciális kérdőszói konstrukció a magyar nyelvhasználatban

Modal existential wh-constructions in Hungarian language use

The paper deals with modal existential wh-constructions (MECs, e.g. *Van kit megívni/meghívnom/meghívjak.*) in Hungarian language use. Previous studies discussed the formal attributes of such constructions; however, empirical data had not been collected. The aim of the study is to gather and analyse empirical data on Hungarian MECs in order to answer questions regarding their possible occurrences in everyday language use. In Hungarian, MECs can occur in three forms since both the subjunctive and the infinitive verb mood (inflected and uninflected) can be selected. Corpora and questionnaires (consisting of grammaticality judgments and contextual options) were used for data collection. The results show that the three possible forms of MECs are not equal in language use: the subjunctive appears to be only used in certain dialectal versions of Hungarian, while the usage of inflected and uninflected infinitive shows a functional distinction.

1. Bevezetés

Jelen írás egy korábban megkezdett kutatás következő lépésének eredményeit hivatott közölni. A kutatás középpontjában a Grosu¹ által modal-existential wh-construction-nak, azaz modális egzisztenciális kérdő névmási konstrukciónak (továbbiakban röviden: MEK) elnevezett szerkezet áll, melynek a magyar nyelvbeli megjelenési formáit vizsgálom. Ez azért mondható érdekes és szükségyszerű kutatási területnek, mert egyrészt a magyar MEK-nek több olyan jellemzője van, amely eltér a többi nyelvben megjelenő hasonló konstrukcióktól,² másrészt pedig kevés kutatás foglalkozott célzottan ezzel a szerkezettel. Emellett a kutatás korábbi szakaszában olyan hipotézisek rajzolódtak ki, amelyek bizonyításához több adatra volt szükség, illetve továb-

¹ GROSU 2004.

² ŠIMÍK 2011.

bi nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések merültek fel; jelen dolgozat célja, hogy választ találjon ezekre a kérdésekre.

2. A konstrukció bemutatása, a tanulmány célja

A MEK konstrukciót Šimík³ alapján mutatom be, aki összehasonlító vizsgálatot végzett a különböző nyelvek ilyen típusú szerkezeteit vizsgálva. Három kiemelt fontosságú közös tulajdonságot emel ki, melyek közül az első, hogy a konstrukciónak minden esetben részét képezi egy kérdő névmás, melynek alapján a szóban forgó szerkezet a kérdő névmási konstrukciók osztályához sorolható. A második közös vonás a konstrukciók egzisztenciális mivolta, mivel mindig valamilyen tárgy vagy individuum létezését fejezik ki. Ez a vonás kapcsolódik ahhoz a tényhez, hogy ezen konstrukciók tipikusan egzisztenciális predikátumoknak vannak alárendelve: a magyarban leggyakrabban a *van*, és annak különböző alakjai jelennek meg a szerkezetben, bár más igék (a magyarban ilyen például a *tud*) is felbukkanhatnak a szóban forgó konstrukcióban. A harmadik közös vonás, mely egyben a legkevésbé kutatott és megértett aspektusa a MEK szerkezeteknek, azok modalitása. Šimík⁴ a modális vonást összekapcsolja a konstrukció egzisztenciális jelentésével: valamilyen *lehetőséget* fejeznek ki.

A MEK típusú szósorok alárendelt állítmánya infinitívusban (1a-b) vagy kötőmódban (1c) áll. A magyar nyelv jellemzője, hogy a főnévi igenevek személyragozhatók, így az alárendelt ige háromféleképpen is megjelenhet a szerkezetben:

- (1) a. Van kit meghívni.
- b. Van kit meghívunk.
- c. Van kit meghívjunk.

Azokra a MEK konstrukciókra, amelyek a *van* egzisztenciális predikátum helyett más igét tartalmaznak, illetve amelyekben a kérdő névmás helyett

³ ŠIMÍK 2011.

⁴ ŠIMÍK 2011.

vonatkozó névmás jelenik meg, eltérő grammatikai szabályok érvényesek; ezen szerkezeti variánsok vizsgálatára ez a kutatás nem terjed ki.

2.1. Célok, kutatási kérdések

Tanulmányom elsődleges célja, hogy a magyar modális egzisztenciális kérdő névmási konstrukció szakirodalmi anyagát bővítse, hiszen a konstrukcióval eddig kevés kutatás foglalkozott. Ezek a kutatások inkább elméleti szemszögből közelítették meg a MEK-et⁵, ami nem tűnt elégnek bizonyos hipotézisek alátámasztására: empirikus adatokra van szükség, hogy érdemben tudjuk vizsgálni a szerkezet használatát. Így egy elméleti kérdéskör áttekintése után a célom az, hogy bemutassam, hogyan lehet a MEK-et a nyelvhasználat felől megközelíteni.

A tanulmány első részében nyelvelméleti kérdéseket tisztázok, ezen belül is a szerkezet szintaktikai felépítésével foglalkozom. Az egzisztenciális predikátum által bevezetett konstrukció három fő eleme (maga az egzisztenciális predikátum, a formailag a kérdőszavakkal megegyező névmás és az alárendelt ige) közül az egyik elem, nevezetesen a kérdő névmás szintaktikai pozíciója megosztja a szerkezettel foglalkozó kutatókat. Az itt tárgyalt kutatási kérdés az, hogy miképpen illeszkedik a konstrukcióba a kérdő névmási elem: miképpen értelmezhető, és milyen pozíciót tölt be a szerkezeten belül?

A másik kérdéskör az alárendelt igealakkal foglalkozik. A személyrag nélküli főnévi igenévként, ragozott főnévi igenévként és kötőmódban álló finit igeiként is megjelenni képes alárendelt ige a korábbi szakirodalomban egyenrangúként volt említve, azaz az feltételezhető az írásokból, hogy a három igeforma között a nyelvhasználat szempontjából nincs különbség. Saját anyanyelvi intuícióm, és az általam informális módon megkérdezett anyanyelvi beszélők válaszai alapján ez a nézet cáfolhatónak tűnik.

A kutatás az alábbi kvalitatív (i) és kvantitatív (ii) kérdések megválaszolására irányult:

⁵ Ld. pl. SURÁNYI 2005. vagy LIPTÁK 2003.

- (i) Mely igeformák bizonyulnak a leginkább használatosnak az adatok alapján?
Mi az oka annak, hogy az adott formát gyakran, illetve alig használják?
Kimutatható-e különbség az igeformák megjelenése között különböző kérdő névmások esetén?
Mely formák használatát választják az anyanyelvi beszélők egy-egy megadott kontextusban?
Milyen alany kapcsolódik az egyes igeformákhoz?
- (ii) Milyen arányban oszlik meg a megjelenési formák használata?
Mennyire tartják elfogadhatónak az anyanyelvi beszélők az egyes formákat?

A kutatás során felmerültek olyan további kérdések, amelyek nem szerepeltek a kiinduló kérdések között, azonban igyekeztem ezeket is megválaszolni. Ilyen kérdés az, hogy mi az alárendelt ige alanya akkor, amikor kötőmódú finit ige szerepel a konstrukcióban, vagy hogy vajon van-e eltérés a különböző nyelvterületeken szerzett adatok között?

3. A MEK nyelvelméleti vizsgálata, a kérdő névmás pozíciója:

Jelen fejezet középpontjában a MEK-ben megjelenő kérdő névmás áll. Ez az elem azért kifejezetten érdekes, mert a magyar nyelvre vonatkozó eddigi kutatások eltérő módon értelmezték.

Prohászka⁶ kiemeli, hogy a kérdő névmás itt egyértelműen nem kérdő funkciójában van jelen. Ez önmagában nem meglepő, hiszen a kérdő névmásoknak több olyan funkciójuk is van, melyek nem mindegyike köthető a kérdő funkcióhoz. Bár a MEK alkalmas arra, hogy kérdést fejezzünk ki vele, nem az egzisztenciális jelentéssel rendelkező ige után álló kérdő névmás az, ami erre alkalmassá teszi. Az egzisztenciális predikátum jelenléte miatt megfelelő intonációval eldöntendő kérdésként funkcionál, ahogy azt a (2a) példa mutatja, míg kiegészítendő kérdésként csak úgy funkcionálhat, ha a *van* elé újabb kérdő névmás kerül (2b).

⁶ PROHÁSZKA 2019. 9.

- (2) a. Van miért várni a keddet?
 b. Miért van miért várni a keddet?

A kérdés tehát az, hogy mi a kérdő névmás funkciója, és milyen szintaktikai pozíciót foglal el a MEK szerkezetén belül. A konstrukcióval érdemben foglalkozik Lipták, aki amellet érvel, hogy a kérdő névmás az alárendelt ige szintaktikai fókuszpozícióját foglalja el, annak ellenére, hogy a kérdőszó ebben az esetben nem fókuszként értelmezendő.⁷ Prohászka⁸ azonban két érvel cáfolja Lipták állítását: egyrészt kiemeli, hogy a saját kutatási eredményei alapján nem érvényes a MEK-ben megjelenő kérdő névmási elemre az, hogy meggátolná más fókuszált összetevő jelenlétét a szerkezetben, valamint azt sem akadályozza meg, hogy a kérdő névmás és az alárendelt ige közé egyéb összetevő ékelődjön. A névmási elem és az alárendelt ige közötti pozíció betölthetőségének lehetőségét támasztják alá a (3a,a') példák is, melyek a jelenlegi kutatáshoz készített alkorpuszban találtak. Az egyértelműen grammatikus mondatok ezen pozíciója a *tűzoltóslagokkal is* és a *fölfelé* is elemekkel van kitöltve. Ha a kérdő névmás valóban fókusz pozíciót foglalna el, azt követően kizárólag az alárendelt ige állhatna, így a (3a,a') mondatok nem lehetnének grammatikusak.

- (3) a. Van hova a tűzoltóslagokkal is csatlakozni.
 a'. Van hova fölfelé is tekintenie.
 b. Miért akarta János csak Marit elvinni Kínába?
 b'. Miért akarta János csak Marit vinni el Kínába?
 c. Van mit elmondani Péternek.
 c'. *?Van mit mondani el Péternek.

Prohászka⁹ másik érve, mellyel Lipták állítását cáfolja, az igekötőhöz kapcsolódik. Ahogyan arra É. Kiss¹⁰ is rámutat, az igekötős főnévi igenevek esetében, amennyiben fókusz épül az igenévre, az igekötő pozíciója opcionális:

⁷ LIPTÁK 2003. 6.

⁸ PROHÁSZKA 2019. 14.

⁹ PROHÁSZKA 2019. 14.

¹⁰ É. KISS 2003. 116.

megjelenhet a főnévi igenév előtt (3b), illetve posztverbális pozíciót is elfoglalhat (3b'). Ha a főnévi igenévet nem fókusz előzi meg, akkor az igekötőnek kötelező a főnévi igenévi fej előtt megjelennie.¹¹ A MEK típusú mondatok esetében azonban, Prohászka adatai alapján nem tűnik opcionálisnak az igekötő pozíciója: ahogy azt a (3c,c') példák mutatják, ezen esetekben az igekötő nem jelenhet meg az alárendelt ige után. Mindezek alapján elmondható, hogy a kérdő névmási elem bizonyosan nem az alárendelt ige fókuszaként épül a szerkezetbe.

3.1. A kérdő névmások funkciói a magyarban

A kérdő névmás MEK-béli pozíciójának vizsgálatához érdemesnek tartom áttekinteni, milyen funkciókat fejezhetünk ki kérdőszavakkal vagy azokkal formailag megegyező névmásokkal. A kérdő névmások közül ebben a fejezetben az egyszerű *ki*-t és annak élettelen párját, a *mi*-t, valamint azok esetragokkal jelölt verzióit vizsgálom.

A kérdő névmás természetesen elsősorban kérdő funkciót tölt be (4a). Ebben az esetben a névmási elem a finit igeire épülő fókuszpozíciót foglalja el, ezt mutatja az, hogy az igekötő az igetövet követő pozícióba kerül, kötelező jelleggel. Kérdő funkcióban állhatnak a névmások az úgynevezett tükrőfokuszos konstrukciókban is, ahogy azt a (4b) mutatja: ebben az esetben is mindegyik kérdő névmás valóban az információ hiányát jelzi, és választ várunk rájuk.¹²

(4) a. Kit mutatott be Juli Marinak?

b. Kit mutatott be Juli kinek?

A kérdő névmások egy másik funkciója szintén a kérdésekhez kötődik. Arról az esetről van szó, amikor a mondatban két kérdő névmás szerepel, azonban nem az előbb látható tükrőfokuszos módon, hanem az ige előtt.

¹¹ PROHÁSZKA 2019. 3.

¹² É. KISS 1992; ALBERTI-MEDVE 2002.

- (5) a. Kit kinek mutatott be Juli?
b. Mindenkit bemutatam Marinak.

Ebben az esetben az ígét közvetlenül megelőző kérdő névmás áll fókuszként a mondatban, és az előzőekhez hasonlóan kérdő funkciót tölt be. Az ígétől távolabb eső névmáshoz azonban más funkció társul ezekben a mondatokban: pozitív univerzális kvantorként értelmezhetők (5a).¹³ Ezen funkció mindazonáltal csak az itt leírt környezetben lehetséges, tehát csak akkor, ha a vizsgált névmási elemet egy fókuszpozíciót betöltő másik kérdő névmás követi: önállóan nem értelmezhető kvantorként, szükséges a pozitív univerzális kvantorokat általában jellemző *mind*-előtagú névmás használata (5b).

A kérdő névmás bizonyos esetekben alkalmas vonatkozói funkció betöltésére is (6a), valamint egyes esetekben negatív univerzális kvantorként is értelmezhető (6b). Haspelmath¹⁴ megemlíti egy másik funkciót is: jobb elnevezés híján ezt többszörös partitív konstrukciónak nevezi, melynek lényege, hogy a névmások a főnévi frázis által kifejezett csoport egy-egy részhalmazát nevezik meg (6c).

- (6) a. Ki korán kel, aranyat lel.
b. Ez mit sem ér.
c. Az országában lakó emberek, ki kocsin, ki szekéren hozták a temérdek tülköt.

Az eddigiek mellett külön kell kezelni azt a funkciót, amelyet a kérdő névmás a MEK típusú mondatok esetén tölt be.

¹³ É. Kiss 1992. 145.

¹⁴ HASPELMATH 1997. 177.

3.2. A kérdő névmás szintaktikai pozíciója a MEK-ben

A kérdő alakú névmás funkcióinak áttekintése után azt vizsgálom, hogy mi-ként épülhet a MEK szintaktikai szerkezetébe ez az elem.

Surányi¹⁵ kvantifikált elemként értelmezi a kérdéses névmást. A névmás kvantorértelmezése elutasítható, azzal az indokkal, hogy a MEK-ben szereplő névmásoknak nincs olyan logikai többlete, amely a kvantorpozícióban álló elemekre általában jellemző.¹⁶ Tény, hogy kérdő névmás állhat kvantorpozícióban, ám ezekhez minden esetben logikai értelmezés is társul, jelentésüket pedig vagy a *mind-* vagy a *sem-* előtagokkal lehet explicitté tenni. A MEK névmása egy olyan nem-specifikus, nem-referenciális elemként épül a szerkezetbe, amely jelentésében a *vala-* morfémával ellátott kifejezésekhez hasonló.

(7) a. Van kit meglátogatnom.

a'. Van valaki, akit meglátogathatok. / Valakit meglátogathatok.

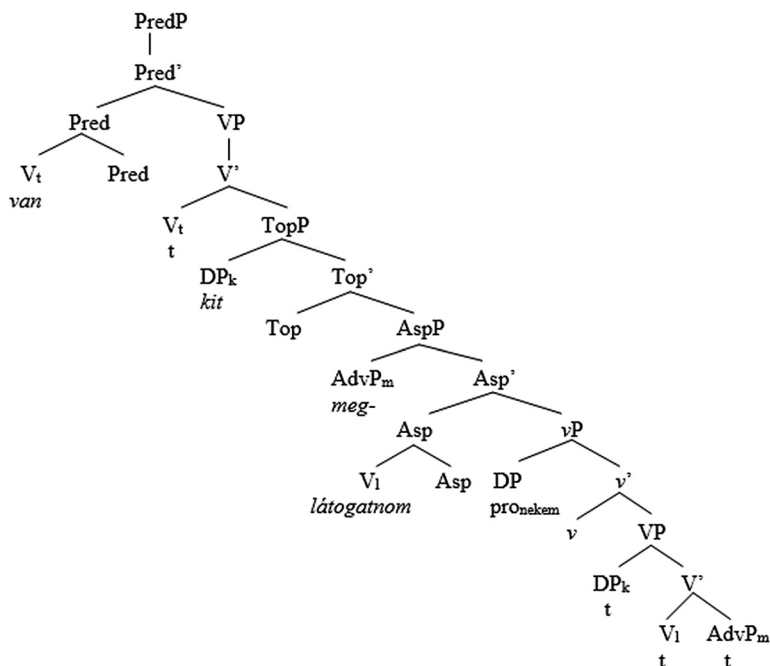
Jelen dolgozat Prohászka¹⁷ mellett foglal állást, aki a klasszikus operátorhármas (fókusz-kvantor-topik) közül topikként értelmezi a vizsgált elemet. Az érveléséhez a MEK bővítési lehetőségeire irányuló grammatikalitási ítéleteit is felhasználja, valamint hivatkozik É. Kiss¹⁸ írására, aki a *vala-* morfémával szereplő névmási elemeket a topikpozíciót betöltő kifejezések közé sorolja. A MEK típusú szósorokban szereplő névmás topikként való értelmezése magyarázatként szolgál valamennyi MEK-béli szórendi lehetőségre.

¹⁵ SURÁNYI 2005.

¹⁶ PROHÁSZKA 2019. 14.

¹⁷ PROHÁSZKA 2019. 14.

¹⁸ É. KISS 1992. 157.

1. ábra: A Van kit meglátogatnom MEK szintaktikai szerkezete
PROHÁSZKA 2019. 15 alapján

3. A MEK korpuszalapú vizsgálata

Jelen fejezettől kezdve a nyelvhasználat felől vizsgálom a MEK szerkezetet. A kutatási kérdéseket először korpuszatatok alapján vizsgálom, ám a vizsgálat során különböző problémákba ütköztem.¹⁹ Így egy kompromisszumos megoldásra kényszerültem.

¹⁹ A korpuszvizsgálathoz a Magyar Nemzeti Szövegtárat (továbbiakban: MNSZ) használtam. Az akadályt az jelentette, hogy nem tudtam a szerkezet mindhárom elemét úgy definiálni a lekérdezésekben, hogy csak releváns példák kerüljenek a találati listába, de a szerkezet megjelenési formáinak szabadságát ne befolyásoljam. A korpuszkeresés nehézségeinek részletes leírása terjedelmi okokból itt nem lehetséges, viszont a tanulmány alapjául szolgáló OTDK pályamunkában bővebben kifejtésre kerültek.

3.1. A minikorpusz összeállítása

A kutatás során kiderült, hogy a korpuszalapú vizsgálathoz mindenképpen manuális beavatkozásra van szükség. Egy kézenfekvő megoldás az, hogyha konkrét szópárosra keresünk rá üres kategóriák helyett. Mivel a jelenlegi dolgozat elsősorban az alárendelt ige megjelenési formáit vizsgálja, a legcélszerűbb az, ha az egzisztenciális *van* mellett egy konkrét kérdő névmást adunk meg, és lefuttatunk egy keresést mondjuk a *van mit* szóSORra, majd az így kapott találatokból készítünk egy „részkorpuszt”. Így a harmadik elem szabadon kitölthető marad. Természetesen az így kapott találatokat is szűkíteni kellett, mivel számos olyan szóSOR is a listába került, amely a vizsgálat szempontjából irrelevánsnak bizonyult.²⁰

Ebbe a kisméretű korpuszba a MEK-et, valamint az azt megelőző és követő 5 szóig terjedő kontextust mentettem le, ami elégséges arra, hogy az alárendelt igét, valamint a konstrukció alanyát megvizsgálhassam. Az így létrehozott minikorpusz 500 MEK találatot foglal magába.

Az általános korpuszoknak alapvetően a reprezentativitás a célja, vagyis az, hogy azok a szövegek, amelyeket magukba foglalnak, a valós nyelvállapotot tükrözzék. A reprezentativitás azonban összefügg a korpuszból való mintavétel problémáival és a korpusz méretével is.²¹ Jelen kutatással kapcsolatban tisztázni kell, hogy az általam szerkesztett találati lista méretét tekintve nem számít reprezentatívnak. A kisméretű korpusznak a célja az, hogy megnézzze, a különböző megjelenési formák milyen arányban mutatkoznak meg egymáshoz képest egy egyszerű lekérdezésben. Ebből a szempontból viszont a korpuszom reprezentatívnak tekinthető, hiszen azt, hogy milyen igealakot tartalmazó MEK-ek kerültek a találati listába, én semmilyen módon nem befolyásoltam, és így azok az arányok vélhetően megegyeznek a valódi nyelvhasználati arányokkal. Ezenkívül az is fontos szempont, hogy az MNSZ2 működési mechanizmusa alapján minden egyes lekérdezésnél keveri a találatokat: ez is hozzájárul a találati listában előforduló megjelenési módok reprezentativitáshoz, hiszen a felület által megjelenített sorrenden sem változtattam.

²⁰ Az irreleváns konstrukciók szintén a pályamunka teljes szövegében kerülnek bemutatásra.

²¹ SZIRMAI 2005.

3.2. A korpuszvizsgálat eredményei

Az ötszáz találatban egyértelműen a főnévi igenevet tartalmazó MEK konstrukciók domináltak: a ragozott és rag nélküli infinitívuszt tartalmazó példák száma 490 volt, ezzel szemben mindössze 10 kötőmódú igét tartalmazó mondat került be a korpuszba. Ez az arány egyértelműen azt mutatja, hogy a magyarban elsősorban a főnévi igenevet használják az anyanyelvi beszélők ebben a konstrukcióban, míg a kötőmód használata erőteljesen diszpreferált.

2. ábra: A kétfajta igetípus megoszlása a korpuszban

A kötőmódú igét tartalmazó MEK konstrukciók a mai nyelvállapotot tükröző korpuszban igen csekély számban jelentek meg a főnévi igenevekhez képest, ami azt jelzi, hogy a magyarban, bár valóban megjelenhet a kötőmód a vizsgált konstrukcióban, az (legalábbis használati szempontból) semmiképpen nem egyenértékű a főnévi igeneves konstrukciókkal.

A kötőmód a definíciója alapján egy olyan mondattani kategória, amely elsősorban a *hogy* kötőszós mellékmondatokhoz kapcsolódik,²² azonban bizonyos dialektusokban más szerkezeteknek is részét képezheti.²³ A tény,

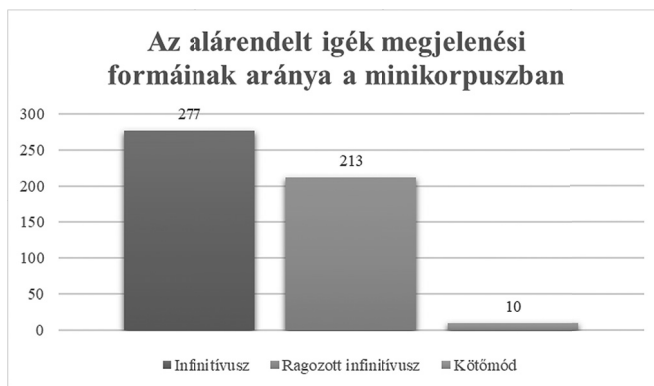
²² KIEFER 1992. 898.

²³ É. KISS 2009. 214.

hogy az általam vizsgált korpusz ilyen csekély számú kötőmódú igét tartalmazó MEK-et mutat, lehet annak a következménye, hogy az ilyen konstrukciókat csak bizonyos földrajzi területekhez tartozó nyelvváltozatokban használják (igazán) az anyanyelvi beszélők. Egy másik lehetőség az, hogy a kötőmód olyan anyanyelvi beszélőknél alkothatja a kérdő névmást tartalmazó MEK konstrukció részét, akik összevonják ezt a másik típusú, vonatkozó névmást tartalmazó MEK-kel, hiszen ott kizárólag a kötőmódú alárendelt ige az elfogadható, ahogy azt az alábbi példa is mutatja.

(8) a. Van akit meghívjunk / *meghívunk.²⁴

A ragozatlan és ragozott főnévi igenevek egymáshoz képesti arányát tekintve a rag nélkül álló főnévi igenevek száma valamelyest több a ragozottakénál, de nem számottevő arányban: a 490 infinitívusos MEK találatokból 277 állt rag nélkül, míg 213 valamilyen személyraggal fordult elő. A háromféle megjelenési mód előfordulási arányát az alábbi oszlopdiagram mutatja.

3. ábra: Az alárendelt igék megjelenési formáinak aránya a minikorpuszban

A találati listában a személyrag nélküli főnévi igenév jelent meg legtöbbször a másik két formával szemben. Ennek oka kapcsolódhat ahhoz a tényhez, hogy a kötőmódban álló ige és a személyragozott főnévi igenév sze-

²⁴ LIPTÁK 2003. 4.

mélye minden esetben konkrétan meghatározott. Esetükben nincs feltétlenül szükség expliciten elhangzó alanyra, mivel a mindkét esetben jelen lévő személyrag egyértelműen kifejezi, hogy kire érvényes az állítás (9a-b'). A rag nélküli főnévi igenév esetén két lehetőség is fennáll: egyrészt pontosan a személytelenségből kifolyólag megjelenhet bármiféle alany nélkül (9c),²⁵ másrészt pedig az expliciten jelenlévő névmás, vagy más kitett alany egyértelműsítheti, hogy kiről, vagy miről szól az állítás. Bár a magyarban lehetőség van ebben a szerkezetben egyeztetésre, expliciten megjelenő alany esetén nem okoz egyértelmű agrammatikusságot a ragozatlan forma sem (9c'), nem úgy, mint a finit igei szerkezeteknél. A (9) példasor mondatai az általam használt, leszűkített találati listából származnak:

- (9) a. mert van mit nézegessünk, amíg feledjük a fiút
 a'. van mit **bámuljanak** rajtad a **nők**
 b. Ilyen hosszú idő után bizonyára van mit **mondanod** nekem.
 b'. **Gyulának** van mit **hozzátennie** az elhangzottakhoz
 c. a félév legfontosabb tanulsága, hogy van mit **változtatni**.
 c'. azt gondolom, **nekünk** nem nagyon van mit **mondani**.

A rag nélkül álló főnévi igenévnek ezt a tulajdonságát figyelembe véve megvizsgáltam, hogy a 277 ilyen alárendelt igét tartalmazó konstrukció között mennyi volt az, amelyik elhangzó alany nélkül az általános jelentést fejezte ki, és mennyi az, amelyik alannyal kiegészülve konkrét személy(ek)re vonatkozott. Ennek a vizsgálatnak az eredményét mutatja az alábbi diagram.

²⁵ A rag nélküli főnévi igenevet tartalmazó MEK-ek hangzó alany nélkül egyfajta általános jelentéssel rendelkeznek. Az ilyen általános alanyú mondat típus jelentése vagy az, hogy az igével kifejezett cselekvés mindannyiunkra, illetve egy adott beszédhelyzet minden releváns tagjára vonatkozik, vagy az, hogy nem tudjuk pontosan, kinek a feladata lenne.

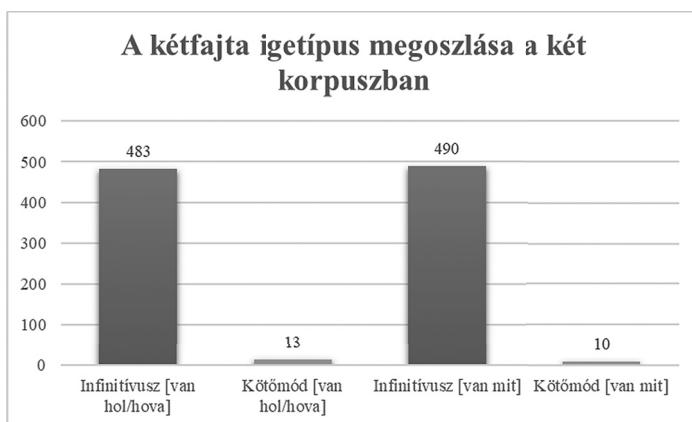
4. ábra: A ragozatlan infinitívusz kétféle funkciójában

A rag nélküli igenevek 16%-ánál, pontosan 43 példa esetében volt az infinitívusz előtt valamilyen megnevezett alany, ami konkretizálta, hogy az adott igealak milyen személy(ek)re vonatkozik az adott állítás. A ragozatlan főnévi igenevek túlnyomó többsége azonban az általános alanyú jelentéshez állt közelebb, hiszen nem jelent meg olyan összetevő, ami leszűkítette volna ezt a jelentést. Bizonyos esetekben könnyen kikövetkeztethető, hogy az adott állítás kire vonatkozik, hiszen a konstrukciót körülvevő igék valamennyire behatárolják a lehetőségeket. Ilyen találatokat mutat be a (10) példásor. A (10a) mondatban látható *szeretem* ige valamelyest konkretizálja a mondat jelentését, grammatikai szabály azonban nem szabályozza, hogy a *szeretem* és a *felfedezni* kötelezően ugyanarra a személyre vonatkozna, még ha ez is a szósor elsődleges értelmezése. Hasonló esetet mutat be a (10b) példa is.

- (10) a. Nagyon **szeretem** a Balatont, és még van mit **felfedezni** rajta.
 b. hiszen tűrhetően élek, **lakom**, van mit **enni-inni**.

3.3. A második alkorpusz

A *van mit* szópárost tartalmazó minikorpusz vizsgálata során felmerült a kérdés, hogy vajon hasonló eredmények születnek-e abban az esetben, ha a MEK szerkezetében nem a *mit*, hanem valamelyik másik névmás jelenik meg. Mivel a *van hol* szósorra való keresés csekély számú találatot hozott, annak érdekében, hogy a második minikorpusz mérete megközelítse az előző korpuszét, a keresést kibővítettem a *van hova* szósorra is. Ezen a módon egy 496 MEK konstrukciót tartalmazó minikorpuszt sikerült összeállítanom.

5. ábra: A kétfajta igetípus megoszlása a két korpuszban

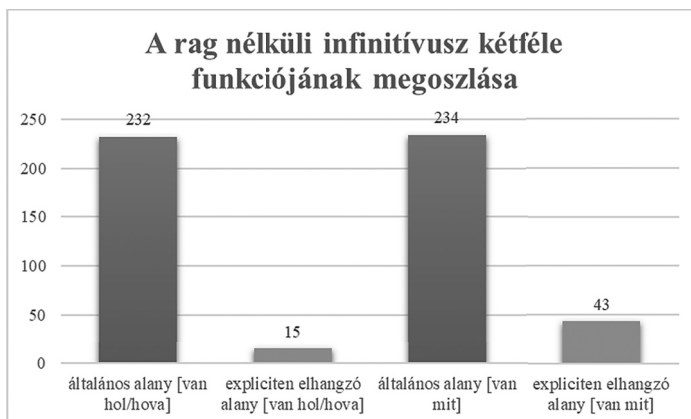
A főnévi igenevet és a kötőmódú igéket tartalmazó konstrukciók egymáshoz viszonyított aránya a második korpuszban hasonlóan alakult, bár ezúttal kicsit magasabb lett a kötőmódú formák száma. Az 5. ábra azt illusztrálja, hogy a kötőmódú igeformát tartalmazó konstrukciók mindegyik esetben szinte ugyanannyira diszpreferáltak.

6. ábra: Az igeformák megjelenései a két minikorpuszban

A 6. ábrán látható oszlopdiagram azt mutatja, hogy csupán minimális különbségek vannak a két korpusz adatai között, az arányok hasonlóak. A *van hol/hova* szópárosokat tartalmazó korpusz 247 találat tartalmazott ragozatlan főnévi igenevet alárendelt igeként, ami ezáltal itt is a legtöbbször megjelenő igeforma. Ennek ellenére csak minimális előfordulási számmal előzi meg a ragozott főnévi igenevet tartalmazó igeformák számát. A ragozott infinitívuszos alakok a *hol* és a *hova* névmások esetében többször (pontosan 236 item esetében) fordultak elő, mint a *mit* névmást tartalmazó MEK-ek esetében (ahol ez a szám 213 volt). A kötőmódú igealakok a *hol/hova* névmásokat tartalmazó konstrukciónál is a többi formához képest elenyésző számban fordultak elő.

A ragozatlan főnévi igenevek tehát valamelyest kisebb számban fordultak elő a második korpuszban, mint a *mit* névmást tartalmazó MEK-korpuszban. Az ilyen főnévi igenevek kétféle funkciójának megoszlását tekintve némiképp más eredményt mutatott a második korpusz; ezt mutatja az alábbi 7. ábra. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a ragozatlan főnévi igenév MEK-béli elsődleges funkciója az általános alanyt kifejező konstrukció.

7. ábra: A rag nélküli infinitívusz kétféle funkciójának megoszlása

4. A MEK a nyelvhasználati kérdőív eredményeinek tükrében

4.1. A nyelvhasználati kérdőívek összeállítása

Ebben a részben az általam összeállított grammatikalitási teszt eredményeit közlöm. A tesztet 2019 decemberében készítettem, és a résztvevők is ekkor töltötték ki egy internetes kérdőív formájában. A tesztnek célja kettős volt: egyrészt kideríteni, hogy mennyire ítélik grammatikusnak a MEK különböző megjelenési formáit az anyanyelvi beszélők; másrészt pedig azt feltérképezni, hogy melyik igei formát választanák inkább egy-egy megadott kontextusban. Ennek megfelelően a kérdőív első részében az adatközlőknek egy hatfokozatú skálán kellett jelölniük az adott szósorhoz tartozó ítéleteiket, míg a második részben két lehetőség közül kellett kiválasztaniuk azt, amelyet inkább használnának a megadott szövegkörnyezetben.

A két részben ugyanazok a MEK konstrukciók szerepeltek, kevert sorrendben. Mindegyik mondat esetében egy-egy kiemelt névmás fejezte ki a konstrukció alanyát, illetve harmadik személyben nem-névmási alannyal is megjelentek tartalmilag megegyező konstrukciók. A (11a-g) példasor a kérdőív főnévi igeneves mondatait mutatja be.

- (11) a. Nekem is van hova menni / mennem.
b. Neked is van kivel beszélni / beszélned.
c. Péternek is van hol aludni / aludnia.
d. Neki is van mitől tartani / tartania.
e. Nekünk is van hova menni / mennünk.
f. Nektek is van mitől tartani / tartanotok.
g. Péteréknak is van hol aludni / aludniuk.

A kötőmódú igét tartalmazó MEK konstrukciókat kétféleképpen is teszteltem. Ennek az az oka, hogy a kötőmódú igék alanyának nominatívuszban kellene állnia, saját anyanyelvi intuícióm szerint azonban részes esetű alanyval sem elfogadhatatlanabb a konstrukció, ezért a tartalmilag megegyező kötőmódos mondatokat még e kérdőív részeként leteszteltem mind részes esetben álló alanyokkal (12a), mind – egy újabb teszt részeként – nominatívuszban álló alanyokkal is (12b).

- (12) a. Neki is van mitől tartson.
b. Ő is van mitől tartson.

A teszt során a grammatikalitás megítéléséhez az alábbi nemzetközileg alkalmazott hatfokozatú skálát használtam, melyet a *Comprehensive Grammar Resources*²⁶ projektben is alkalmaznak. Az egyes ítéletekhez kapcsolódó értelmezéseket az alábbi táblázat mutatja. A táblázat jobb oldalán látható számértékek a különböző fokozatok egymáshoz viszonyított különbségeit mutatják, ezekre az értékekre azért volt szükség, hogy a szósorokra adott ítéleteket számszerűsíthessem. A skála fokozataihoz tartozó értékeket korábbi kutatások esetén is alkalmazták.²⁷

²⁶ BROEKHUIS–KEIZER 2012; ALBERTI–LACZKÓ 2018.

²⁷ Ld. pl. PROHÁSZKA et al. 2020.

ítélet	CGR értelmezés	érték ¹
*	agrammatikus	-3
*?	a *-hoz képest valamennyivel elfogadhatóbb	-2
??	bizonytalan státuszú szóсор	0
?	jelölt szóсор	+1
(?)	enyhén jelölt szóсор	+2
jelöletlen/ pipa	elfogadható, grammatikus szóсор	+3

8. ábra: A grammatikalitási ítéletek hatfokozatú skálája

4.2. Eredmények, következtetések

A tesztet harminchét adatközlő töltötte ki, mindannyian a Pécsi Tudományegyetem oktatói és hallgatói voltak; nagy részük 18 és 25 év közötti, kilenc kitöltő volt 26 év fölött. A rövidebb, csak kötőmódú igét tartalmazó MEK-re irányuló kérdőívet kevesebben töltötték ki (mindössze huszonnyolc fő). Az adatközlők mindegyike magyar anyanyelvi beszélő.

A grammatikalitási teszt eredményeit elnézve egyértelműen kirajzódnak olyan tendenciák, amelyek alapján következtetéseket lehet levonni a MEK használatával kapcsolatban. Ilyen eredménynek számít az is, hogy a megítélésre kerülő mondathármasok mindegyikénél a személyragozott főnévi igenevet tartalmazó mondatok kapták a legmagasabb, tehát a leginkább elfogadható ítéletet. Ezt követték a rag nélküli főnévi igeneveket tartalmazó mondatok, amelyeknek az elfogadhatósága némileg alacsonyabb volt. A legrosszabb, vagy legnagyobb szórású ítéleteket minden esetben a kötőmódban álló igét tartalmazó mondatok kapták. A számszerűsített eredmények alapján ezek a '??' szimbólummal jelölt, bizonytalan státuszú szóсорok közé tartoznak. Az alábbi diagram azokat az átlagokat mutatja, amelyeket az alárendelt igék különböző formáira adott grammatikalitási ítéleteknek (a 8. ábra alapján történő) számszerűsítésével kaptam.²⁸

²⁸ A *?-lel és a ??-lel jelölt szóсорok közötti értékeknél felfedezhető hiány nem véletlen: a jelölések szintjén az említett sorok között az általam megkérdezett kutatók szerint „nagyobb a különbség”, mint a többi jelölés esetében, hiszen a *? szimbólumokkal jelölt szóсорok egyértelműen agrammatikus szóсорok, de a teljesen elfogadhatatlan szósalátákhoz képest valamivel jobban formáltak, míg a ?? a bizonytalanságot jelöli.

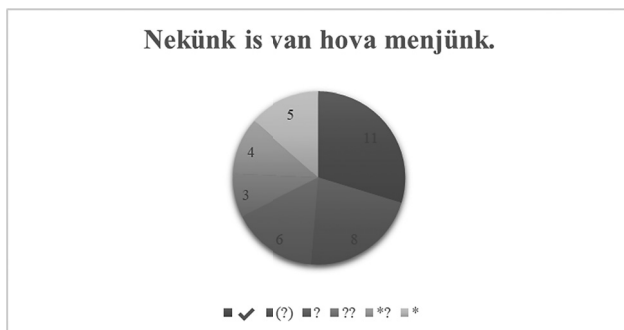

9. ábra: Az alárendelt ige háromféle megjelenési módjára kapott grammatikalitási ítéletek átlaga

Ez az eredmény (tehát, hogy a leginkább grammatikus ítéleteket a ragozott főnévi igenevek kapták) első ránézésre némiképp ellentmondani látszik az ötszáz MEK-et tartalmazó korpuszból szerzett adatoknak, ahol a személyrag nélküli főnévi igenevet tartalmazó mondatok száma volt a legmagasabb. Ennek hátterében az áll, hogy a grammatikalitási tesztben megjelenő összes mondat esetében explicit alany is volt a szerkezetben, tehát a korpuszban a ragozatlan főnévi igenévhez legtöbbször társuló, általános alanyos értelmezés a tesztben megjelenő szósorok esetében nem volt lehetséges. A hangzó alanyal együtt álló főnévi igenevek száma a korpusz esetében is kevesebb volt, mint a személyragozott főnévi igenevek száma, így a két eredmény kiegészíti egymást (tehát nem arról van szó, hogy az anyanyelvi beszélők grammatikusnak ítélnék egy olyan konstrukciót, amelyet valójában kevésbé használnak).

Prohászka²⁹ egy kisebb mintán már vizsgálta a kötőmódú igét tartalmazó MEK-ek megítélését, eredményei azt mutatták, hogy az ilyen típusú mondatok megosztják az adatközlőket. Ez a mostani kérdőív esetén sem volt másként: kifejezetten nagy szórást mutattak a kötőmódú igét tartalmazó konstrukciók grammatikalitási ítéletei. Ez a tendencia mindegyik tesztmondat esetében látható.

²⁹ PROHÁSZKA 2019.

10. ábra: A *Nekünk is van hova menjünk* mondatra kapott ítéletek megoszlása

11. ábra: A *Mi is van hova menjünk* mondatra kapott ítéletek megoszlása

A kördiagramokon látható eredményekkel kapcsolatban az is figyelemre méltó, hogy valamelyest igazolják azt a felvetésemet, hogy a kötőmódú igét tartalmazó MEK konstrukciók alanya nem egyértelműen nominatívuszi esetben elfogadhatóbb. Az 10. ábrán látható *Nekünk is van hova menjünk* mondatot az anyanyelvi beszélők többsége grammatikusnak vagy enyhén jelölt szósornak ítélte, míg a 11. ábrán látható, *Mi is van hova menjünk* szósor a kapott ítéletek alapján a „??”-lel jelölt, bizonytalan státuszú mondatok közé tartozik. Az alábbi táblázatban a tartalmilag megegyező kötőmódú finit igét tartalmazó MEK konstrukciókra kapott, számértékekre átváltott grammatikalitási ítéletek átlagát közlöm, mindkétféle esetű alanyra megadva.

	E/1	E/2	E/3 (névmás)	E/3 (nem névmás)	T/1	T/2	T/3 (névmás)	T/3 (nem névmás)
Datívuszi alannyal	-0,14	0,24	1,05	0,84	0,86	0,54	0,65	0,49
Nomi- natívuszi alannyal	0,54	0,07	0,75	0,75	-0,14	-0,21	0,07	0,54

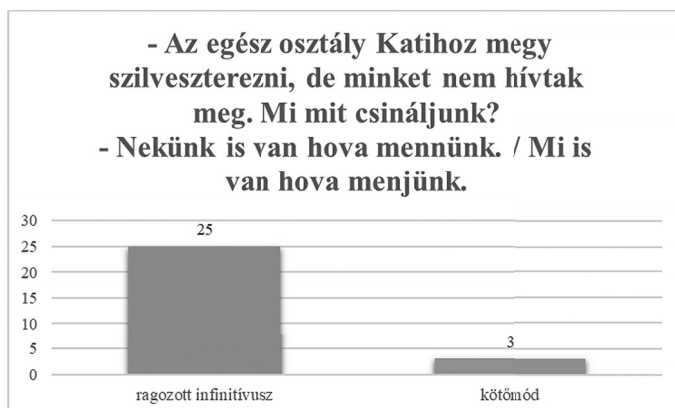
12. ábra: A kötőmódú igét tartalmazó MEK-ek alanyaira vonatkozó ítéletek számszerűsített átlaga

Az eredmények alapján arra lehet következtetni, hogy nincs szignifikáns különbség a nominatívuszi és a datívuszi esetben megadott alanyok között ennél a szerkezetnél.

A kérdőív második felében arra kértem az adatközlőket, hogy válasszák ki a megadott lehetőségek közül azt, amelyiket inkább használnák a megadott beszédhelyzetben. A kötőmódú igét tartalmazó konstrukciókat ebben az esetben is mindkét esetű alannyal leteszteltem, az eredmények azonban itt is hasonlóak voltak. Az anyanyelvi beszélők döntő többsége minden esetben inkább a személyragozott főnévi igenevet választotta, függetlenül a kötőmódú igéhez tartozó alany esetétől.

13. ábra: A ragozott főnévi igenevet, illetve a datívuszi alannyal megjelenő kötőmódú igeformát választók száma egy konkrét mondatpár esetében

14. ábra: A ragozott főnévi igenevet, illetve a nominatívuszi alannal megjelenő kötőmódú igeformát választók száma egy konkrét mondatpár esetében

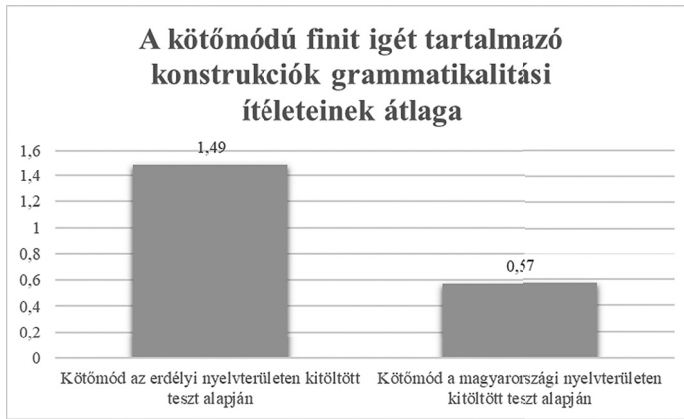
4.2. Erdélyi kérdőív

A kutatás eddigi eredményei alapján úgy tűnik, hogy a kötőmódú finit igeforma MEK-béli megjelenése megosztja az embereket. Az általam összeállított tesztek eredményeiből úgy látszik, hogy az adatközlők, akik azonos nyelvterületről (a magyarországi Baranya megyéből) származnak, nem ugyanúgy ítélték meg a kérdéses konstrukciókat. É. Kiss³⁰ alapján azonban feltételezhető, hogy a kérdésnek dialektológiai aspektusa is van, és erdélyi nyelvterületen a kötőmód a *hogy* kötőszavas mellékmondatokon kívül más típusú konstrukciókban is megjelenhet. Ez a feltételezés ösztönzött arra, hogy az általam összeállított tesztek kitöltésére megkérjek a magyar nyelvet (is) beszélő, jelenleg erdélyi nyelvterületeken³¹ élő adatközlőket. A tesztet 2020 őszén töltötte ki 25 adatközlő, akik a Babeş-Bolyai Tudományegyetem hallgatói és oktatói voltak. Az eredményekre azért volt szükség, hogy

³⁰ É. Kiss 2009. 214.

³¹ Belátom, hogy az említett terület sem homogén nyelvterületnek számít; az itt fellelhető különbségeket nem szeretném célzatosan kimutatni. Mindössze arra voltam kíváncsi, hogy más eredmények születnek-e, mint az első, magyarországi területen kitöltött tesztek során.

megállapítsam, vajon az ő esetükben elfogadhatóbb ítéleteket kapnak-e a kötőmódú finit igét tartalmazó konstrukciók, illetve hogy vajon az itteni adatközlők válaszaiból kirajzolódik-e valamilyen hipotézis az ilyen konstrukciók alanyára vonatkozóan.

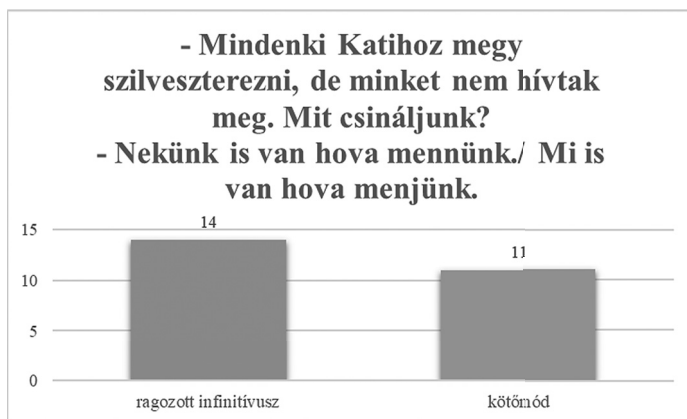

15. ábra: A kötőmódú finit igét tartalmazó konstrukciók grammatikalitási ítéleteinek átlaga az erdélyi és magyarországi adatközlők válasza alapján

Fontos eredmény, hogy valamelyest jobb grammatikalitási ítéleteket kaptak a kötőmódú igét tartalmazó konstrukciók az erdélyi nyelvterületen kitöltött teszten, mint a magyarországin: az előbbi ítéletek átlaga 1,49 (mely számérték az enyhén jelölt és jelölt szósortokra vonatkozatható), az utóbbiaké 0,57 (mely számérték közelebb áll a bizonytalan státuszú „??” szimbólummal jelölt szósortokhoz). Ebből azt szűrhetjük le, hogy a hipotézis, miszerint ezt az igemódot elfogadhatóbbnak ítélik az erdélyi nyelvterületen élők, beigazolódott. Ezt kiegészítik a kérdőívnek a második feléből származó eredmények is: mindegyik mondatpár esetén nagyobb volt azon erdélyi adatközlők száma, akik a megadott kontextusban a kötőmódban álló igét tartalmazó MEK-et tartották természetesebbnek, mint az ugyanazt választó magyarországi adatközlők száma.

16. ábra: A ragozott főnévi igenevet és a kötőmódú igeformát (-nAk ragos alannyal) választók száma az erdélyi tesztnél

17. ábra: A ragozott főnévi igenevet és a kötőmódú igeformát (esetrag nélküli alannyal) választók száma az erdélyi tesztnél

A kötőmódú finit igét tartalmazó konstrukciók alanyával kapcsolatban ezen a teszten sem született egyértelmű eredmény: némely esetben a datívuszragos alanyú konstrukció kapott jobb ítéletet, míg más szám-személy esetén a nominatívuszi alanyú. Az viszont ebből a táblázatból is világosan kiderül,

hogyan az erdélyi adatközlők szignifikánsan jobbnak értékelték a kötőmódú ígét tartalmazó szósorokat, mint a magyarországiak (ld. 12. ábra).

	E/1	E/2	E/3 (névmás)	E/3 (nem névmás)	T/1	T/2	T/3 (névmás)	T/3 (nem névmás)
Datívszi alannyal	1,64	2,04	0,88	1,4	2,04	1,56	1,2	1,48
Nomi- natívszi alannyal	1,6	1,44	1,68	1,56	1,32	1,12	1,16	1,72

18. ábra: A kötőmódú ígét tartalmazó MEK-ek alanyaira vonatkozó ítéletek számszerűsített átlaga (erdélyi teszt)

A tesztnek az a része sem hozott egyértelmű eredményt, amelyben arra kértem az adatközlőket, hogy válasszák a megadott kontextusban természetesebbnek hangzó szósort. Mindezek alapján a MEK-ben megjelenő kötőmódú igeforma alanyára vonatkozóan nem sikerült egyértelmű választ találni sem a magyarországi nyelvterületen készített teszt, sem az erdélyi származású adatközlők válaszai alapján.

5. Összegzés, további kutatási irányok

Tanulmányomban a magyar modális egzisztenciális kérdő névmási konstrukciót érintő nyelvelméleti és nyelvhasználati kérdéseket vizsgáltam. A kutatást az a tény hívta életre, hogy a MEK-et az eddigi kutatások során csupán a nyelvelmélet felől közelítették meg, és kevés empirikus adat állt a rendelkezésre bizonyos kérdések megválaszolásához.

A tanulmány első felében a szerkezet névmási elemét vizsgáltam. Ez az elem, mely formailag a kérdőszavakkal egyezik meg, már korábban is foglalkoztatta a kutatókat, azonban különböző írásként különbözőképp értelmezték a funkcióját, jelentését. A névmási elem pontosabb megértése érdekében számba vettem a kérdő névmások különböző funkcióit. A névmás a MEK-ben egy egyedi, egzisztenciális funkciót tölt be. Jelentésében az elem a *vala*-morfémás kifejezésekhez hasonlít, így a névmási elem értelmezésében kö-

vettem Prohászka³² érvelését, miszerint az a topikpozícióban álló kifejezések közé sorolható.

Írásom második felében a szerkezetet érintő nyelvhasználati kérdéseket igyekeztem megválaszolni. Eredményeim alapján kijelenthető, hogy MEK-ben az infinitívusz az elsődleges igeforma; a korpuszból szerzett adatok alapján a beszélők ezt a formát használják gyakrabban, és az így létrehozott szósorokat ítélik grammatikusabbnak. A kötőmódban álló igét tartalmazó MEK a használat szempontjából semmiképpen nem nevezhető egyenértékűnek a főnévi igenevet tartalmazó szerkezetekkel, hiszen ezek csak csekély számban jelentek meg az általam létrehozott minikorpuszokban, és a tesztek során is kevesen választották ezt az igealakot. A tesztekben a kötőmódú igeformát tartalmazó MEK mondatokra kapott nagy szórású ítéleteket némiképp igazolja az, hogy a korpuszban is ezek az alakok voltak a legritkábbak: amivel ritkán találkozunk (adott nyelvterületen), azt kevésbé tartjuk természetesnek, szokványosnak, így nehezebben tudunk ítéletet hozni az adott szósor elfogadhatóságát illetően.

A kötőmódú igeformát tartalmazó MEK feltehetően csak bizonyos nyelvterületek dialektusaiban használatos. Ezt igazolta az erdélyi nyelvterületen élő beszélőkkel kitöltött teszt, amely során a kötőmódú igealakot tartalmazó konstrukciókat jobban formálnak ítélték az adatközlők, mint a magyarországi nyelvterületen kitöltött teszt esetén, illetve az adatközlők nagyobb számban választották a megadott lehetőségek közül a kötőmódban álló igét tartalmazó MEK-et.

A háromféle igealak közül a személyrag nélküli főnévi igenév tűnik a leggyakrabban használt igeformának a MEK konstrukcióban. Ennek oka, hogy az infinitívusz rag nélkül többféle jelentést is kifejezhet formai változás nélkül. A rag nélkül álló infinitívusz az esetek számottevő többségében hangzó alany nélkül, általános alanyú funkcióban állt. Mindazonáltal a teszt adatközlői a személyragozott formát találták leginkább elfogadhatónak, hiszen ezekben a konstrukciókban expliciten elhangzó alany is jelen volt.

Arra a kérdésre, hogy milyen alany kapcsolódik a kötőmódú igeformához a MEK-ben, nem sikerült egyértelmű választ adni, mivel az ilyen szósorok megítélése megosztotta az adatközlőket az alany esetétől függetlenül.

³² PROHÁSZKA 2019. 14.

A megosztó eredményekre többféle magyarázat lehetséges: a magyarországi eredmények esetében talán azért nem született kielégítő válasz a kérdésre, mivel az itteni beszélők feltehetően nem használják a kötőmódot a MEK-ben megjelenő igeformaként. A másik lehetőség, hogy az anyanyelvi beszélők intuíciónak alapján érzik, hogy a kötőmód esetén nominatívusz alanyra volna szükség, de ezt megzavarja az a tény, hogy az egzisztenciális predikátum, a *van* általában -nAk ragos alannal áll együtt a tipikus birtoklásmondatokban, illetve hogy az alanyok által a MEK konstrukciókban gyakrabban használt főnévi igenévnek is ilyen esetben áll az alanyyszerű bővítménye. Az eredmények alapján mindenesetre az elmondható, hogy a -nAk ragos alany valamennyire berögzült elemként van jelen a MEK-ben a kötőmódú igeformák esetén is, hiszen nem jelölték az esetrag nélküli alannal álló szósorokat szignifikánsan jobbnak sem a magyarországi, sem az erdélyi adatközlők.

Zárásként néhány szót ejtenék a lehetséges további kutatási irányokról. Tervezem, hogy a magyar nyelvre vonatkozó eredményeket más nyelvekből származó adatokkal összevessem, ezzel kiegészítve a korábbi összehasonlító vizsgálatok eredményeit. Erre azért van szükség, mert az eddig elkészült kontrasztív vizsgálatok (mint amilyen Šimík 2011-es disszertációja) magyar nyelvre vonatkozó adatai véleményem szerint nem kielégítőek. Egy másik érdekes kutatási kérdés az, hogy milyen kontextusokban használják a nyelvhasználók ezt a szerkezetet. Érdekesnek tartom továbbá a jelen dolgozatban nem egyértelműen megválaszolt kérdések további vizsgálatát, nevezetesen a szerkezetben megjelenő alany és az alárendelt igék kapcsolatát. Mindezen kérdések alapján kijelenthető, hogy érdemes a konstrukcióval tovább foglalkozni, és *van még mit kutatni*.

Rövidítések

ALBERTI–LACZKÓ
2018	ALBERTI, Gábor – LACZKÓ, Tibor: Nouns and noun Phrases. Amsterdam. 2018.
ALBERTI–MEDVE
2002	ALBERTI Gábor – MEDVE Anna: Generatív grammatikai gyakorlókönyv I. Bp., 2002.
BROEKHUIS–KEIZER
2012	BROEKHUIS, Hans – KEIZER, Evelin: Nouns and Noun Phrases. Volume I. Amsterdam, 2012.

- É. Kiss 1992 É. Kiss Katalin: Az egyszerű mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 1992. 77–177.
- É. Kiss 2003 É. Kiss Katalin: Mondattan. In: Új magyar nyelvtan. Szerk. É. Kiss Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter. Bp., 2003. 17–188.
- É. Kiss 2009 É. Kiss Katalin: Nekem el kell menni/el kellennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/ el kellek menni. In: Nyelvelmélet és dialektológia. Szerk. É. Kiss Katalin. Piliscsaba, 2009. 213–230.
- GROSU 2004 GROSU, Alexander: The syntax-semantics of modal existential wh constructions. In: Balkan syntax and semantics. Ed. TOMIĆ, Mišeska Olga. Amsterdam, 2004. 405–438.
- HASPELMATH 1997 HASPELMATH, Martin: Indefinite pronouns. Oxford. 1997.
- KIEFER 1992 KIEFER Ferenc Szerk.: Strukturális magyar nyelvtan 1. Bp., 1992.
- LIPTÁK 2003 LIPTÁK Anikó: Hungarian modal existential wh-constructions. (Kézirat) Leiden, 2003.
- ORAVECZ et al. 2014 ORAVECZ, Csaba – VÁRADI, Tamás – SASS, Bálint: The Hungarian Gigaword Corpus. In: Proceedings of LREC 2014. Reykjavik, 2014. 1719–1723.
- PROHÁSZKA et al. 2020 PROHÁSZKA Zsolt – FARKAS Judit – ALBERTI Gábor – SZETELI Anna: The Position of Preverbs in Hungarian as an Indicator of Verbalness. In: Exploring Variation in Linguistic Patterns. Eds. DRABIKOWSKA, Karolina – PRAŽMOWSKA, Anna. Lublin, 2020. 55–77.
- PROHÁSZKA 2019 PROHÁSZKA Zsolt: Van Marinak csak Pétertől mit ellopni – a modális egzisztenciális kérdőszói konstrukció a magyarban. (OTDK dolgozat) Pécs, 2019.
- ŠIMÍK 2011 ŠIMÍK, Radek: Modal existential wh-constructions. Utrecht, 2011.
- SURÁNYI 2005 SURÁNYI Balázs: Indefinite wh-pronouns and the modal existential wh-constructions in Hungarian. Absztrakt. 7th. International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH7), Veszprém, 2005.
- SZIRMAI 2005 SZIRMAI Mónika: Bevezetés a korpusznyelvészetbe. Bp., 2005.

Az *ám* diskurzus-partikula áttekintő vizsgálata

An overview of the ‘ám’ discourse-particle

The goal of my research is to present the discourse particle “ám”, which has hardly been studied in literature so far. My purpose is to present the syntactic as well as pragmatic features of “ám”. The main question of my thesis is whether “ám” can have several meanings and functions similar to other discourse particles (e.g.: *hát, is, csak* etc.). The literature on „ám” also distinguishes different meanings and functions of „ám”.

In my study of “ám”, I have relied partly on corpus-driven methods and partly on online tests. I examined the place of “ám” in different sentence types and the interpretations associated with each occurrence.

The most important finding of my thesis so far is that “ám” has the sole purpose of emphasis in written language, because the other functions appearing in my thesis are all related to a single construction. Further research is needed to investigate constructions related to “ám” (*úgy ám; ám legyen; nem ám; imperative verb + ám, e.g.: megírd ám*).

Another important result of my thesis is that I was able to explain why this particle is not used in certain sentence types or only in special cases (e.g.: interrogative sentences, declarative sentences, exclamatory sentences).

Since I had the opportunity to test online, I consider my findings to be primarily valid for written language use, where intonation does not provide a clue to the meaning of the sentence. I will extend my research to spoken language in the future.

Bevezetés

Dolgozatom témája az *ám* diskurzus-partikula áttekintő vizsgálata. A vizsgálatom célja, hogy más diskurzus-partikulákhoz kapcsolódó kutatásokhoz hasonlóan minél teljesebb leírást adjak az *ám*-ről.

A kutatásom az *ám* diskurzus-partikulai funkciójára összpontosít, azonban fontosnak tartom a kötőszói funkció vizsgálatát is. Az *ám* ugyanis, mint sok más diskurzusjelölő, kétarcú, lehet kötőszói, valamint partikulai használata is. A vizsgálatok során elkülönítettem ezt a két funkciót, mind mondat-tani helyüket, mind pragmatikai szerepüket illetően.

A dolgozatom újdonsága az eddig alaposan nem vizsgált *ám* diskurzus-partikula széleskörű leíró nyelvtani elemzése, amit kiegészítettem az *ám* korábbi kategorizálásának javításával, korpuszvezérelt vizsgálatok és mondatmegítélési tesztek alapján. Továbbá megkezdtem az *ám* pragmatikai elemzését, és ennek segítségével magyarázatot adtam arra, hogy miért nem lehet az *ám* partikulát bizonyos mondattípusokban használni, legalábbis az írott nyelvben.

Az *ám* mint kötőszó

Az *ám* kötőszói funkcióban a mellérendelő kötőszók közé sorolandó, tehát nem tartozik egyik tagmondathoz sem. Az *ám* mint mellérendelő kötőszó tagmondatok (1a), illetve mondatrészek (1e) között jelölhet mondattani vagy logikai viszonyt. Összetett mondat élén pedig csak akkor szerepelhet, ha nem kötőszói funkcióban áll (1b, c). Az (1d) példában mivel az *ám* a egyszerű mondat élén helyezkedik el, a (1b, c) példával ellentétben, ennek következtében kötőszónak tekintjük.

- (1) a. A rablás után azt hitte, hogy el tud menekülni, *ám* a rendőrség túljárt az eszén.
b. **Ám* a rendőrség túl járt az eszén, a rablás után azt hitte, hogy el tud menekülni.
c. **Ám* a rablás után azt hitte, hogy el tud menekülni, a rendőrség túljárt az eszén.
d. A rablás után azt hitte, hogy el tud menekülni. *Ám* a rendőrség túljárt az eszén.
e. A nem szép, *ám* okos főszereplő megoldotta a rejtélyes bűntényt.

Kötőszóként a *de* kötőszóval tudjuk helyettesíteni az *ám*-ot (2). Abban az esetben, amikor az *ám* kötőszóként funkcionál, ellentétet fejez ki.

- (2) Tegnap Péter újságot olvasott, *ám/de* Mari egy könyvet.

Az *ám* mint árnyaló partikula

Az *ám* mint a legtöbb diskurzus-partikula elsősorban a szóbeli kommunikáció során jelenik meg a nyelvhasználatban, írásbeli használata kevésbé jellemző, ezért a korpuszvezérelt vizsgálatok lehetőségei is korlátozottak. Több tanulmányban is kategorizálják az *ám*-ot, Péteri¹ az árnyaló partikulák közé, Fábri² pedig a kötőszói eredetű partikulák közé sorolja. Az *ám* partikulát Kugler³ a modális pragmatikai partikulák közé sorolja és azon belül pedig az árnyaló partikulák közé. Ezen a csoporton belül a partikulák lehetnek modális kiegészítő érték jelölői, és kifejezhetnek megerősítést, csökkentést, enyhítést és korlátozást. Az *ám* a megerősítő partikulák közé sorolandó (3).

(3) Hallottam ám a dolgról.⁴

Péteri⁵ szerint a vizsgált partikula rokonságban van az *íme* kiemelő mondat-szóval, amely az *ez* mutatónévmásra vezethető vissza, az *ám* pedig az *az* mutatónévmásra. Az *ám* árnyaló partikula kiemeli a közölt információt, valamint a hallgató figyelmét hívja fel az információ fontosságára. Általában érzelmi töltettel rendelkező információ átadásánál is használjuk (4). A későbbiekben bővebben tárgyalom az *ám* árnyaló partikula funkcióit és kategóriáit.

(4) Majd írd ám hamar levélkét, másfél hét van még a nyaralásig.

Az *ám* mondatbeli helyei

Az *ám* mondatbeli helyeinek vizsgálatára online mondatmegítélési kérdőíveket hoztam létre. Annak elkerülése érdekében, hogy a kérdőív túl sok mondatot tartalmazzon, először szűkebb csoporttal – úgynevezett próba-

1 PÉTERI 2001.

2 FÁBRICZ 1986.

3 KUGLER 2000.

4 KUGLER 2000. 278.

5 PÉTERI 2001.

csoporttal – (5 fő) töltetem ki a mondatmegítélési tesztet. A próbacsoport válaszai alapján az egyértelműnek megítélt mondatokat már csak ellenőrző jelleggel használtam a nagyobb alanyszámmal kitöltetett kérdőívben. A mondatmegítés során a tesztalanyoknak a Broekhius, Keizer és den Dikken hatfokú skála⁶ alapján kellett értékelniük a mondatok helyességét. A szimbólumok az alábbi jelentésekkel rendelkeznek. A jelöletlen mondatok, illetve a '✓' szimbólummal jelölt mondatok a grammatikailag tökéletesen elfogadott konstrukciókat jelölik. Az elfogadható, de kissé jelölt mondatokat a '(?)' szimbólum, a '??'szimbólum a jelölt szósorokat, a '???' szimbólum pedig a nem teljesen elfogadhatatlan szósorokat jelöli. A '*?' azokat a szósorokat jelöli, melyek valamivel jobbak a teljesen elfogadhatatlan szósoroknál, a '*?' pedig az elfogadhatatlanságot jelöli. A kérdőívben azt vizsgáltam a tesztben, hogy az *ám* diskurzus-partikula milyen pozícióban állhat a kijelentő, illetve a kérdő mondatokban.

A tesztek eredményeit a klasszikus öt mondat típus (kijelentő, felszólító, kérdő, felkiáltó és óhajtó) alapján tárgyalom. Azért ezt a módszert alkalmaztam, mert a *ReALIS* pragmaszemantikai rendszert⁷ választottam a dolgozatom állításainak a formális megfogalmazására. A *ReALIS* a hagyományt követve megkülönbözteti egymástól a hagyományos mondat típusokat, és ebben a megkülönböztető elemzésben tudok én is magyarázatot adni arra, hogy az *ám* diskurzus-partikula miért viselkedik másképp a különböző mondat típusokban.

A felhasznált keretrendszer, a *ReALIS* egy friss módszer, melyet a Pécsi Tudományegyetemen dolgoztak ki. Azzal foglalkozik, hogy hogyan lehet a megnyilatkozások pragmatikai oldalát ugyanolyan formális elemzésnek alávetni, mint már pár évtizede végzik ezt a kijelentések szemantikájával a formális szemantikában. A módszer a formális szemantikai megoldásokból indult ki. Alberti és munkatársai a tanulmányukban⁸ Maleczkire⁹ hivatkoznak, az általa használt Montague-féle formális keret¹⁰ továbbfejlesztésével, pragmatikai jelenségekre való alkalmazásával, annak érvényesítésével, hogy

⁶ BROEKHIUS – KEIZER – DEN DIKKEN 2012

⁷ ALBERTI et al. 2019.

⁸ ALBERTI et al. 2019.

⁹ MALECZKI 2016.

¹⁰ DOWTY–WALL–STENLEY 1981.

ebben a rendszerben a diskurzusban résztvevő felek kölcsönösen figyelembe veszik egymás hiedelmeit, vágyait, illetve a szándékait. Tehát a *ReALIS*-ben külön hangsúlyt kap, hogy a diskurzusban résztvevő felek mentalizálják egymást, vagyis a diskurzus folyamán mindig figyelembe veszik egymás mentális állapotait.

Alapvetően a kijelentő mondatokból indultam ki, és ezekben határoztam meg az *ám* diskurzus-partikula lehetséges mondattani helyeit. Majd ebből kiindulva vizsgáltam meg a többi mondattípusban is, hogy hova helyezhető be a vizsgált diskurzus-partikula.

Kijelentő mondat

Azt vizsgáltam, hogy a kijelentő mondatokban milyen pozícióban állhat az *ám* diskurzus-partikula. A mondatok, melyekbe az *ám*-ot behelyettesítettem, az (5) példában láthatók.

- (5) a. Olvasta Gergő a könyvet.
- b. Olvasta a könyvet Gergő.
- c. Gergő olvasta a könyvet.
- d. Gergő a könyvet olvasta.
- e. A könyvet Gergő olvasta.
- f. A könyvet olvasta Gergő.

Minden mondatban 4 helyre tudjuk beilleszteni az *ám*-ot, így összesen 24 féle mondatot kellene vizsgálni, azonban előtesztelés alapján kizártam az egyértelmű megítélésű mondatokat.

Az eredmények alapján az *ám* az ige utána pozícióban jelenik meg a legtermészetesebben (6a, b). A (6c, d) mondatoknál nagyon ellentmondásos a mondat megítélése, a kitett jelekkel azt jelzem, hogy a legmagasabb arányú válaszok között „holtverseny” alakult ki, kb. fele-fele arányban ítélték a mondatot elfogadhatónak vagy elfogadhatatlannak, illetve a következő kategóriájúnak, azaz „kissé jelölt, de lényegében elfogadható”-nak vagy „gyakorlatilag elfogadhatatlan, de a teljesen agrammatikus kifejezéshez képest elfogadhatóbb”-nak.

- (6) a. ✓Olvasta ám Gergő a könyvet.
 b. ✓Olvasta ám a könyvet Gergő.
 c. *?/*Gergő a könyvet ám olvasta.
 d. ??/(?) A könyvet ám olvasta Gergő.

Az eredmények alapján az *ám* diskurzus-partikula az ige utáni pozícióban jelenik meg legtermészetesebben (6a, b), ezt igazolják a (6c) agrammatikusnak, (6d) nem tökéletesnek ítélt példamondatok is, ahol az *ám* közvetlenül az ige előtt, de nem a mondat élén helyezkedik el.

Az *ám* diskurzus-partikula mondat végén többségben agrammatikus (7a). Azonban ez nem azt jelenti, hogy az *ám* nem szerepelhet a mondat végén, csak sokkal rosszabbnak ítélték, mint mikor ige mögött állt. Abban az esetben ítélték meg másképpen, hogy a mondat végén is elfogadható, mikor az *ám* az igével együtt a mondat végére került (7b).

- (7) a. *Gergő megírta a nyelvtanleckét ám.
 c. A nyelvtanleckét Gergő megírta ám.

Az eredmények alapján elengedhetetlennek tartom, hogy a jövőben hangzó, illetve beszélt nyelvben, az intonáció figyelembevételével is vizsgáljam az *ám* diskurzus-partikula lehetséges mondatbeli pozícióit, és az ezekhez kapcsolódó értelmezési különbségeket.

Felszólító mondat

A felszólító mondatokban az igekötős igék megítélésén volt a hangsúly. A ki-jelentő mondatok eredményei alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az elváló igekötők esetében is az *ám* az ige után fog a legtermészetesebben megjelenni.

- (8) a. ✓Gergő, olvasd ám el a könyvet!
 b. *Gergő, ám olvasd el a könyvet!
 c. *Ám Gergő, olvasd el a könyvet!

- d. ✓Gergő, olvasd el a könyvet ám!
 e. ?Gergő, olvasd el ám a könyvet!

A (8) példamondatokban a *Gergő* nem a mondat része, hanem vocativus, ezért könnyen magyarázható a (8b) agrammatikussága, ahol az *ám*-mal kezdődő mondatban nem tudja betölteni a kötőszó szerepét, illetve a (8c) példában, ahol az *ám*-ot a mondattól elkülönülő vocativushoz kapcsoltuk. A (8a) példa eredményéből arra a következtetésre jutottam, hogy az *ám* rátapadhat jobbról az igére. A teszt kitöltése során akadtak olyan anyanyelvi beszélők (25%), akiknek például a (8d) mondat teljesen grammatikus volt. Azonban ezzel a 25%-kal ellentétben 21,4% a ’*?’ ítéletet adta a mondatra, további 17,9% szerint pedig agrammatikus a mondat. Későbbi tesztek is igazolni fogják, hogy az *ám* nem állhat természetesen a mondat végén. A (8a) és a (8e) példamondatok megítélése enyhén különbözik, ami azt mutatja, hogy az igekötő és az *ám* versenyeznek egymással, hogy melyik tapad nagyobb erővel jobbról az igére. Ha a felszólító mondatban az igekötő közvetlenül az ige előtti pozícióban jelenik meg, akkor a vizsgált partikula teljesen természetesen áll az ige utáni összetevőben, jobbról az igére tapadva (9). Itt vissza-utalnék Gyuris¹¹ állítására, miszerint a diskurzus-partikulák nem alkotnak összetevőt más kifejezésekkel, vagyis az *ám* nem alkot közös összetevőt az igével, csak jobbról kliticizálódik.

- (9) ✓Gergő, elolvasd ám a könyvet (holnapra)!

A kérdőívben a (10) példában olvasható mondatok szerepeltek egy újabb mondatmegítélési kérdőívben, az előző teszt mondataival ellentétben vocativus nélkül.

- (10) a. Megírd ám a nyelvtanleckét!
 b. *?Megírd a nyelvtanleckét ám!
 c. A nyelvtanleckét írd ám meg!
 d. *?A nyelvtanleckét írd meg ám!
 e. A nyelvtanleckét megírd ám!

¹¹ GYURIS 2008.

A (10) példásor alapján láthatjuk, hogy a kitöltők azokat a mondatokat, melyekben az *ám* a mondat végén szerepel, nagy arányban ítélték agrammatikusnak, emiatt kapták a ’*?’ jelölést, mert nem teljesen elfogadhatatlanok. Kivéve az (10e) mondat esetében, mert itt nem csak arról van szó, hogy a mondat végén szerepel, hanem az ígére tapad rá jobbról a vizsgált kifejezés.

Felkiáltó mondat

A felkiáltó mondatok hasonlítanak a kijelentő mondatokhoz mondattani szempontból, azonban hangsúlyozásban tapasztalhatunk eltéréseket. A (11) példásorban olvashatók azok a mondatok, amelyek szerepeltek a kérdőívben.

- (11) a. Jé, Gergő megírta ám a nyelvtanleckét!
 b. *Jé, Gergő megírta a nyelvtanleckét ám!
 c. Jé, a nyelvtanleckét írta ám meg Gergő!
 d. *Jé, a nyelvtanleckét írta meg Gergő ám!
 e. *Jé, a nyelvtanleckét Gergő megírta ám!

A vizsgált mondatok tekintetében azt tapasztaltam, hogy a mondat akkor mondható tökéletesnek, ha az *ám* diskurzus-partikula az ige után helyezkedik el. Ha nem hangsúlyozzuk a mondatok felkiáltó jellegét, akkor hasonló a megítélésük, mint a kijelentő mondatoknak. Ha a teszt kitöltője a „Jé”-t komolyan veszi, akkor gyakran a felkiáltó mondat nem elfogadható. A kitöltők a mondatoknál tudtak visszajelzést adni, így kiderült, hogy egyes kitöltőknek a „Jé” és az *ám* összeférhetetlen volt. Tehát, ha az *ám* a mondat végén van, akkor romlik a mondat megítélése, ha nem a mondat végén, hanem az ige mögött helyezkedik el, akkor elfogadható.

Óhajtó mondat

A (12) példásorban olvashatók azok a mondatok, amelyeket a tesztelőknek meg kellett vizsgálniuk az *ám* diskurzus-partikula funkcióját, valamint azt, hogy grammatikus-e a mondat.

- (12) a. Gergő úgy megírná ám a nyelvtanleckét!
 b. *Gergő úgy megírná a nyelvtanleckét ám!
 c. ✓/*Bár a nyelvtanleckét írná ám meg Gergő!
 d. *Bár a nyelvtanleckét írná meg Gergő ám!
 e. *A nyelvtanleckét Gergő bár megírná ám!

A tesztben, mivel nem a grammatikusságot kellett elsősorban megállapítaniuk a kitöltőknek, hanem a funkciót, nincsenek köztes mondatok, hanem vagy tökéletes mondat van, vagy agrammatikus. Itt a (10c) példamondatot emelem ki ennek szemléltetésére, mert a kitöltők 49,3%-a ítélte a mondatot agrammatikusnak, a maradék 50,7% pedig valamilyen funkciót társított az *ám*-hoz, ami miatt nem ítélem egyértelműen agrammatikusnak a mondatot. A (10a) példa feltehetően az *úgy (...)* *ám*¹² partikulák miatt lett grammatikus.

A (10) példásor alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a tesztelők nem fogadják el azokat az óhajtó mondatokat grammatikusnak, amelyekben az *ám* szerepel.

Kérdő mondat

A mondatok tartalmazzák az *ám* diskurzus-partikulát (14). A (13) példában szereplő mondatokba illesztettem be az *ám*-ot.

- (13) a. Megírtad tegnap a házi feladatot?
 b. Megírtad a házi feladatot tegnap?
 c. Tegnap megírtad a házi feladatot?
 d. Tegnap a házi feladatot megírtad?
 e. Tegnap a házi feladatot írtad meg?
 f. A házi feladatot tegnap megírtad?
 g. A házi feladatot tegnap írtad meg?
 h. A házi feladatot megírtad tegnap?

¹² A (12a) példában szereplő *úgy (...)* *ám* konstrukciót meg kell különböztetni az *úgy ám* konstrukciótól, mely utóbbi csak válaszdásra alkalmas.

Összesen 32 féle módon lehet a mondatokba behelyettesíteni a vizsgált partikulát, de az online mondatmegítélési kérdőívben összesen hat mondat kapott helyet. A vizsgálatok alapján a tesztelők nagy része nem ítélte helyesnek a tesztben szereplő mondatokat, tehát agrammatikusként jelölték meg őket. A tesztelők a (14) példában látható mondatokat kapták meg a mondatmegítélési tesztben.

- (14) a. *Megírtad ám tegnap a házi feladatot?
b. *Megírtad a házi feladatot ám tegnap?
c. *Tegnap ám megírtad a házi feladatot?
d. *Tegnap ám a házi feladatot írtad meg?
e. *A házi feladatot tegnap megírtad ám?
f. *A házi feladatot ám megírtad tegnap?

Átlagosan 80-90%-os arányban jelölték a tesztelők agrammatikusnak a mondatokat. Bizonyos mondatoknál megjelent, hogy részben elfogadható vagy gyakorlatilag elfogadhatatlan, de mégis jobb a teljesen rossz mondatoknál. Tehát a teszt kitöltői nem használnák a kommunikáció során ezeket a mondatokat, de szórendi szempontból elfogadhatónak ítélték meg őket. A klasszikus mondatmegítélési teszt, amit én is használtam, nem ad lehetőséget az intonációs minták, illetve egy valódi szövegkörnyezet hatásának megítélésére. Továbbá a tesztfelvétel során hangsúlyoztam a résztvevőknek, hogy nincs rossz válasz, mindenki a saját anyanyelvi kompetenciája alapján ítélje meg a mondatokat, ne pedig egy feltételezett nyelvhelyességi szempont alapján, mégis elképzelhető, hogy többen próbáltak valamilyen normatív szempontot érvényesíteni az ítéletekben. Tehát ezek az eredmények kiindulásnak, valamint egy alapnak megfelelőek, de a pontosítás érdekében más tesztelési módszerekkel is szükséges azokat pontosítani, egyértelművé, illetve igazolhatóvá tenni.

Mondattani helyek összegzése

Amiről képet kaphattam az online mondatmegítélési kérdőívek segítségével, az elsősorban az, hogy írott nyelvben az ige mögött állhat az *ám*. Beszélt

nyelvben azonban saját megítélés, illetve szűk körben felvett tesztek alapján, továbbá az ilyen mondatok különböző megítélési eredményeit figyelembe véve a mondat végén is előfordulhat. Ha írott nyelvben az ige mögött áll, akkor elfogadható, azonban, ha jobbról a mondatához kapcsolódik, akkor romlik a mondat megítélése. Ezzel kapcsolatban azt a következtetést tudtam levonni, hogy a mondat végén csak akkor elfogadható az *ám*, ha az ige is a mondat végén áll.

Alapvetően grammatikus a kijelentő, illetve a felszólító mondatokban. A felkiáltó mondatokban nem egyértelműek az eredmények, mert a legtöbb vizsgált mondatot agrammatikusnak ítélték meg a kitöltők. A kérdő, illetve az óhajtó mondatokban agrammatikus a vizsgált diskurzus-partikula. Viszszacsatolva a *ReALIS* mondattípusaira, alapvetően a major mondattípusokban (amelyek a kijelentő, a felszólító, illetve a kérdő mondatok) grammatikus, kivéve a kérdő mondatokat, illetve a minor mondattípusokban (amelyek a felkiáltó, óhajtó, valamint a *vajon* kérdőszavas kérdő mondatok) agrammatikus. A jelenség magyarázatát, vagyis, hogy az *ám* használatának grammatikussága hogyan függ össze a mondat típusával, azt az *ám* funkciójában találhatjuk meg.

Az *ám* árnyaló partikula kategorizálása

Fő célom az *ám* különböző funkcióinak a feltárása volt a *hát*-tal kapcsolatos kutatások mintájára. A vizsgálatokat Péteri¹³ csoportosításával kezdtem, aki a szakirodalomban egyedül vizsgálta hasonló szempontok alapján az *ám*-ot, a csoportosítását „emotív komponensek” alapján állította fel (15).

- (15) a. Csodálkozás: Ez nagyon szép ám!
 b. Féltés, óvás: De ez veszélyes ám!
 c. Gondterheltség: Ez ám a baj!
 d. Kétkedés, irónia: Hiszem ám, ha akarom!¹⁴

¹³ PÉTERI 2001.

¹⁴ PÉTERI 2001. 100.

Kiegészítésként korpuszvezérelt vizsgálatokkal (MNSZ), valamint újabb tesztelésekkel tudtam újabb csoportosítást felállítani, amelyekben az *ám* diskurzuszervező szerepe állt a középpontban.

A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy nem minden esetben változik meg a mondat hangulata az *ám* használatától. Térjünk itt vissza Péteri¹⁵ példáira úgy, hogy hagyjuk el a mondatokból az *ám* diskurzusjelölőt. A minimálpárok vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a mondat hangulata nem változik meg ezekben az esetekben. Tehát megállapítható, hogy elsődlegesen nem az *ám* adja a (15) példában meghatározott emotív komponenseket a mondatba. Természetesen az *ám* ezt, a mondatban amúgy létező emotív komponenst nyomatékosítja, illetve a mondat hangsúlyát, intonációját befolyásolja és megváltoztatja.

- (16) a. Ez nagyon szép *ám*! → Ez nagyon szép!
 b. Ez *ám* a baj! → Ez a baj!
 c. De ez veszélyes *ám*! → De ez veszélyes!
 d. Hiszem *ám*, ha akarom! → Hiszem, ha akarom!

A (16a), (16b) és a (16c) példák alapján megállapítható, hogy a mondat Péteri-féle (2001) emotív komponense nem változik meg az *ám* árnyaló partikula elhagyásának esetén. Azonban a (16d) példájában a kételkedés, irónia esetében már észrevehető a különbség. Ha elhagyjuk a diskurzusjelölőt, akkor elveszti a mondat az ironikus hatását, és már csak a kételkedés érzékelhető.

Péteri-féle kategóriák¹⁶ felülvizsgálata után, valamint más elemzéseket követően az MNSz korpuszában, illetve a Google-ben kerestem *ám*-ot tartalmazó mondatokat. Kiszűrtem a kötőszói *ám*-ot tartalmazókat a listából, és a maradékot kategorizáltam, először Péteri¹⁷ kategóriái alapján, és amennyiben ez nem bizonyult elégségesnek, új kategóriák felállításával. Ezzel a módszerrel alakult ki a (17) példásorban illusztrált kategórialista. Az alábbi kategóriákat definiáltam a korpuszvezérelt vizsgálatok alapján: nyomatékosítás, a célzás,

¹⁵ PÉTERI 2001. 100.

¹⁶ PÉTERI 2001.

¹⁷ PÉTERI 2001.

a megengedés és a Péteri¹⁸ csoportosításából átvett ironia. A (15) példasorban az új kategóriákat a saját példáimmal illusztrálom.

- (17) a. Nyomatékosítás: De megbosszulom ám magam!¹⁹
 b. Célzás: Nagyon hasonló dologról van ám szó.²⁰
 c. Megengedés: Ám legyen, valóban részeg.²¹
 d. Ironia: Hiszem ám, ha akarom.²²

A fenti (17a) példában az *ám* diskurzusjelölő nyomatékosító szerepet tölt be, a mondat hangsúlya is a vizsgált elemre esik. A (17b) példában az *ám* partikula a feladó bizonyosságát erősíti, ezért tekinthető célzásnak a mondat.

Az *ám* diskurzusjelölő használatának következménye, hogy ezekkel a mondatokkal nem lehet diskurzust kezdeményezni. Válaszadás esetén tökéletesen használható, ha létezik egy kontextus, amelybe be lehet a mondatot helyezni.

Első pragmaszemantikai megközelítés

A korábban vizsgált kategóriákra hozott példákat néztem meg a *ReALIS BDI* rendszerében. A *ReALIS* mozaikszó jelentése *Reciprocal and Lifelong Interpretation System*, azaz *Kölcsönös és Élethossziglani Interpretációs Rendszer*. A rendszernek az a célja, hogy formálisan ábrázolja a nyelv pragmatikai modulját, de úgy, hogy ne ragadja ki azt a többi nyelvi modul közül. A kölcsönösség azt jelenti ebben a modellben, hogy a BDI-k, tehát a *beliefs*, *desires* és *intensions* (vélekedések, vágyak és szándékok) rendszerbe illesztése mellett a kommunikáló felek információt tárolnak egymás BDI-jeiről is. Ahhoz igazítják a mondanivalójuk tartalmát és formáját, hogy mit feltételeznek a címzett vélekedéseiről, vágyairól és szándékairól, valamint hogyan véleked-

¹⁸ PÉTERI 2001.

¹⁹ CSEKE-SANDRU 1998.

²⁰ TÓTH 1998.

²¹ PETŐFI 1974. 217.

²² PÉTERI 2001. 100.

nek arról, hogy a címzett mit feltételez a feladó vélekedéseiről, vágyairól és szándékairól, további kölcsönös információtükrözést feltételezve.²³

A vizsgálatomban a B-dimenzióra (tudás, hit és vélekedés), valamint a D-dimenzióra (vágy) koncentráltam. A következő táblázatban látható példákat vizsgáltam meg az alapján, hogy a feladó tudása vagy a címzett tudása volt-e a nagyobb, valamint a feladó vagy a címzett vágya érvényesült-e a mondatban.

i=feladó u=címzett	(18a) De megboszszulom ám magam! (MNSz)	(18b) Nagyon hasonló dologról van ám szó! (MNSz)	(18c) Ám legyen, valóban részeg... (Petőfi)	(18d) Megírd ám a nyelvtanleckét!	(18e) Gergő megírta ám a nyelvtanleckét.
<u>B-dimenzió</u> (tudás, hit, vélekedés)		iB=+5 iBuB<0	iB<uB	iBuD<0	iB=+5 iBuB<0
<u>D-dimenzió</u> (vágy)	iD>uD		iD<uD	iD>uD	

1. ábra: Az *ám* első elemzése a \Re ALIS-ben

Ebben a bekezdésben ismertetem a fenti táblázatban szereplő jelöléseket a könnyebb olvasás céljából. Az első oszlopban a jelölések a következők: i=feladó, u=címzett, valamint az első sorban látható mondatokat vizsgáltam meg a B-dimenzió, illetve a D-dimenzió szempontjai szerint. A táblázat második sorában látható a B-dimenzió (*beliefs*), amely a tudást, a hitet, illetve a vélekedést jelenti. A táblázat harmadik sorában olvasható a D-dimenzió (*desires*), melynek jelentése a vágy. A modellben az egyes kategóriák értékét a -5 és a +5 között ábrázoljuk, ebből a +5 azt jelenti, hogy biztosan meg vagyok róla győződve, hogy az állítás igaz, a -5 pedig azt jelenti, hogy biztosan tudom, hogy az állítás nem igaz. A 0 jelölés a minimális, ami azt jelenti, hogy nem tudom, hogy igaz vagy nem igaz. A táblázat B-dimenzió sorában megjelent jelölések jelentése pedig a következő: iB, az én tudásom; uB, a címzett tudása; iBuB, pedig hogy én mit gondolok a címzett tudásáról. A táblázat

²³ ALBERTI et al. 2019.

D-dimenzió sorában megjelent jelölések jelentése pedig a következő: iD , az én vágyam és az uD , a címzett vágya.

Az *ám* minden diskurzus-partikulai funkciója levezethető a kötőszói ellentétes magjelentésből, mert minden esetben ellentétet fejez ki a feladó és a címzett tudása, hite, vélekedése vagy a vágya között.

Az első oszlopban látható (18a) mondatnál az *ám* diskurzus-partikula a címzett és a feladó vágya közötti ellentétet nyomatékosítja, azt emeli ki a mondatból. Tehát az $iD > uD$ amely azt jelenti, hogy a feladó a saját vágyát magasabbra értékeli, mint a címzett feltételezett vágyát.

A (18b) mondatban a feladó, illetve a címzett tudása közötti ellentét kap nyomatékot. A feladó tudása maximális, tehát $iB = +5$. Tehát a feladó biztos abban, hogy amit mond, az igaz. Viszont a feladó azt gondolja, hogy a címzett nem hiszi el, amit ő bizonygatni akar, tehát $iBuB < 0$.

A (18c) mondat esetén, két ellentét is megjelenik tudásban, illetve a vágyban is. Az első ellentét a tudásban jelenik meg, tehát $iB < uB$, ami azt jelenti, hogy a címzett inkább igaznak tartja az állítást, mint a címzett szerint feladó. A második ellentét pedig a vágyban jelenik meg, vagyis $iD < uD$, ami azt jelenti, hogy a feladó magasabbra értékeli a címzett vágyát, mint a sajátját. Tehát a beszélgetés folytatódjon úgy, ahogy a címzett szeretné. Azonban ez az elemzés az *ám* *legyen* konstrukcióhoz köthető, mert más mondatban nem sikerült ezt az elemzést előállítani.

A (18d) mondatban a vágyban mutatkozik meg az ellentét, amelyet az *ám* jelentéséből levezethetünk. A feladó úgy hiszi (iB), hogy a címzett (uD) nem vágyik arra, hogy a dolog megtörténjen, vagyis $iBuD < 0$. Tehát a címzett arra vágyik, hogy a dolog ne történjen meg. A feladó jobban vágyik arra, hogy a címzett megírja a nyelvtanleckét, mint a címzett ($iD > uD$). Tehát a feladó a saját maga vágyát magasabbra értékeli, mint a címzettnek a vágyát.

A (18e) mondat hasonlít a második mondathoz (18b), tehát a feladó, illetve a címzett tudásában mutatkozik meg az ellentét. A mondat elemzése az a következő: a feladó biztos a tudásában ($iB = +5$), azonban úgy gondolja, hogy a címzett nem hiszi el ezt az állítást ($iBuB < 0$).

Összefoglalásképpen az *ám* árnyaló partikula minden funkciója levezethető az ellentétes kötőszói magjelentésből. A vizsgált partikula mivel ellentétes kötőszó, ezért az ellentét mindig megjelenik a kategóriákban, egyes esetekben a vágyak közötti ellentétben vagy a tudások közötti ellentétben.

Tulajdonképpen van egy ellentét, amelyre a feladó fel kívánja hívni a figyelmet, és ezt tudjuk nyomatékosításnak, illetve célzásnak nevezni attól függően, hogy milyen szándékú a figyelemfelhívás. Ha a figyelemfelhívás mögött van egy kis fenyegetés vagy kioktatás, akkor mindenképpen célzásnak hívjuk, ha ez hiányzik a mögöttes tartalomból, akkor nyomatékosításról beszélünk. Fontos, hogy az eddigi vizsgálatokban kontextus nélkül vizsgáltam a mondatokat, és éppen emiatt nehéz megkülönböztetni a célzást, illetve a nyomatékosítást.

A ReALIS megkülönbözteti a major-, illetve a minor mondattípusokat. A major mondattípusok közé tartoznak a kijelentő, a felszólító, illetve az eldöntendő kérdő mondatok. A minor mondattípusok közé pedig az óhajtó, a felkiáltó, illetve a *vajon* kérdőszavas kérdő mondatok. A minor mondattípusok abban különböznek a major mondattípusoktól, hogy a minor mondattípusokból hiányzik a mentalizáció.²⁴ Vagyis a major mondattípusok (kijelentő, a felszólító, illetve a kérdő) esetében a feladó tekintettel van a címzett tudására, illetve vágyára. A kijelentő mondatok esetében a feladó azért teszi a kijelentést, hogy növelje a címzett tudását, a kérdő esetében azért, mert feltételezi, hogy a címzettnek van tudása valamiről, amiről neki nincs, és a felszólító esetében, pedig azért, mert azt szeretné, ha valami megtörténne, ami eddig még nem történt meg. A minor mondattípusok esetében a felkiáltó mondatban a feladó a saját érzelmeit próbálja kifejezni, függetlenül a címzett tudásától, illetve vágyaitól, és hasonlóan az óhajtó is, amiben a feladó a saját óhaját kívánja kifejezni a címzett tudásától, illetve vágyától eltekintve. A *vajon* kérdőszavas kérdő mondat pedig egy olyan kérdés, amely nem függ attól, hogy én mit feltételezek a címzett tudásáról. Az *ám* a kutatásom alapján azokban a mondattípusokban használható jól, ahol a diskurzus mindegyik résztvevőjének a szándékait, illetve vágyait figyelembe vesszük a kommunikáció során, tehát van mentalizáció, vagyis a major mondattípusokban, elsősorban a kijelentő és a felszólító mondatokban. A felkiáltó, illetve az óhajtó mondatokban kérdéses a grammatikussága. A kérdő mondatokban pedig azért nem használható, mert nincs mihez képest az ellentétet, illetve a nyomatékosítást kifejezni.

²⁴ VISZKET-HOSS-KLEIBER-ALBERTI 2019.

A kutatásom következő lépésében az *ám* diskurzus-partikulát helyettesítem a *bizony*, illetve a *talán* szavakkal. Azt vizsgáltam meg az így kapott mondatokban, hogy hogyan változott a mondat a \Re ALIS BDI rendszere alapján. A következő táblázatokban az *ám* diskurzus-partikulát helyettesítettem első körben a *bizony* (lásd. 5. ábra), illetve második körben a *talán* (lásd 6. ábra) szavakkal. A jelen fejezetben szereplő táblázatok alapján azt a megállapítást tettem, hogy az *ám legyen*, illetve a *megírd ám* esetében az *ám* nem helyettesíthető más szóval, emiatt nevezzük konstrukciónak. A többi esetben helyettesíthető az előbb említett két szócskával.

i=feladó u=címzett	(19a) De megbosszultom bizony magam!	(19b) Nagyon hasonló dologról van bizony szó!	(19c) *Bizony legyen, valóban részeg...	(19d) *Megírd bizony a nyelvtanleckét!	(19e) Gergő megírta bizony a nyelvtanleckét.
<u>B-dimenzió</u> (tudás, hit, vélekedés)		iB=+5 iBuB>0			iB=+5 iBuB>0
<u>D-dimenzió</u> (vágy)	iD=+5				

2. ábra: A *bizony* első elemzése a \Re ALIS-ben

Az *ám* és a *bizony* közötti különbség abban mutatkozik meg, hogy ha az *ám*-ot kicserélem *bizony*-ra (*Nagyon hasonló dologról van bizony szó!*), akkor a feladó nem feltétlenül tudja, hogy a címzett nem tudja vagy ellentétesen gondolja az adott dolgot. Tehát a *bizony* is nyomatékosít, de hiányzik belőle az ellentét kifejezése. Ez megmutatkozik a táblázatba írt képletekben is. A (19a) mondat esetében nem reagál a feladó a címzett feltételezett vágyára; a (19b, e) mondatnál nincs ellentét a feladói és a feltételezett címzeti tudás között, szemben a (19a, e) mondat elemzésében látottakkal; a (19c, d) mondatok pedig egyenesen agrammatikusak. Továbbá az *ám*-hoz hasonlóan nem jó a *bizony* óhajtó mondatban (**Bár elmennénk moziba bizony!*), viszont felkiáltó mondatokban természetesebben használjuk (*Jé, Gergő bizony megírta a nyelvtanleckét!*). Összefoglalva: a *bizony* jelentéséből nem csak az ellentét kifejezése hiányzik, hanem bizonyos mondatoknál a mentalizáció is,

és ezért jobban használható a minor mondattípusokban, mint az *ám* diskurzus-partikula. Az óhajtó mondatokban a nyomatékosítás értelmetlensége is okozhatja az agrammatikusságot.

i=feladó u=címzett	(20a) De megboszszulom talán magam!	(20b) Nagyony hasonlóló dologról van talán szó!	(20c) *Talán legyen, valóban részeg...	(20d) *Megírd talán a nyelvtanleckét!	(20e) Gergő megírta talán a nyelvtanleckét.
<u>B-dimenzió</u> (tudás, hit, vélekedés)	iB<0	iB<0 iBuB>0			iB<0 iBuB>0
<u>D-dimenzió</u> (vágy)	iD>0				

3. ábra: A *talán* első elemzése a ReALIS-ben

A (20a) példamondat alapján a nyomatékosítás és az ellentét is kikerül a mondatból abban az esetben, ha az *ám*-ot a *talán*-nal helyettesítem. A *talán* az előzőekkel ellentétben nem a címzett tudására fókuszál, hanem a feladó bizonytalanságára, emiatt még kérdő mondatokban (*Eltévedtél talán?*) is tudjuk használni. Felszólító mondatokban pedig ironikus funkcióval rendelkezik, mert nem igazi felszólítás, hiszen nem lehet valakit bizonytalanul felszólítani (20d). Óhajtó mondatokban (**Szeretnék talán leülni!*) az *ám*-hoz hasonlóan nem lehet használni, mert a feladó nem lehet bizonytalan a saját vágyában. Kisebb körben végzett tesztelés szerint felkiáltó mondatokban (*Jé, talán Gergő tegnap megírta a nyelvtanleckét!*) is tudjuk használni, mert nem a címzett tudásáról szól, hanem a feladó saját bizonytalanságáról.

Összességében a *bizony*, illetve a *talán* esetében nem a másikat mentálizálom az *ám*-mal ellentétben, hanem a saját bizonyságomról vagy bizonytalanságomról beszélek. Emiatt jók a minor mondattípusok. Azonban vannak olyan esetek, amikor a minor mondattípusok ezekkel a partikulákkal sem állhatnak, de ez feltehetően a bizonytalanság és a bizonyosság jelentéselemekhez kapcsolódik.

Összegzés

A kutatásom során igazoltam a ReALIS kategóriái alapján, hogy az *ám* csak a major mondattípusokban használható, amelyek mentalizációt tartalmaznak. Kivételt képeznek a szintén major típusba tartozó kérdő mondatok: feltehetőleg a nyomatékosítás funkció miatt nem tudjuk ezekben használni az *ám* diskurzus-partikulát.

A szintaktikai eredménye a dolgozatomnak az, hogy az *ám* partikulaként az írott nyelvben leggyakrabban az ige mögött fordul elő. A kötőszó használatú *ám* viselkedése szintaktikailag is megkülönböztethető a diskurzus-partikula használatú *ám*-étől, mert a mondatra balról tapad rá. A partikula használatú *ám* ritkábban megjelenhet az ige előtt, ilyenkor a topik után szerepelhet a mondatban, de a fókusz és az ige közé nem ékelődhet. Fontos, hogy az *ám* diskurzus-partikulaként és kötőszóként sem fordulhat elő kérdő mondatokban, a többi major mondattípusban viszont hasonlóan viselkedik. A minor mondattípusokban pedig az írott nyelvben nem használható. Az eddigi vizsgálatok alapján azt tudom feltételezni, hogy beszélt nyelvben az *ám* a mondat végén is állhat. A kutatás következő lépése elsősorban az lenne, hogy megvizsgáljam a beszélt nyelvi *ám*-ot, tehát a hangsúly és a hanglejtés viszonyokat kellene vizsgálnom a későbbiekben.

Az *ám* tesztelése során többször világossá vált, hogy az *ám*-nak létezik különböző kiegészített változatai, mint például a *nem ám*, az *úgy (...)* *ám*, *úgy ám*, illetve a felszólító módú ige+ *ám*, például a *megírd ám*. A tagadás vizsgálatakor egyértelművé vált, hogy az *ám*-nak létezik egy *nemmel* kiegészített változata, mely szemantikai értelemben nem tagadásnak számít, sokkal inkább egy újabb diskurzusjelölő, melynek vizsgálatával egy későbbi kutatásban foglalkozom. Az *úgy (...)* *ám* kapcsolat az egyetlen olyan típus, amelyben megjelenik a célzás vagy az egyetértés, mint funkció, de ez nem az *ám*-hoz köthető, hanem a teljes szókapcsolathoz. Ezeket a szókapcsolatokat a későbbiekben még vizsgálni kívánom, hogy még teljesebb képet kaphassak az *ám* diskurzus-partikuláról.

A szakirodalomban megtalálható *ám*-típusokat újravizsgáltam, és részben korpuszvezérelt elemzéssel, részben online és személyesen felvett tesztekkel arra jutottam, hogy az *ám*-nak nincsenek alkategóriái. A vizsgálatok

során sorban jöttek létre az újabb és újabb kategóriák, melyekről egy-egy későbbi vizsgálat során kiderült, hogy mégsem az *ám* funkciói, és így a kutatás végére világossá vált, hogy az *ám*-nak tulajdonképpen az ellentét nyomatékosítása az egyetlen funkciója.

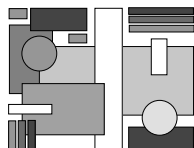
Megkezdtem az *ám* pragmatikai vizsgálatát: ez lesz a további kutatásaim legfontosabb iránya. A legfontosabb megállapításom ezen a területen, hogy az *ám* szerepe úgy jellemezhető, hogy a feladó és a címzett tudása vagy vágya közti ellentétet fejezi ki, amit a *ReALIS* rendszerében formálisan is tudunk ábrázolni. Ez egybecseng az *ám* mint kötőszó ellentétet kifejező természetével, és megerősíti azt a munkahipotézist, hogy nincs olyan nagy különbség az *ám* két különböző szófaji változata között.

Rövidítések

ADGER 2003	ADGER, David: Core Syntax. A minimalist Approach. Oxford, 2003.
ALBERTI et al.
2019	ALBETI Gábor – DÓLA Mónika – KÁRPÁTI Eszter – KLEIBER Judit – SZETELI Anna – VISZKET Anita: Kérdéses világaink. In: Jelentés és Nyelvhasználat. Szerk. IVASKÓ Lívია – NÉMETH T. Enikő – SZÉCSÉNYI Tibor. Szeged, 2019. 11–35.
BROEKHIUS–
KEIZER–DEN
DIKKEN 2012	BROEKHIUS, Hans – KEIZER, Evelin – DEN DIKKEN, Marcel: Syntax of Dutch – Nouns and Noun Phrases. Amsterdam, 2012.
CSEKE–SANDRU
1998	CSEKE Gábor – SANDRU, Mircea Florin: Színes kenguru. Ötven fénykép és ugyanannyi vers a gyermekkorból. Hn., 1998. http://mek.oszk.hu/02300/02354/html/keng01.htm (Utolsó letöltés dátuma: 2021. 11. 28.)
DOWTY–WALL–
STANLEY 1981	DOWTY, David R. – WALL, Robert E. – STANLEY, Peters: Introduction to Montague Semantics. (Studies in Linguistics and Philosophy 11) Dordrecht, 1981.
É. KISS–KIEFER–
SIPTÁR 1998	É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter: Új magyar nyelvtan. Bp., 1998.
FÁBRICZ 1986	FÁBRICZ Károly: Partikulák a magyar és az orosz nyelvben. (Kandidátusi értekezés.) Bp., 1986.
GYURIS 2008	GYURIS Beáta: A diskurzus-partikula formális vizsgálata felé. In: Strukturális Magyar Nyelvtan 4. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 2008. 639–682.

-
- KUGLER 2000 KUGLER Nóra: A partikula. In: Magyar Grammatika. Szerk. KESZLER Borbála. Bp., 2000. 275–282.
- MALECZKI 2016 MALECZKI Márta: Van-e a nyelvnek logikája? In: „Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére. Szerk. KAS Bence. Bp., 2016. 29–37.
- PÉTERI 2001 PÉTERI Attila: Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. In: Magyar Nyelvőr 125 (2001) 92–102.
- TÓTH 1998 TÓTH Tivadar: Procedure Iuris – Számítástechnika nemcsak jogászoknak. 1998.
- VISZKET–HOSS VISZKET Anita – HOSS Alexandra – KLEIBER Judit – ALBERTI Gábor: A fejlődési zavarok pragmatikai atlasza formális nyelvészeti keretben (ReALIS). In: Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után. Szerk. BÓNA Judit – HORVÁTH Viktória. Bp., 2019. 77–95.

IRODALOMTUDOMÁNY

CSONDOR SOMA

„Megyünk és hallgatunk”

Traumaábrázolás Borbély Szilárd Nincstelenek című regényében

Depiction of trauma in Szilárd Borbély's novel *Nincstelenek*

In my paper, I examine Szilárd Borbély's novel *Nincstelenek* (in English translation: *The Dispossessed*) from the point of view of trauma representation. I will first review the general problems with trauma-narratives and show how the work deals with traumatic experiences. I will examine the narrative strategies the novel uses to tell the unsayable and how it reflects on the difficulties of doing so. I want to demonstrate that the specificity of the novel is a way of making trauma accessible. Ultimately, I will show how the novel attempts to represent the unrepresentable through textual solutions and how it deals with the possible failure of this attempt.

Bevezetés

Borbély Szilárd második pályaszakaszában központi kérdéskör a traumaábrázolás. A *Halotti Pompa* verseskötettől kezdődő és a szerző haláláig tartó időszak a történelmi, társadalmi és személyes traumák feldolgozásának lehetőségeivel kísérletezik. Írásomban a *Nincstelenek*et vizsgálom a származás és az identitás problémáinak ábrázolása szempontjából.

A regény recepciójában két meghatározó értelmezési stratégia alakult ki. Az egyik fő irány az életrajzi olvasat felől közelít az alkotáshoz, melyhez a biografikus szerző múltja kétségkívül számos fogódzót kínál. Elsősorban ebből az irányból következnek a trauma felőli értelmezések. A másik fő megközelítési mód, ezzel szemben az életrajzi vonatkozásokat figyelmen kívül hagyja és a szövegek fikciós voltát hangsúlyozza. E vizsgálatok középpontjában a művek nyelvi megalkotottsága, prózapoétikai, narratológiai sajátos-

ságai állnak.¹ Jelen dolgozat e két fő értelmezési irány metszetében közelít az alkotáshoz. Középpontjában a traumaábrázolás kérdése áll, azonban nem elsődlegesen az életrajz felől kívánja feltérképezni a műnek e vonatkozásait. Írásom azt vizsgálja, hogy a szöveg milyen narrációs, nyelvi, retorikai, prózapoétikai eszközök segítségével igyekszik a trauma ábrázolására alkalmas elbeszélésformákat létrehozni és végső soron ábrázolni az ábrázolhatatlant. Ehhez először tisztázni fogom mit értek *trauma* alatt, és hogy e fogalom az irodalmi művek kontextusában milyen problémákat és kérdéseket vet fel. Ezt követően áttekintem, hogy a traumareprezentációnak milyen jelentőséget tulajdoníthatunk Borbély Szilárd életművében, és számba veszem e traumaábrázolás sajátos, egyedi vonatkozásait. Végül a konkrét műalkotás vizsgálatán keresztül mutatom be, miként határozzák meg a traumák az elbeszélési, reprezentációs stratégiákat Borbély Szilárd regényében.

A trauma fogalma(i)

Dolgozatom első fejezetében a *trauma* fogalom különböző megközelítéseinek bemutatására teszek kísérletet, valamint körülhatárolom azt az általam használt jelentést, amelyet a továbbiakban használni fogok. A fogalom az orvosi szakirodalomban a 17. század közepétől használatos.² A 19. században vette át a baleseti sebésztől a pszichológia, majd Freud és később Lacan nyomán vált „alapszóvá”. A pszichoanalízistől kölcsönözte később a történettudomány a történelmi emlékezettel kapcsolatos kutatásokban.³ A kilencvenes évek végétől pedig külön irányzatként van jelen a *Trauma Studies* a társadalomtudományokon belül.⁴ Emellett fontos kutatási terület az irodalomtudományban és a filozófiában is.⁵ A trauma fogalmának – egyfelől széleskörű, különböző tudományterületeket érintő használata miatt – szá-

¹ SZÉNÁSI 2017. 27.

² ERŐS 2007. 15.

³ HELLER 2006. 8–9.

⁴ TAKÁCS 2018. 13.

⁵ PINTÉR 2014. 32.

mos értelmezése lehetséges, továbbá még az egyes tudományterületeken belül sincs egyetlen, mindent lefedő meghatározása.⁶

Heller Ágnes (elsősorban Freud alapján, de a történelem-, az irodalomtudomány valamint a filozófia felől is közelítve a témához) a trauma három fajtáját különbözteti meg; a strukturális traumát, a történelmi traumát és az individuális traumát. Strukturális traumák alatt az olyan minden embert érintő, tudattalanul maradó megrázkódtatásokat érti, mint a születési trauma. Történelmi traumának az egy eseménnyel, aktussal kezdődő, bizonyos csoportokat érintő traumákat tekinti, mint például a népirtások, vagy természeti katasztrófák. Az individuális trauma pedig teljesen személyes, még akkor is, ha tipikus, vagyis sok embert érintő megrázkódtatásról beszélünk, mint bántalmazott gyerekek, a szexuálisan zaklatott nők traumája, a háborús vagy a holokauszttrauma.⁷ Dolgozatom szempontjából Heller kategóriái közül az utóbbi kettő lesz fontos.

Takács Miklós az irodalom- és kultúratudomány felől közelít a témához, ő azonban csak két kategóriát különít el. Ezeket individuális és kulturális traumáknak nevezi. Írásában a személyes és a kollektív emlékezet közötti kölcsönhatást és azok egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Csoportosítása nagyban hasonlít Heller individuális és történelmi trauma kategóriáihoz. Takács a különbségre úgy utal, hogy míg az individuális trauma egyéni pszichés sérülés, addig a kulturális traumát „konkrét személyektől független médiumok közvetítik felénk, és ezek munkájának eredményeként a kollektív identitás újraformálódhat, a kollektív emlékezet átalakulhat.”⁸

Erős Ferenc *Trauma és történelem* című kötetében szintén hasonló felosztást javasol. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus szemléletű írásában az egyéni és a kollektív lelki traumát említi.⁹ Szerinte azonban ezek nehezen elválaszthatók, mert nagyon gyakran összefüggők és/vagy egymásból eredeztethetők.¹⁰

Bóna Adrienn *A krízis lélektana* című tanulmányában a következő defínióval írja le a fogalmat: „A trauma alatt a múltban megélt, megrázó, a

⁶ BAKÓ 2009. 19.

⁷ HELLER 2006. 9–11.

⁸ TAKÁCS 2018. 14–15.

⁹ ERŐS 2007. 7.

¹⁰ ERŐS 2007. 7.

hétköznapi tapasztalaton túlmutató, az egyén testi és lelki egyensúlyát, integritását nagymértékben veszélyeztető eseményt vagy körülményt értjük, amely a jelen élethelyzetre is jelentős hatással van.”¹¹

E definíciót ki kell egészítenünk Pintér Judit Nóra meghatározásával, mely már bővebben fejt ki a Bóna által is említett „jelentős hatásokat”: „traumának tekinthető minden olyan egyszeri vagy krónikus lelki és/vagy testi extrém abúzus, amely hosszantartó és diszfunkcionális reakciókat vált ki a túlélőben, tehát nem képes azt feldolgozni, ezért az érzelmi háztartás, az identitás, a szociális kapcsolatok és a globális jelentésrendszer negatív módosulásaihoz vezethet.”¹²

Erős Ferenc társadalmi perspektívából vizsgálva a kérdést, olyan traumatizáló eseményeket említ, mint háborús konfliktusok, genocídiumok, terrorcselekmények, természeti katasztrófák. Ezekkel kapcsolatban azt írja: „Az elszenvedett sérelmek, igazságtalanságok emlékei nemzedékeken keresztül tovább élnek a generációs, családi emlékezetben, történeti narratívumokban és különféle szimbolikus, kulturális reprezentációkban.”¹³ A huszadik század kiemelkedő történelmi traumatikus eseményeként elsődlegesen a holokausztot szokás említeni, és ahogy sok más szerzővel egyetemben Mekis D. János rámutat, a holokauszt traumája is folyamatosan továbbhagyományozódik, nemzedékről nemzedékre száll, nem múlik el az első nemzedékkel.¹⁴

A fenti szerzők megközelítéseit összegezve tehát, dolgozatomban a *trauma* kifejezés olyan sérülést okozó, kataklizmaszerű eseményt jelent, amelyet az egyének vagy emberi közösségek szenvednek el és ezt feldolgozni képtelenek. Az ilyen események „megsemmisítik a gondolkodás megszokott sémáit, amelyek az irányítás, az összetartozás és az értelem érzését nyújtják.”¹⁵ Vagyis menthetetlenül kizökkentik az egyént és/vagy a közösséget az élet megszokott menetéből és soha be nem gyógyuló sebet hagynak, mely gyakran generációsan is továbböröklődik.

¹¹ BÓNA 2015. 125.

¹² PINTÉR 2014. 35.

¹³ ERŐS 2007. 20.

¹⁴ MEKIS 2018. 7.

¹⁵ HERMAN 2003. 50.

A traumareprezentáció problémái

A traumákkal kapcsolatos egyik legáltalánosabb tézis, hogy a feldolgozás megkezdéséhez elengedhetetlen a beszéd az adott eseményről, azonban a traumatikus élmény lényegében elmondhatatlan. Vagyis az elmondhatatlanság és az elmondás igényének kettőssége alapvetően meghatározza a traumához való viszonyt.¹⁶ Judith Herman szerint: „A borzalmas események tagadásának vágya és a borzalmak hangos kimondásának vágya közötti konfliktus a pszichés trauma központi dialektikája.”¹⁷

Az irodalom felől közelítő elméletek esetében, általában már a traumadefinícióban kitüntetett szerepe van az elmondhatatlanság tapasztalatának, hiszen elsődlegesen ez határozza meg a vizsgált alkotás beszédmódját. Menyhért Anna *Elmondani az elmondhatatlant* című könyvének előszavában a következő definíciót fogalmazza meg: „A trauma tehát egy sérülést okozó életesemény, amely elszenvedőjét kiszakítja egyrészt az időből, saját életének folytonos idejéből, másrészt pedig a nyelvből, a nyelvben-létből, hiszen fő jellemvonása, hogy nem elmondható.”¹⁸ Vagyis a reprezentációs probléma két legfontosabb alkotóeleme a nyelv alkalmatlansága a trauma elbeszélésére, valamint a folyamatosnak érzékelt időtapasztalat felbomlása. Bakó Tihamér ezt a tapasztalatot úgy írja le, hogy „[a] trauma [...] megsebzeti az egyén élettörténetének narratíváját. A törés révén megszakad a folytonosság, megsérül, csonkul az én öndefiníciója. Az életút leírására használt fogalomrendszer is megváltozik, hiányossá válik a készlet, melyet a trauma leírására használni tud.”¹⁹ Jörn Rüsen az ilyen kollektívára ható eseményeket nevezi katasztrófális-traumatikus történelmi tapasztalatnak, mely lerombolja a történelmi tudat az irányú képességét, hogy az eseményeket értelmes, jelentéssel rendelkező narratívába tudja foglalni.²⁰ Rüsen példaként a holokausztot említi, mely mint a történelmi traumák szimbolikus eseménye az európai kultúrában, megfelelő kiindulópontként szolgálhat az elmondás

¹⁶ POHÁRNOK-LÉNÁRD 2015. 228.

¹⁷ HERMAN 2003. 13.

¹⁸ MENYHÉRT 2008. 6.

¹⁹ BAKÓ 2009. 103.

²⁰ RÜSEN 2004. 14.

problematikájának megvilágításához. Kisantal Tamás a következőket írja a holokauszt irodalmi reprezentációjának kérdéséről: „A hagyományos irodalmi eljárások nem alkalmasak a holokauszt megjelenítésére, sőt, a nyelv önmagában sem – hiszen [...] szavaink olyan, korábbi tapasztalatokból származó jelentésekkel terheltek, melyek nem képesek lefedni a holokauszt radikalizmusának borzalmát. [...] a koncentrációs táborok világa lényegében elmondhatatlan.”²¹

Az trauma megfogalmazhatóságának érdekében természetesen felmerül egy sajátos irodalmi nyelv kialakításának igénye, amely valamilyen módon mégis lehetővé teszi az esemény elmondhatóvá tételét. „Ez a nyelv [...] színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba.”²² Vagyis e nyelvnek szükségszerűen reflektálnia kell az esemény miatt megrendült közvetítőképességére. Így a leírhatatlanság tapasztalatának artikulálása tudósít az esemény borzalmáról. George Steiner szerint, ezért ezt az iszonyatot a „csend” tudja a leghitelesebben közvetíteni.²³

Mindezzel szemben Kertész Imre úgy véli, hogy a holokausztról (mint történelmi traumáról) kizárólag az „esztétikai képzelőerő” által lehet vízió-ónk.²⁴ Vagyis a művészi ábrázolás révén válik megközelíthetővé a hétköznapi tapasztalaton túli esemény. Azonban ebben az esetben sem a borzalmak tényleges leírásáról van szó, sokkal inkább annak a kulturális, lelkiismereti törésnek a megjelenéséről, amit a holokauszt okozott a nyugati civilizáció identitásában. Kertész megfogalmazásában ez a holokauszt „világtudatban tükröződő etikai következménye, [...] a fekete gyászünnepe”.²⁵ Tehát a művészet Kertésznél a kollektív emlékezet fenntartásának és a holokauszthoz mint sérüléshez való viszonyulás kialakításának „eszköze”, mely egy továbbra is ábrázolhatatlan tragédiáról tudósít.

Bakó Tihamér a traumák lehetséges narratívateremtésével kapcsolatban azt írja: „A narratívát jellemezheti az *elhallgatás*. [...] Az élmény nem mond-

²¹ KISANTAL 2018. 30.

²² MENYHÉRT 2008. 6.

²³ KISANTAL 2018. 30.

²⁴ KERTÉSZ 1991. 13.

²⁵ KERTÉSZ 1991. 13.

ható el, szavakkal nem írható le, nem osztható meg. A személy viselkedhet úgy, mint egy *tanú*. [...] Az élményt mintha átszűrné, mintha mérsékelve élné át, nagyobb távolságból, védettebben. A narratíva lehet *mozaikszerű* esetleges.²⁶ Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy a normális emlékezettel szemben, a traumás emlék statikus, ismétlésekkel teli, sztereotip és érzelemmentes, gyakran pillanatképek sorozatához hasonlít.²⁷ Tehát nagyban különbözik az emlékezés normális működésmódjaitól. Töredékes, nem kontrollálható és gyakran jellemzik emléketörések.²⁸

A traumatikus életesemény tehát magában hordozza az elbeszélés szükségességét és lehetetlenségét. Ezért a traumákat feldolgozó irodalmi alkotások egyik legfontosabb kérdése, hogy milyen eszközökkel képesek feloldani ezt az ellentmondást. Ezeknek a műveknek olyan irodalmi nyelvet kell létrehozniuk, amely által az *elmondhatatlan* valamilyen módon elmondhatóvá válik.

„egy évtized a borzalmak havából”²⁹

Borbély Szilárd második pályaszakasza³⁰ 2004-ben, a *Halotti Pompa* című verseskötettel kezdődik. E kötet, mely a 2000 karácsonyán, a szerző szülei ellen elkövetett brutális rablógyilkosság nyomán született, újszerű léttapasztalatot közvetít és új jelentőséget ad a személyességnek az első pályaszakaszban írott művekhez képest.³¹ A műalkotások traumafeldolgozó, személyes tétje azonban nem merül ki a szülők tragédiájának megírásában. Az eset pusztán kiindulópontja, egyfajta referenciális alapja a traumaközpontú második pályaszakasznak. Ahogy Mártonffy Marcell fogalmaz: „A költő szülei ellen elkövetett rablógyilkosság »alkalomként« indítja el a közvetítés folyamatát

²⁶ BAKÓ 2009. 103.

²⁷ HERMAN 2003. 211.

²⁸ MENYHÉRT 2008. 5.

²⁹ Az idézet Borbély Szilárd *Az évek, hogyha...* című verséből származik.

³⁰ Számos szerző alkalmazza az általam is használt felosztást Borbély életművére. Köztük például Széplaki Gerda, aki egész tanulmányt szentelt a második alkotói korszak körülményaira. SZÉPLAKI 2016. 230–251.

³¹ Ld. SZÉPLAKI 2016. 231.

az egyéni trauma és a történelmi-kulturális emlékezet között.³² Gondolatát kiegészíthetjük azzal, hogy e trauma, túl azon, hogy a kollektív emlékezet törései felé orientálja a szerző munkásságát, más életrajzi tapasztalatokat, traumákat is előtérbe hoz. Ilyen traumatikus élmények a *Nincstelenek*ben tematizált nyomor, illetve a kétes, megbélyegzésekkel járó származás kérdése. A *Testhez* című verseskötet a traumaábrázolás szempontjából egyedi vállalkozás az életművön belül. A kötetben olyan, elsődlegesen női krízishelyzetekről olvashatunk, mint az abortusz vagy a szexuális erőszak. Így ez a kötet is rámutat, hogy a trauma problémája egyetemes elméleti kérdéssé válik Borbélynál és művei nem pusztán referenciális krízisekre reflektálnak. Ebbe az irányba mutat az is, hogy az individuális traumák, különböző értelmezési logikák mentén, társadalmi, történelmi traumákká bővülnek az életműben. Így kaphat a személyes kríziseken keresztül komoly figyelmet a 2006-os olaszliszkai tanárlincselés társadalmi traumája, vagy így lehet e korszak meghatározó témája a holokauszt, melynek ugyan vannak életrajzi vonatkozásai, azonban ennél jóval egyetemesebb szinten kap jelentést a szövegekben. A kertészi civilizációs, történelmi törés értelmében.³³

Borbély életművét tehát a *Halotti Pompától* kezdve átszövik a különböző traumák, illetve ezek megírásának, hatásuk megértésének az igénye. A *Nincstelenek* e szempontból kitüntetett szerepet tölt be, hiszen itt válik legnyíltabban tematikussá a traumaábrázolás problémája, továbbá ebben teljesedik ki e krízisek identitást meghatározó jelentősége.

A sérült identitás alapjai

A továbbiakban bemutatom, melyek azok a származás- és identitásproblémák, melyekkel a regény számot vet, és hogy milyen narrációs megoldásokkal, ábrázolási folyamatokkal képes a *Nincstelenek*³⁴ színre vinne e sérüléseket.

A regénybeli kisfiú képlékeny nemzeti identitására számos tényező hat. Egyfelől a nagypja román, illetve a dédanyja ruszin származása, illetve e

³² MÁRTONFFY 2016. 36.

³³ KERTÉSZ 1991. 14.

³⁴ Az oldalszámok a következőkben erre kiadásra vonatkoznak: BORBÉLY 2013a.

felmenők szándéka, hogy a kisfiú azonosuljon az ő saját nemzeti identitásával. E hatást az anya igyekszik elfojtani a család magyarságát hangsúlyozva. „»Akkor mi is ruténok vagyunk?«, kérdem. »Azok.«, válaszolja. Este anyámat is megkérdem. De ő mást mond. »Nem vagyunk mi ruténok. A Juszt mama szülei voltak azok«, mondja. »Mi magyarok vagyunk, azt kell mondani. Mert azok is vagyunk.«” (144.) Ám még az anya szavaiban is bizonytalanság fedezhető fel a magyarsággal kapcsolatban, hiszen az e mellett szóló elsődleges érv, hogy „azt kell mondani”. E hármaskör mellett jelen van egy negyedik, mely a leginkább ellentmondásos, ennél fogva a legértelmezesebben traumatikus: a zsidó identitás. A zsidó származás egyszerre tabusított, elhallgatott kérdéskör és alkalmanként mégis az önmeghatározás – mint a kívülállás, a különbözőség – legfontosabb tényezője és igazolója. Az ezzel kapcsolatos álláspont azonban folyamatosan és kiismerhetetlenül változik az elbeszélő számára. „Apám nem zsidó. Anyám is szokta mondani. »Apátok nem zsidó. Csak mások tartják annak.«” (182.) „Anyám azt mondja, hogy mi zsidók vagyunk. [...] »De ez a mi titkunk«, mondja anyám cinikusan. [...] »Az a zsidó, akit mindenki utál. Akit kivetnek maguk közül, csak azért, mert zsidó«, mondja anyám.” (200–202.) A kiteszítottság, az üldöztetés és a falu elhagyásának sajátos megváltásígérete, amely a zsidó sorshoz hasonlatossá teszi a család sorsát. Ez a sorsközösség azonban az identitás legsúlyosabb traumájává is teszi a zsidósági kérdését. „Fulladok, ha a zsidókról beszélnek. Ha a zsidó szót hallom, összeszorul a torkom. Kapkodom a levegőt. A fülem zúgni kezd. [...] A szívem a torkomban dobog. Ilyenkor nem veszek levegőt. [...] Nem merek levegőt venni.” (196.)

Hasonlóan problematikus a gyermek vallási identitásának kérdése. A családja ortodox keresztény, a helyi görögkeleti fatemplom azonban leégett. Mint „bekerültek” a falu református templomába nem tehetik be a lábukat. Így a szabad vallásgyakorlás lehetőségétől is megfosztottan kell élniük. Ez a kirekesztettség is a zsidó – jelen esetben, mint vallási – identitáshoz való közeledést eredményezi.

A zsidó nemzeti és vallási identitás kérdésén keresztül tematizálódik a regényben a holokauszt kollektív traumája. A „zsidó” szó tabusítása is a népirtásról való beszéd lehetetlenségére utal, mind a borzalmak elmondhatatlansága, mind a téma politikai – a Kádár-korszakra jellemző – elhallgatása felől. A holokauszt továbbá az anya emlékeiben és asszociációiban

elevenedik meg, ám ezekben is csak áthallásosan: „De miért ölte meg a gyerekeket Egyiptomban?«, kérdezi a nővérem. »Isten nagyon gonosz, ha hagyta megölni őket...« »Isten nem gonosz. Nem azért hagyta, hogy annyi gyerek meghaljon. Elvitték őket és megölték. Én még játszottam velük...«, mondja anyám, aki most már összezavarodott. »És anyám hogy játszhatott velük?«, kérdelem hitetlenkedve. »Nem nagyon régen történt mindez? [...] kérdezte izgatottan a nővérem. De anyánk már nem válaszolt.» (54.) A bibliai történetből következő asszociációként, a traumával terhelt emlék feltöréseként elevenedik meg a történelmi múlt. Ezzel együtt az anya, majd az elbeszélő gyerek zsidósághoz kötődő viszonyán keresztül a traumák örökletes, öröklődő jellege is megmutatkozik a szövegben.

A társadalmi hovatartozás kérdése szintén tisztázatlan az alkotásban. Az anya „Mi nem vagyunk parasztok.” frázisa számos alkalommal visszatér a regényben. A gyerekekben felvetődő kérdésre, hogy akkor voltaképp miccsodák, sohasem kap kielégítő választ. Gúnyos hangnemben felmerül a nemesi származás lehetősége. „Máli mondta, hogy nagyapám [...] családja nemes volt. Nemes Bobonkayak. Csak elveszett a kutyaöbr. »Azt keresi már évtizedek óta, azt az elveszett pergamentet«, gúnyolódik Máli.” (179.) A család rokonságához „Nagy kulákház, nagy kuláktelek.” (272.) is tartozik, mely a regény történelmi környezetében egyfajta bűnösségtudattal is együtt jár. Az anyai nagyapa tisztí múltja pedig az apa személye által válik problémássá. „Apám nem szereti a nagyapámat, mert horthysta fasiszta. Apám szerint háborús bűnös.” (150.) Mindemellett a legalapvetőbb társadalmi származási tézis ellentétpárjával is szembesülnie kell az elbeszélőnek. „»Mi parasztok vagyunk.«, mondja Máli. »Te se urizáljál!«” (246.) A társadalmi hovatartozás kérdése tehát kibogozhatatlan és ellentmondásokkal terhelt az elbeszélő számára.

A regény világának talán legszembetűnőbb traumatikus élménye a nyomor. Az elbeszélésben folyamatosan visszatérő kérdés a szociális kilátástalanság, az alkoholizmus, az erőszak, az elállatiasodott életmód és ezek, a gyermekkort megnyomorító hatása. A létállapotot leginkább meghatározó érzés a félelem, a harag, a magány és az undor. Ahogy Visy Beatrix összefoglalja: „A döngölt padlós lakószoba minden részletében a nyomor tere, ahol a szoros együttélés ellenére sincs intimitás, otthonosság, szeretet; az

ágyakon osztozó családtagok egymás vizeletétől, hortyogásától, testszagától szenvednek.”³⁵

Egy különleges helyzetben lévő, a regény világán látszólag túlmutató trauma nyomait is megfigyelhetjük a szövegben. Ezt jelen dolgozatban életrajzi traumának nevezem, mely már felnőttkori, de a múlt vonatkozásában kialakult identitásprobléma. Borbély, a regény recepciójához fűzött esszéje, az *Egy elveszett nyelv* zárata a következőképp fogalmazza meg, ezt a törést: „Aki elhagyja a falu népét, az elárulja őket. Aki beszél róluk, az is. Aki kiszakad közülük, az pedig elveszíti a nyelvét. Aztán újra tanul beszélni. De egy nyelv közben elveszett. Ezt az utat jártam be én is.”³⁶ A gyermekkori nyomor és az ehhez képest, az elbeszélésre alkalmas pozícióba jutás ellentmondása hordozza a problémát. A két én, a traumatizált gyermekkor és az erre reflektálni képes felnőtt tudat éles szembenállása.

Az elbeszélhetőség problémái a *Nincstelenség*ben

Ahogy arra korábban kitértem, a traumatapasztalat irodalmi nyelvbe ültetésének egyik jellemző lehetősége, hogy az alkotás színre viszi a nyelvi törést, vagyis, hogy a sérülés előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására.³⁷ E nyelv megrendülése a *Nincstelenség*ben is kiemelten fontos szerepet kap. Szinte minden traumatikus létélménnyel kapcsolatban felmerül e probléma, ám alighanem a zsidó származást illetően a leghatározottabban. „Azt a szót, hogy zsidó, apám nem ejti ki. Csak amikor részeg. Egyébként soha. Ilyenkor is halkán, szinte súgva. [...] Csak annyit mond anyámnak: »Na, tudod. Az.« Vagyis zsidó. Mert kerüli a szót. Félünk ettől a szótól. Én sem mondom ki. A nővérem se. A nevektől is félünk. Ahogy néven sem nevezünk senkit. Apám ritkán mondja ki bárkinek a nevét. Körülírja inkább.” (183.) Az idézetben említett *körülírás*, a traumatapasztalat irodalmi ábrázolásának mintája is lehet. Utalás arra, hogy a kimondhatatlan, nevének nem nevezhető élmények megragadásra sajátos elbeszélési stratégiákat kell találni. A kimondhatatlan-

³⁵ VISY 2016. 214.

³⁶ BORBÉLY 2013b. 13.

³⁷ MENYHÉRT 2008. 6.

ság oka a zsidó identitással kapcsolatban a félelem. „Fulladok, ha zsidókról beszélnek. Ha a zsidó szót hallok, összeszorul a torkom. Kapkodom a levegőt. [...] A szavak tele vannak fenyegetéssel. Félek a szavaktól.” (196.) Az elbeszélő végül odáig jut, hogy bizonyos hangok is félelmetessé válnak számára. Fél a *Messias/Mesijas* becenevű karakter (egyben blaszfém krisztusalak) betűitől, fél a cselekmény során életét vesztő *Kicsit* (vagyis a kisöcsés) eszébe juttató nagy *K*-tól és mindenekelőtt a kis *zs*-tól, melyről a zsidó szóra asszociál.³⁸ A kisfiú tehát az elmondhatóság végpontjára ér, amikor az elbeszélésre alkalmas nyelv legalapvetőbb elemei is félelmet keltenek benne. A nyelvi jelek maguk is asszociációs viszonyba kerülnek a traumákkal.

A traumatikus világot magába foglaló térről, a faluról, bár számos információt kapunk, a nevét mégsem tudjuk meg az elbeszélésből. Így minden információ, például a fülszövegben szereplő GPS koordináta vagy a település felépítéséről szóló leírások is csak *körülírások* lesznek. Ahogy a traumák, úgy a traumatikus múlt tere is csak *megközelíthető*, de ki nem mondható. A regénybeli elbeszélő apja – miután testvérei kitagadják vélt zsidó származása miatt – a múlt megtagadásába, ezen keresztül a hallgatásba menekül: „»Nem megyek többé vissza«, mondja maga elé. »A falu nevét ki se ejtem. Nekem sincsenek testvéreim. Megtagadom őket«, mondja. »Elfelejttem az életem. Az emlékeink ne legyenek az emlékeink«, mondja.” (315.) Az elbeszélő magáévá teszi az apa elnémuló magatartását, megörökli a hallgatást, és egyszer sem mondja ki a falu nevét.

Ahogy korábban megállapítottuk, a nyelv alkalmatlanságán túl a traumaelbeszélések legalapvetőbb problémája az időbeliséghez kapcsolódik. A traumatikus élmény az elszenvedőt kizökkenti a lineáris időbeliségből. Ezzel lehetetlenné válik számára, hogy az eseményt egységes narratívába foglalja.³⁹ A traumaszövegeknek tehát valamilyen módon reflektálniuk kell erre az elbizonytalanodott, időn kívüli időtapasztalatra. A *Nincstelenek* narrációja több stratégiával kísérletezik, hogy megragadja és színre vigye ezt az időélményt. Egyfelől azzal, hogy a mondatok nem szigorú kauzalitással követik egymást, hanem az emlékező tudatra jellemző asszociációk men-

³⁸ POLGÁR 2013. 89.

³⁹ MENYHÉRT 2008. 6.

tén. Elbizonytalanító hatással vannak továbbá az idősíkok keveredései.⁴⁰ A cselekmény helyszíne, a falu maga is időben megrekedt, babonákkal, különös szokásokkal, rituálékkal teli, már-már archaikus közeg.⁴¹ A nyelvilég és tematikailag újra és újra visszatérő elemek, a „Megyünk és...”, a „Mi úgy mondjuk” formulák, a „Mi nem vagyunk parasztok”, „Nem vagyunk zsidók” frázisok, a prímszámok és más ismétlődések az időbeli kilépés lehetetlenségét, az idő kimerevitettségét sugallják. Erről árulkodik az is, hogy „a regénybeli gyermek [...] »nem nő fel« és pontosan sosem derül ki, hogy honnan és mely időpont(ok)ból beszél.”⁴² Az egyes fejezetekről nem lehet pontosan eldönteni, hogy időben is egymás után következnek-e, bizonyos elbeszélések pedig egyértelműen kilógnak a cselekmény idejéből (melyben az elbeszélő kisfiú nagyjából hat-hét éves) és egy kisebb gyermek perspektíváját idézik. „Szeretem a kiskacsákat. Teljesen friss még a pihéjük. Nincs toll a testükön. Szöszös sárga színük van. És olyan puha, mint a plüss. Nekem egy macim van. Valakitől kaptam. Majd biztosan vissza kell adnom.” (133.) Az idézetben említett plüssmaciról a későbbiekben nem is esik szó. Ebből is sejthető, hogy e jelenet korábbi időpontban játszódik. Az idősíkokat tovább bonyolítja az elbeszélés a szó átadásával a családtörténeti narratívák elmesélésekor. Összességében, a *Nincstelenek* olyan világot mutat be, amelyben nincs fejlődés, az időbeliség kiiktatódik és megbízhatatlanná válnak a kauzális összefüggések. Ezzel a sajátos, több irányból elbizonytalanított időn kívüli időábrázolással a mű érzékletesen mintázza a trauma időtapasztalatát.

A magány, az elszigeteltség és az identitásnélküliség traumájának egyik legszembevetőbb ábrázolási eszköze a regényben a prímszámokkal való játék. Az elbeszélő a számok segítségével próbálja értelmezni és újrakonstruálni az egyre elviselhetlenebbnek tűnő valóságot. Azok alapján igyekszik megérteni saját, illetve a családjá helyzetét. „Azokat a számokat szeretem, amelyeknek nincs osztójuk. Olyanok, mint mi ebben a faluban. Kilógnak a többi közül.” (126.) A számolás és a prímszámokkal való játék végigkíséri a regény teljes cselekményét. Önmaga megértésén túl, ennek funkciója, hogy kiemelje a kisfiút nyomasztó környezetéből.⁴³ „Szeretem a számokat. Nehe-

⁴⁰ BOZSOKI 2013. 1295.

⁴¹ SZÉNÁSI 2017. 28.

⁴² VISY 2016. 202.

⁴³ VISY 2016. 211.

zen megy az osztás, ezért folyton gyakorolok. Megyek az utcán és mondom magamban a szorzótáblát. Számokat adok össze, hogy ne gondolkodjak.” (126.) A számolás funkciója tehát a kizökkenés, a valóság és ezzel együtt a valóság leírására alkalmazható nyelv megkerülése. Ezzel kapcsolatban fontos lehet Széplaki Gerda megállapítása: „A prímszámokkal megjelölt történések mindig jelentős eseményekhez (amilyen például egy haláleset) és fontos személyekhez kötődnek. A lineárisan elmesélhető élettörténet mellett így kezd el kibontakozni az a másik elbeszélés, amelyet az elbeszélő prímszámokkal jelöl meg”⁴⁴ Úgy vélem, a Széplaki által említett *másik elbeszélés*, mely a prímszámok által jön létre, a cselekmény azon pontjain figyelhető meg, amikor az elbeszélő az elmondhatatlanság tapasztalatával szembesül. A számok tehát olyan elbeszélői lehetőséget nyújtanak számára, amely nem nyelvi, így az *elmondhatatlan* elmondásának absztrakt eszköze lesz e számokkal való *beszéd*.

Önreflexív történetrészek

A *Nincstelenek* bizonyos részei, történetelemei a traumafeldolgozás és ábrázolás allegóriáiként értelmezhetők. Borbély ezzel bizonyos értelemben túllép az egyszerűen traumairódomként értelmezett műalkotás határain és az ábrázolással kapcsolatos szerzői önreflexiókat alkot. Az egyik legszembetűnőbb ilyen történetelem a béka mint a trauma szimbóluma. A regény elején, az elbeszélő kisfiú szemtanúja, ahogy egy macska egy békát próbál lenyelni. „már csak a lábai álltak ki a szájából. Küzdött a nyeléssel. Nem hallott, nem látott. A békával volt elfoglalva. Hányingerem lett, olyan váratlanul ért, amit láttam. De nem tudtam levenni a szemem róla. Egy ideig küzdött, aztán feladta és kezdte kihányni. Vinnyogva visszaöklendezte.” (19.) E szövegrészben a béka lenyelése traumafeldolgozás, a visszaöklendezés pedig a kényszerű ábrázolás metaforájaként működhet. Erre utal az is, hogy a béka kiöklendezésével párhuzamosan a kisfiú a saját hányingerét is megemlíti. E kép, a „lenyelhetetlen”, vagyis feldolgozhatatlan trauma nem kívánt, de elkerülhetetlen felszínre töréséről szól, ily módon magának a megírásnak a folyamatáról.

⁴⁴ SZÉPLAKI 2016. 243.

A béka szimbóluma a későbbiekben is fontos szerepet kap, például a babonán keresztül, mellyel a regényben a gyerekeket riasztják el a kutak közeléből. „Azt mondják, minden kútban lakik egy gonosz béka, akinél kötél van. És aki a kút kör alakú tükre fölé hajol, azt berántja. Le a kút fenekére.” (77.) Nem kíván számottevő pszichoanalitikus ismereteket, hogy a kút fenekével a tudattalant, illetve az elfojtott tartalmakat azonosíthassuk. A béka, mint ilyen, az elfojtott, mélyben lappangó pszichés trauma metaforája. Az idézetben fontos továbbá „a kút kör alakú tükre” megfogalmazás, vagyis, hogy a traumával történő találkozás a tükörbenezéshez, tehát az elbeszélő önmagával való szembenezéséhez kapcsolódik.⁴⁵ Különösen fontos továbbá a kút és a béka összetett szimbolikájával kapcsolatban, hogy az elbeszélő anyja gyakran fenyegetőzik kútba ugrással, ami a regény egy pontján kishíján meg is történik. Az elbeszélő gondolataiban így az anya halála folyamatos asszociációs viszonyban lesz a kúttal. „Elképzelem, hogy anyám halott. [...] Nem tudom, hogy halt meg. Talán a kútba ugrott” (226.) Az anya halála tehát összekapcsolódik a kút fenekével és az ott lapuló béka képében az elfojtott traumával.

Egy másik kiemelésre érdemes önreflexív történetrész a regény végén található. A faluból már elköltözött, kamasz elbeszélő megtalálja régi házuk alaprajzát, ahol a cselekmény szinte egésze játszódott és elhatározza, hogy bekeretezteti. Értelmezésem szerint ebben a jelenetben a bekeretezés a múlt műalkotássá tételének kísérletét mintázza. Az elbeszélőnek azonban rá kell jönnie, hogy bár megpróbálhatja valamilyen módon (művészi) keretbe foglalni családjá és önmaga történetét, annak valósága, a traumák miatt ábrázolhatatlan. „»Mi értelme? Mi nem vagyunk rajta, csak az üres szoba. Nincs rajta semmi, ami velünk történt...«”. (322.) A megélt tapasztalatok műalkotássá formálásának kudarcáról árulkodik, hogy az elbeszélő, végül nem megy el a bekeretezett tervrajzért. „Nem mentem vissza a képkeretezőhöz. Jobban meggondolva, nem is tudom miért akartam egy tervrajzot bekereteztetni. [...] A rajzon egy másik ház volt, a tökéletes ház, amelyben nem élnek emberek.” (323.) Visy Beatrix szerint „az ideális, vagy legalábbis élhetőbb gyerekkor elvesz(t)ettséget mutatja, hogy a kamasz fiú végül lemond a kép

⁴⁵ A béka (a pszichoanalitikus megközelíthetőség szempontjából) hasonló, szimbolikus megjelenésével kapcsolatban lásd: Csáth Géza: *A béka* című novelláját. Csáth 1994.

bekereteztetéséről, belátja, hogy nem kergetheti egy sohasem létezett idilli gyerekkor illúzióját⁴⁶ Gondolatát – vizsgálatunk szempontjából – annyival érdemes kiegészíteni, hogy míg az ideális gyerekkor utólagos megkonstruálása lehetetlen, addig a megélt gyerekkor ábrázolhatatlan. Erre a problémára hívják fel a figyelmet az említett történetrészek, és erre keres megoldást különböző nyelvi, narrációs eszközökkel az elbeszélő.

A „skizofrén narráció”

A traumanarratíva létrehozásának sajátos eszköze a regény – Deczki Sarolta terminusával élve – skizofrén narrációja.⁴⁷ A *Nincstelenek* én-elbeszélője (az utolsó három fejezetig) egy kislány, azonban az ő gyermeki hangja folyamatosan egy visszatekintő, felnőtt hanggal keveredik. Ahogy Visy Beatrix megfogalmazza: „Borbély Szilárd gyermeknarrátora a felnőtt tudatból visszavetített figura, aki nem nélkülözi a felnőtt tudását, reflexióit sem, miközben a regény [...] nem lép ki e gyerekkor időbeli (le)zártaságából.”⁴⁸ A gyermek hitelesnek tűnő narratori hangját olyan megoldások érzékeltetik, mint a rövid, tömondatos stílus, mely reflektálatlansággal és a kijelentések egyszerűségével, szentenciaszerűségével párosul.⁴⁹ Ezt a nézőpontot hangsúlyozza továbbá, hogy a valóság az elbeszélő számára elsődlegesen az érzéki tapasztalatok által képződik meg. A cselekményt pedig gyakran a gyermeki tudatra jellemző asszociációk viszik előre és nem a valódi történések.

Mindezzel párhuzamosan számos tényező árulkodik egy felnőtt tudatszint jelenlétéről. Ilyen például a prímszámokkal való precíz, ráadásul nyíltan költői hasonlatra épülő játék: „Huszonhárom év van köztünk. A huszonháromat nem lehet osztani. A huszonhárom csak magával osztható. Meg eggyel. Ilyen magány van köztünk. Nem lehet részekre bontani. Egyben kell cipelni.” (9.) E perspektíva még árulkodóbb jele a regényben folyamatosan visszatérő „mi úgy mondjuk” formula, mely implikál egy *akkor és ott* és egy *most már* szituációs kettősséget és távolságot. A gyerekkortól már távoleső

⁴⁶ VISY 2016. 214.

⁴⁷ DECZKI 2014. 5.

⁴⁸ VISY 2016. 202.

⁴⁹ BOZSOKI 2013. 1295.

tudáskeretről árulkodik, hogy az elbeszélő előbb minden esetben köznyelvi meghatározást használ, melyet utólag egészít ki az autentikus (a gyermek által ismert és használt) tájszavakkal.⁵⁰ „A földhányáson megyünk. Mi úgy hívjuk, gorond.” (9.) E nyelvi különbözőségek folyamatos ütköztetése kettős szerepet tölt be. Egyfelől beemeli a felnőtt tudatszintet az elbeszélésbe, másfelől kiemeli a két elbeszélői hang közti távolságot. Ez által is érzékeltetve az elbeszélés nehézségét, hiszen a visszaemlékező tudat nyelvi kódjai megváltoztak, a regresszióhoz pedig a „rég nyelv” felélesztésére van szükség.

Végül, a felnőtt perspektíva egyértelmű jelenlétéről árulkodnak „a gyermek kompetenciáját már végképp meghaladó történetek, amelyeket a család felnőtt tagjai mondanak el, idézőjelek közt a gyereknarrátor elbeszélésszövegébe ágyazva”.⁵¹ E történetek olyan (történelmi, társadalmi, etnikai) kérdéskörökre irányulnak, melyek túlmutatnak a gyermeki nézőpont értelmezői horizontján, ám strukturálisan mégis az ő elbeszélésében szerepelnek. Mivel ezek jelentőségét a gyermek nem racionalizálhatja, azok szerepeltetése csak az értelmező, felnőtt tudat jele lehet. Azt tapasztaljuk, hogy a két elbeszélői hang nemcsak váltogatja és kiegészíti egymást, hanem időnként teljesen szétválaszthatatlanná válik, lehetlenné téve a „ki beszél?” kérdés megválaszolását.

Szénási Zoltán szerint e speciális *skizofrén narráció* „akár a traumafeldolgozás sikertelenségével is magyarázható”⁵² Megállapítását el is fogadhatnánk, ha az elbeszélés e sajátosságai nem árulkodnának tudatos narrációs stratégiákról. Ezért úgy vélem, az elbeszélői hang kettőssége inkább az emlékezés aktusát és ezen keresztül a traumafeldolgozás felnőttkori élményét hivatott ábrázolni. Eszerint maga az alkotás folyamata (egyben a traumaábrázolás kísérlete) érhető tetten az elbeszélés kettősségében. Egy felnőtt tudat által megidézett gyermek-én beszél, akinek szólamain folyamatosan átszűrömlik a reflektáló *másik* hangja. E *másik* én, mely a gyermek-én élményeiben keresi saját meghasadt identitásának gyökereit.

⁵⁰ VISY 2016. 204.

⁵¹ VISY 2016. 203.

⁵² SZÉNÁSI 2017. 32.

„Megyünk és hallgatunk”

A regény első és folyamatosan felidézett mondata: „Megyünk és hallgatunk.” (9.) Ahogy az alkotás minden visszatérő formulájának, így ennek a mondatnak is kiemelt jelentősége van és értelmezésem szempontjából, akár a regény – és egyben Borbély traumaszövegeinek – mottója is lehet. Feltűnő jelenség a cselekmény során, hogy a szereplők szinte egyfolytában mennek valahova.⁵³ Ez a folyamatos haladás azonban ellentmondásban áll a regényvilág időn kívüli időtapasztalatával. Vagyis, a folytonos *menés* a sehová sem jutás tapasztalatával egészül ki, és az örökös jelenlét ígéretét hordozza egy elviselhetetlen világban. Ezt a tapasztalatot egészíti ki a *hallgatás*, tehát az elbeszélés lehetetlenségének felismerése. Az által, hogy az elbeszélő ezzel az önreflexív mondattal kezdi *történetét*, voltaképp azt sugallja, hogy már annak megkezdése előtt hiábavalónak tartotta az ábrázolásért folytatott *küzdelmet*. A traumáról való beszéd tehát a saját vereségének tudatában lévő, bizalmatlan, az elbeszélés lehetetlenségét felismerő „mégis-beszéd”⁵⁴ lesz. E kezdőmondatban érzékletesen sűrűsödik össze az, ahogyan a regény, és egyben az életmű dolgozatomban vizsgált része az elmondhatóság kérdéséhez viszonyul. Ezért a „Megyünk és hallgatunk” mondat a *Nincstelének* és a borbélyi traumatapsztalat egyfajta allegorikus szentenciájaként is értelmezhető.

Összegzés

Borbély Szilárd *Nincstelének*je narrációs sajátosságaival és különböző szimbolikus gesztusok segítségével járja körül a trauma és a sérült identitás kérdését. E folyamat során újra és újra az elmondhatóság határára jut, ahol végül csak az ábrázolhatatlanság problémájára adott reflexiók érzékeltetik a traumatikus élmény súlyát és az ebből következő világtapasztalatot. E reflexió pedig nemcsak a regény, hanem az egész második pályaszakasza egyfajta összegzése. Dolgozatom célja Borbély Szilárd regényének koherens, trau-

⁵³ DECZKI 2014. 10.

⁵⁴ MENYHÉRT 2008. 6.

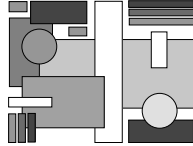
maközpontú vizsgálata volt bemutatva, hogy traumaelbeszélési kísérletként olvasva az alkotást, rendkívül összetett, ugyanakkor egységes képet alkothattunk a műről. Igyekeztem bizonyítani, hogy a vizsgált alkotás a traumaélmény köré szerveződik, ahhoz keres megszólalási formákat, így hozva létre sajátos irodalmi világát.

Rövidítések

BAKÓ 2009	BAKÓ Tihamér: Sorstörés. Bp., 2009.
BÓNA 2015	BÓNA Adrienn: A krízis lélektana. In: Gyász krízis trauma és a megküzdés lélektana. Szerk. Kiss Enikő Csilla – Sz. MAKÓ Hajnalka. Pécs, 2015. 123–137.
BORBÉLY 2008	BORBÉLY Szilárd: Töredék a gyilkosságról. In: Uó: Egy gyilkosság mellékszálai. Bp., 2008. 7–12.
BORBÉLY 2011	BORBÉLY Szilárd: Az Olaszliszka. In: Uó: Szemünk előtt vonulnak el. Bp., 2011. 5–50.
BORBÉLY 2013a	BORBÉLY Szilárd: Nincstelenek. Bp., 2013.
BORBÉLY 2013b	BORBÉLY Szilárd: Egy elveszett nyelv. In: Élet és Irodalom 25 (2013) 13.
BORBÉLY 2014	BORBÉLY Szilárd: Halotti pompa. Pozsony, 2014.
BOZSOKI 2013	BOZSOKI Petra: „Benn emberek és künn komondorok.” In: Jelenkor 12 (2013) 1295–1299.
CsÁTH 1994	CsÁTH Géza: A béka. In: Uó.: Mesék, amelyek rosszul végződnek. Bp., 1994. 47–49.
DECZKI 2014	DECZKI Sarolta: A falu hallgat. In: Új Forrás 4 (2014) 4–11.
ERŐS 2007	ERŐS Ferenc: Trauma és történelem. Bp., 2007.
HELLER 2006	HELLER Ágnes: Trauma. Bp., 2006.
HERMAN 2003	Judith HERMAN: Trauma és gyógyulás. Bp., 2003.
KERTÉSZ 1991	KERTÉSZ Imre: Hosszú, sötét árnyék. In: 2000 3 (1991) 13–15.
KISANTAL 2018	KISANTAL Tamás: A csenden innen és túl. In: A holokauszt témája az irodalomban. Szerk. KISANTAL Tamás – MEKIS D. János. Pécs, 2018. 21–35.
MÁRTONFFY 2016	MÁRTONFFY Marcell: Ikon és intertextus. In: Studia Litteraria 1–2 (2006) 35–54.
MEKIS 2018	MEKIS D. János: A holokauszt témája az irodalomban. In: A holokauszt témája az irodalomban. Szerk. KISANTAL Tamás – MEKIS D. János. Pécs, 2018. 7–20.
MENYHÉRT 2008	MENYHÉRT Anna: Elmondani az elmondhatatlant. Bp., 2008.

- PINTÉR 2014 PINTÉR Judit Nóra: A nem múltó jelen. Bp., 2014.
- POLGÁR 2013 POLGÁR Anikó: Megalvadt folyók. In: Irodalmi Szemle 7 (2013) <https://irodalmiszemle.sk/2013/07/polgar-aniko-megalvadt-folyok/> (Letöltés: 2021. december 4.)
- POHÁRNOK –
LÉNÁRD 2015 POHÁRNOK Melinda – LÉNÁRD Kata: A trauma lélektana. In: Gyász krízis trauma és a megküzdés lélektana. Szerk. Kiss Enikő Csilla – Sz. MAKÓ Hajnalka. Pécs, 2015. 221–234.
- RÜSEN 2004 Jörn RÜSEN: Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. In: Lettre 3 (2004) 3–10.
- SZÉNÁSI 2017 SZÉNÁSI Zoltán: „Mi úgy mondjuk”. In: Irodalmi Szemle 4 (2017) 26–34.
- SZÉPLAKI 2016 SZÉPLAKI Gerda: Helyettesítő áldozat. In: Studia Litteraria 1–2. (2006) 230–251.
- TAKÁCS 2018 TAKÁCS Miklós: Sebek és szavak. Bp., 2018.
- VÍSY 2016 VÍSY Beatrix: A prím��ámok könyve. In: Studia Litteraria 1–2. (2006) 201–217.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

NAGY TAMÁS

Elám politikai helyzetének alakulása az anti-asszír koalíción belül

The development of the political situation of Elam in the anti-assyrian coalition

The paper intends to present an Elamite viewpoint in the anti-assyrian coalition, and also try to show that the dynamic of the Assyrian expansion was not that successful and smooth as most of the studies show. In the 8th century BC the intensity of the Assyrian expansion had increased, when the Babylonians realized that they needed to organize a coalition against this threat. Bit-Yakīn, one of the local tribes have organized an alliance which was very successful in this period, thanks to the Elamite rulers who were joining in this alliance. In this coalition the role of Elam had increased, when the Assyrian influence increased on the borderlands of Elam. Because of the nearby Assyrian influence, in order to protect their own core area, the Elamite rulers wanted to establish a buffer zone. With the establish a buffer zone in the border area, the Elamites wanted to protect their own political and economic interests.

Bevezetés

Az elámi állammal kapcsolatos ismereteink és az ezzel összefüggő kutatások meglehetősen régre nyúlnak vissza. Az első európai szinten elérhető források már tartalmaztak bizonyos fajta információkat az iráni terület ókori történelméről. Ezek az írások a Bibliában, valamint a különböző ókori görög szerzők munkáiban voltak megtalálhatóak. A reneszánsz időszakában (1469-ben és 1474-ben) megjelentek az ókori görög írók (Strabón: *Geógraphika*, valamint Hérodotos: *A görög-perzsa háború*) munkái által az első kivetések az iráni történelemmel kapcsolatban.¹ Hatásukra a 17. század során, valamint a 18. század elején egyre több felfedezés történt az ókori Persepolis területén, aminek köszönhetően elérhetővé váltak az első, nem túl pontos

¹ POTTS 2018. 13.

feljegyzések az itt talált ékírásos szövegekről. Ezek feldolgozásában Carsten Niebuhr ért el áttörést 1765-ben, aki pontos feljegyzéseket publikált az itt feltárt feliratokról.² 1849-ben Isidore Löwensterne kutatásai nyomán, meghatározásra került az elámi nyelv az újonnan előkerült feliratokban. Elméletének alapját az 1835-ben Sir Henry Rawlinson által kutatott behisztuni felirat adta, melyen szintén az elámi nyelv írásrendszere szerepelt.³ Az elámi kutatások egyik meghatározó lépcsőfokát, a Hormuzd Rassam által vezetett ninivei ásatások jelentették, ahol 1853-ban feltárássra került Aššur-bān-apli könyvtára az Északi Palotában.⁴ Egy másik hasonló mérvű eredmény volt az 1880-ban publikált Kürosz Cilinder,⁵ amely által újabb kérdésfelvetések indultak meg, ezúttal a perzsa-elámi viszony alakulásáról, valamint Anšan településének hollétéről.

A kutatások következő lépcsőfokát a Susiana térség feltárása jelentette. 1885-ben Marcel Dieulafoy és Jane Dieulafoy Szúzában ásatási munkálatokat folytattak annak érdekében, hogy achaimenida kori palotát tárjanak fel.⁶ A helyszínen talált leletek, elsősorban a perzsa korszakot megelőző időszakra, a Kr.e. 2. évezredre voltak keltezhetőek. A 20. század elején a régészeti vizsgálatok fókuszába, a Szúzától távolabbra eső Fársz régió lelőhelyei kerültek, ahol Erica Reiner 1973-as kutatásainak köszönhetően megállapításra került Anšan pontos elhelyezkedése Tell-e-Málíjanban.⁷

Az újonnan előkerült források ellenére, a kutatás egyik nehézségét adja, hogy a pontos korszakolások hiányában az elámi periódusokról igencsak megoszlanak a tudományos vélemények. Az általam vizsgált új elámi korszakról, csupán a Kr.e. 8. századtól vannak elámi királyfeliratok, amelyek nem térnek ki a királyság politikai helyzetére. Annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjunk az elámi állam szomszédos viszonyairól, meg kell bízni az egykorú mezopotámiai (asszír és babilóniai) anyagokban.⁸ Közülük az asszír feliratok kevésbé tűnnek megbízhatónak, hiszen az asszír uralkodók

² POTTS 2018. 14.

³ POTTS 2018. 14.

⁴ POTTS 2018. 19.

⁵ POTTS 2018. 19.

⁶ CHEVALIER 2018. 42.

⁷ POTTS 2013. 130.

⁸ WATERS 2000. 5.

magukat minden egyes hadjáratkor győztesként tüntették fel, amelyeket a babilóniai feljegyzések nem mindig támasztanak alá. A mezopotámiai források túlsúlyának köszönhetően, egy téves nézőpont alakulhatott ki Elámmal kapcsolatban, amelynek köszönhetően az iráni állam gyakran egyfajta mellékszereplőként tűnik fel az asszírelles hadjáratokkor. A dolgozat fő célja tehát, hogy az iráni királyság nézőpontjából vizsgálja Elám csatlakozásának a körülményeit az anti-asszír koalícióba, és számot adjon a kapcsolatok alakulásáról az Újasszír Birodalommal a Kr.e. 721 és 631 közötti időszakban.

Lehetséges háborús okok és az említési számok vizsgálata

A két állam között kialakult viszony megítéléséhez meg kell vizsgálni a háborúhoz vezető közvetlen és közvetett okokat. A Kr.e. 8. századtól az asszír expanzió egyik meghatározó állomása Babilónia volt, amelynek „múltja, kultúrája és gazdasági potenciálja az Asszír Birodalom „legértékesebb ékkövévé tette.”⁹ Az első évezred korai időszakában Babilónia mélypontot ért el, ami a gyenge központi vezetésre, illetve a különböző törzsek vetélkedésére volt visszavezethető.¹⁰ A különböző törzsi közösségek, fontos szerepet játszottak az asszír-elámi konfliktusban, közülük kettőt mindenképpen ki kell emelni: „(1) Gambūlut, akik egy lápos vidéken éltek közel az elámi határhoz,¹¹ illetve a nagyobb hatalommal bíró Bīt-Yakīn törzset, amelynek főbb birtokai Ur körül valamint egy ingoványos területen, az úgynevezett Tengerföld környékén voltak.”¹²

A Kr.e. 8. században Bīt-Yakīn volt a megteremtője az anti-asszír koalíciónak, de annak háttérbe szorulásával a Kr.e. 694-es évektől Elám vette át a szövetség vezető szerepét. Hasonlóan az Újasszír Birodalomhoz, Elám számára a harcokba való csatlakozást a geográfiai, illetve geopolitikai indokok és az ezekből fakadó gazdasági érdekek jelentették. A két államalakulat között kialakult konfliktus lecsapódási pontjai a határ menti területeken jelentkeztek a legintenzívebben. Geográfiai szempontból, az iráni államalakulat

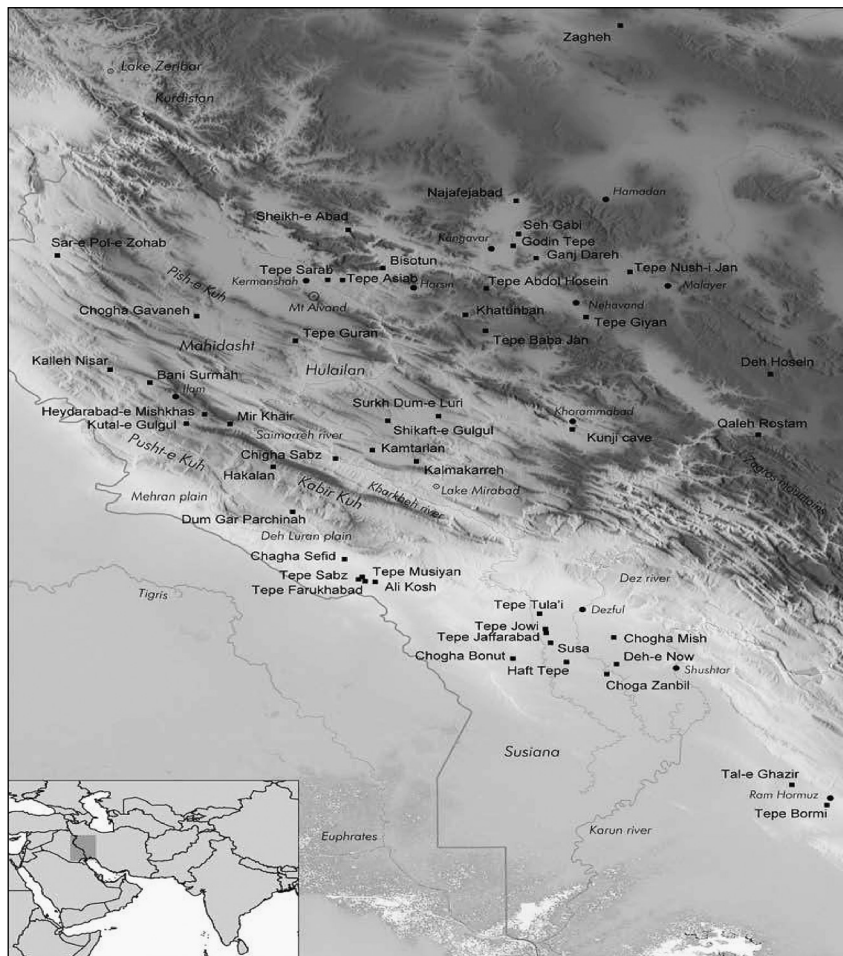
⁹ KALLA 2004. 25.

¹⁰ BRINKMAN 1991. 1.

¹¹ BRINKMAN 1991. 8.

¹² BRINKMAN 1991. 9.

kiterjedéséről megoszlanak a vélemények. A tudományos közeg alapvetően két részre bontja Elámot, Elám minorra (az eredeti elámi területet és külön a fárszi régiót), illetve Elám majorra (a kiterjedt elámi magterületet a fárszi régióval együtt).¹³

1. térkép: Irán nyugati területe, amelyen az elámi magterület látható.¹⁴

¹³ POTTS 2016. 11.

¹⁴ POTTS 2016. 3.

A földrajzzal kapcsolatos bizonytalanságokat tetézi az is, hogy még a kor katonai forrásai alapján sem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, a királyság kiterjedését.¹⁵ Az állam magterületét leginkább a Húzisztán és a Lurisztán terület által lehet megrajzolni. A központi régióknak azonban Húzisztán középső tartománya számított, ahol az éves csapadékmennyiség elérte a 950 millimétert, ezáltal mezőgazdasági központtá téve a területet.¹⁶ Az elámi magterületeket a Zagrosz-hegység fogta gyűrűszerűen közre, amely megfelelő védelmet nyújtott a külső behatolásokkal szemben, egészen Kr.e. 750-ig. Az ezt megelőző időszakokban ugyanis az asszírok meglehetősen kevés érdeklődést mutattak a Zagrosz államai iránt.¹⁷ Az asszír hatalom megjelenésével a Zagrosz hegység völgy rendszereiben elhelyezkedő kisebb politikai entitások élére, *bél āliknak* nevezett helyi vezetők kerültek, akik Elám északi szomszédjának (Ellipi) élén is megtalálhatóak voltak.¹⁸ Az így kialakult határ menti nyomás elsősorban geográfiai helyzetből adódott, ugyanis mind északra a Zagrosz-hegység völgy rendszerén, mind pedig Szúzától nyugatra a Deh Lurán síkságon keresztül rendkívül kevés a járható útvonal. Közülük az egyik, Dér városán haladt keresztül, amely folytatódott tovább a keleti irányba, Szúza felé.

A másik a „Mezopotámia és az Iráni-fennsík között húzódó útvonalak közül, a legfontosabb az arab geográfusok által Nagy Horászán útnak nevezett útvonal volt. Az út Észak-Babilóniából indul, a Díjála folyó völgyében északkelet felé halad egészen Qaszr-i-Sirig, itt délkelet felé fordul, és Sar-i Pul-i Zohábnál lép a Zagrosz hegyei közé”.¹⁹ A Kr.e. 8. században meginduló asszír hódítások célja volt, hogy mind Babilóniában, mind pedig a Zagroszban megszerezzék a stratégiai útvonalak felett az irányítást. Emellett az asszír uralkodók, expanziós tevékenységük során szem előtt tartották a gazdasági tényezőket is, hiszen ezek a települések vámpontokként is szolgáltak. Ennek köszönhetően, a távolsági kereskedelem helye meg volt szabva, amelynek hatására a birodalom hatékonyan tudta érvényesíteni az egyes stratégia termé-

¹⁵ POTTS 2005. 165.

¹⁶ POTTS 2016. 19.

¹⁷ CARTER 2007. 141.

¹⁸ VÉR 2006. 80.

¹⁹ VÉR 2012. 8.

kek (ember, vas, luxus javak, cédrus) kereskedelmére vonatkozó szabályait.²⁰ Ennek hatására az elámi gazdasági élet alapvetően nem rendült meg, de a szoros kereskedelmi kapcsolat Babilóniával átalakult, és ez a jelenség már hatással volt az iráni királyságra.²¹ A stratégiai jelentőségű határ menti városok asszír kézre kerülésével, a babilóniai útvonalak mellett, az Iráni felföld irányába vezető útvonalak is az ellenfél ellenőrzése alá kerültek. Elám mindig is függött az Iráni felföld nyersanyagaitól,²² amit jól jelképez a közép-elámi időszakban felvirágzó fémipar is.²³ A Kr.e. 8. századtól, Elámban továbbra is megtalálhatóak a kiválóan megmunkált fémtárgyak, viszont a Kr.e. 2. évezredhez képest hanyatlás következett be a termelés tekintetében.²⁴ A további kedvezőtlen politikai és gazdasági állapotokat, a monumentális építkezések visszaszorulása is jelezheti. Erre szolgál bizonyítékként II. Šutruk-Nahhunte, Szúza délkeleti részén felépített kis alapterületű temploma is.²⁵

Annak érdekében, hogy az elámi uralkodók biztosítani tudják politikai érdekeiket és egy hathatós védelmet tudjanak kialakítani a magterületeik számára, egy biztos ütközőállamokból álló zónát kellett megalkotniuk az asszír expanzióval szemben. Ez véleményem szerint két lépcsőfokból állt. A külső védelmi gyűrűt, a határterületeken élő arámi törzsek, míg a belsőt egy olyan a magterületeket védő erődítményrendszer jelentette, amelyek közé tartozott például: Bit-Imbi, Bit-Bunakki vagy Bubē is. A különböző tanulmányokban ezeken a hadszíntereken, az asszír hódítás sokkal dinamikusabbnak tűnik. Azonban feltételezésem szerint a határok mentén egészen Aššur-ah-iddina és Aššur-bān-apli korszakáig jóval inkább sikeres elámi, illetve anti-asszír koalíciós védekezésről beszélhetünk, amit két grafikon alapján szeretnék bemutatni.

Az első grafikon a határ menti területek említési számát jeleníti meg, amelynek alapját az asszír források adják. Ennek köszönhetően két markánsan elkülönülő időszakot lehet megfigyelni. Az első periódust a gyakori hadjáratok jellemezték, II. Šarrukīn és Sīn-ahhē-erība regnálása alatt. Ekkor az

²⁰ VÉR 2012. 8.

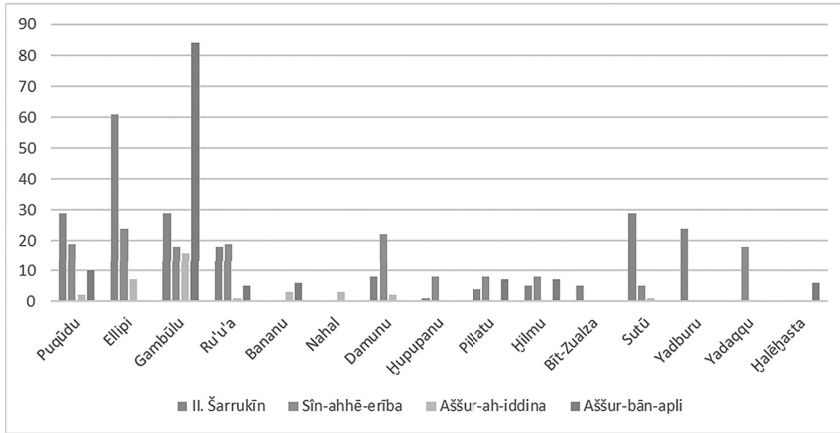
²¹ BRINKMAN 1986. 199.

²² HELWING 2018. 118.

²³ BRIDEY 2018. 557.

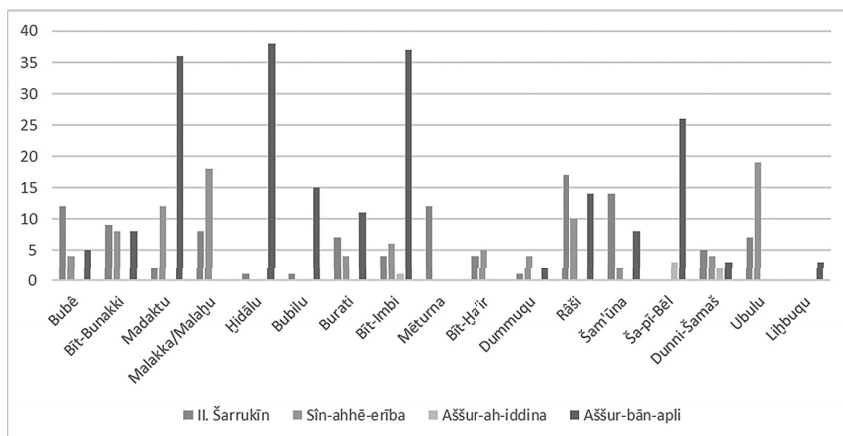
²⁴ BRIDEY 2018. 561.

²⁵ DAUCÉ 2018. 581.

1. ábra: A határ menti területek említési száma, az asszír források alapján II. Šarrukīntól Aššur-bān-apli uralkodásáig. (készítette: Nagy Tamás, 2021.)

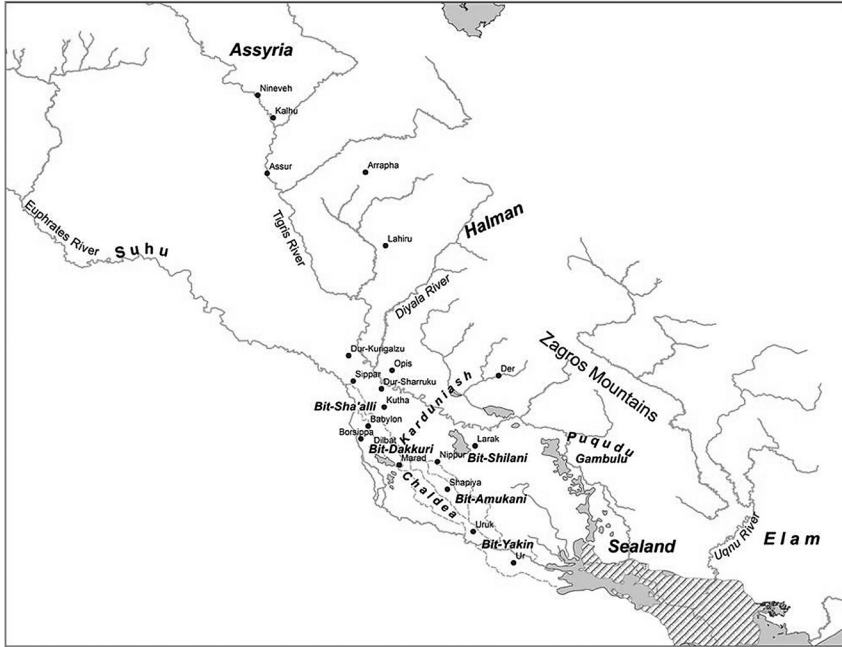
asszír uralkodók gyakran számolnak be sikereikről, viszont az említési számok figyelembevételével egy másfajta képet lehet kialakítani, amely nagyobb fokú instabilitást jelez a térségben. Ez a fajta instabilitás több szempontból is megfigyelhető. Egyrészt a nagyobb határ menti államalakulatok, például: Ru'ū'a vagy Puqūdu esetében látható az említési számok kezdeti magas aránya, amelynek csökkenésére csak Aššur-ah-iddina és Aššur-bān-apli korszakában kerül sor. Ennek értelmében az asszír hatalom stabilitása csak a Kr.e. 689 és 631 közötti időszakra valósulhatott meg. Ettől függetlenül találhatók kivételek is, mint például Yadburu vagy Hupupanu esete, ahol már II. Šarrukīn és Šin-ahhē-erība alatt is biztossá vált az asszír befolyás. Kivételnek tűnik Gambūlu területe, ahol az említési arányok magasan kiemelkednek Aššur-bān-apli uralkodása alatt. Az asszír hatalom (Kr.e. 721–689 közötti) instabil időszaka lehetővé tette az elámi uralkodók számára a sikeres csatlakozást az anti-asszír koalíciós hadjáratokba. Még pontosabb képet kaphatunk akkor, ha nem az egyes területeket, hanem a különböző határon fekvő városok és erődítmények említési számát vesszük alapul.

2.ábra: A határ menti városok említési száma, az asszír források alapján II. Šarrukīntól, Aššur-bān-apli uralkodásáig. (készítette: Nagy Tamás, 2021.)

A tendencia itt is hasonló, viszont az elámi szempontból fontossá váló második védvonal erősítményei csak Sīn-ahhē-erība, valamint Aššur-bān-apli uralkodása alatt jelennek meg. Az asszír forrásokból az megállapítható, hogy Sīn-ahhē-erība alatt az asszír csapatok sikeresen kifoszthatták ezeket a településeket, de a tartós sikert csak Aššur-bān-apli időszaka alatt tudták elérni. A sikeres elámi védekezésről II. Šutruk-Nahhunte egyik forrása is megemlékezik, amely szerint: „(1) [...] Šutruru a nagy felszentelő (?) (2) 76 helységért Dataš a földeket átadta Šutrurunak a nagy felszentelőnek (?). (3) 56 helységet adott Šutruru, Apulitinak (4) és Kirbit földjéért 5 helységet kapott Šutruru a nagy felszentelő (?)”²⁶ A forrásban említett Kirbit környéke nem más, mint az első grafikonban is megjelölt Hālēhasta állam egyik városa, amely a babilóni–elámi határ mentén feküdt. A felirat tanúsága szerint II. Šutruk-Nahhunte uralkodásától a terület elámi fennhatóság alá tartozott, amelyet csak Aššur-bān-apli tudott meghódítani. Érdekes kettősség figyelhető meg az olyan tisztán asszír uralom alatt lévő városok esetében is, mint például Dér települése.

²⁶ EKI. no. 74: 1 – 4.

2.térkép: Babilónia az első évezred korai időszakában.²⁷

Babilónia és Elám között Yadburu, Hilmu és Pillatu területek jelentős szerepet játszottak a térség politikájának az életében.²⁸ Dér városa stratégiai jelentőségében mégis kiemelkedik a határ menti területek közül, hiszen a város egy útszűkület mentén feküdt, amely elválasztotta egymástól a keleti alföldet a déli mocsaras területektől.²⁹ A korábban kifejtett metodika alapján az alábbi táblázatot lehet megalkotni:

²⁷ BEAULIEU 2018. 174.

²⁸ BRINKMAN 1986. 200.

²⁹ FRAHM 2009. 51.

Királyok Források	II. Šarrukīn	Sin-ahhē-erība	Aššur-ah- iddina	Aššur-bān-apli
Királyfeliratok	12	5	8	15
Egyéb asszír for- rások (pl: levelek, ómenek)	24	14	8	3
Mezopotámiai Krónika	1	1	4	-
Összesen	37	20	20	18

3. ábra: Dér városának említési száma a különböző forrásokon keresztül.
(készítette: Nagy Tamás, 2019.)

II. Šarrukīn uralkodása alatt látható, hogy a város említési száma magasabb, mint Sin-ahhē-erība, Aššur-ah-iddina és Aššur-bān-apli regnálása alatt. II. Šarrukīn, számtalan alkalommal kényszerült különböző kedvezményeket nyújtani a városnak, így szabadítva meg a települést a kötelező adótól, valamint a katonai szolgálattól.³⁰ Ennek tükrében már érthetővé válik a város gyakori említése ebben az időszakban. Egyfelől tehát szükséges volt a település lojalitásának megőrzése, másrészt pedig biztosítani kellett az egyre növekvő elámi támadások ellen a terület biztonságát az erődítési munkálatok által.³¹ Az őt követő Sin-ahhē-erība alatt részben hasonló törekvéseket figyelhetünk meg. Azonban az ő uralkodása alatt történik meg az az eset, amikor Dér városa elpártol Asszíriától és csatlakozik rövid időre az anti-asszír koalícióhoz. A két utolsó asszír király alatt az Újasszír Birodalom hatalma stabilizálódik, és Dér városának említése csak a különböző elámi hadjáratokkor kerül elő, hiszen az iráni királyság irányába szinte minden alkalommal kötelező volt az átvonulás Dér településén keresztül.³²

³⁰ FRAHM 2009. 33.

³¹ WATERS 2000. 22.

³² FRAHM 2009. 51.

Elám II. Šarrukīn és Sīn-ahhē-erība uralkodása alatt

III. Tukultī-apil-Ešarra halálával kezdetét vette egy hosszú folyamat, amelynek célja az asszír hatalom biztosítása volt Babilónia területén. II. Šarrukīn (Kr.e. 722–705) és Sīn-ahhē-erība (Kr.e. 705–681) uralkodása alatt a térséget a folytonos hadjáratok és kisebb-nagyobb lázongások jellemezték. Elám legfontosabb szövetségese, a káld sejk II. Marduk-apla-iddina volt, aki ekkor még az anti-asszír koalíció vezetőjeként Babilónia trónját próbálta megszerezni. Az asszír-elámi konfliktus első jelentős ütközetére Kr.e. 720-ban Dér városánál került sor. Az elámi uralkodó I. Huban-nikaš (Kr.e. 743–717) számára a település megszerzése egyet jelentett volna, a határ menti térségek egyik legfontosabb központjának az elfoglalásával, illetve a hagyományos gazdasági és felvonulási útvonalak helyreállításával. Ugyanez II. Šarrukīn számára egy fontos kommunikációs csatorna megszűnésével járt volna az iráni tartományok irányába.³³ A csata kimeneteléről eltérő beszámolókat találhatunk, mégis az egyik legrealisabb képet a Babiloni Krónika idevonatkozó felirata nyújtja: „Marduk-apla-iddina 2. évében (I.) Huban-nikaš Elám királya, csatát kezdeményezett (II.) Šarrukīnnal Asszír királyával, Dér körzetében, ahol elérte az asszírok visszavonulását, és nagy vereséget mért rájuk.”³⁴ Az elámi uralkodó a győzelem hatására magát a várost nem tudta elfoglalni, de sikeresen bevette Bīt-Ha'irit és Rašát, amelyek közel feküdtek Dérhez. Az összecsapást követően rövid ideig egy hatalmi egyensúly alakult ki Asszír és Elám között.

I. Huban-nikaš halálát követően, II. Šutruk-Nahhunte (Kr.e. 717–699) óvatosabb politikát folytatott az asszír uralkodóval szemben, ami részben összefüggött II. Šarrukīn politikai lépéseivel. Az asszír uralkodó Kr.e. 710-ben ismét hadjáratot indított II. Marduk-apla-iddina ellen, akinek menekülnie kellett Babilonból, és a biztonságot jelentő Tengerföldre kellett visszavonulnia, amely a végső állomását jelentette a Šarrukīn-ellenes harcoknak.³⁵ Elám nem sietett szövetségese segítségére, sőt egészen Kr.e. 709-ig,

³³ ELAYI 2017. 172.

³⁴ GLASSNER 2004. 194–195. no. 16.

³⁵ PORTER 1993. 29.

Dūr-Yakīn asszír kézre kerüléséig, nem is fogadták be a menekülni kényszerülő II. Marduk-apla-iddinát. A passzivitás reális lépésnek bizonyult az elámi király részéről, mivel a katonai erejét inkább az északi szomszéd, Ellipi felé tudta fordítani, ahol tovább kívánta bővíteni az Asszíriával szembeni pufferzónát. A hadjárat bár Ellipi elvesztésével zárult, mégis Elám ismét két fontos határ menti települést tudott megszerezni, amelyről az alábbi források adnak betekintést: „(1) A királynak, uramnak, a te szolgád: Šamaš-bēlušur. Jó egészséget a királynak, uramnak! Dér városa és az erőd jó (6) A király, uram meg fogja kérdezni: Mik a hírek Elám uralkodójáról? Ő belépett Bīt-Bunakkiba Tammuk (IV) 11-én, 13-án elindult fel a hegyre. A hírvivő a következőket írta: (12) Egy város, amit Buratinak hívnak, egy erőd Daltā házán kívül, ez ellen fordult. (...)”³⁶ Ekkor még csak Bīt-Bunakki városa került az elámi kézre, de a következő forrás szerint már Burati települését is elfoglalták: „(6) A király, uram meg fogja kérdezni: Mik a hírek Elám királyáról? Elám királya a hegyekben van, Burati városában.”³⁷ A grafikon alapján megállapítható, hogy mind Bīt-Bunakki, mind pedig Burati városa, tartósan elámi befolyás alá került. Egészen Aššur-bān-apli időszakáig nem emelkedett nagymértékben az említési száma ezeknek a városoknak, ezért kijelenthető, hogy Elám ekkor még sikereket tudott felmutatni az asszír előre nyomulással szemben. II. Šarrukīn Kr.e. 705-ös halálát követően, a hadjáratokat utódjának Sīn-ahhē-erībának kellett folytatnia.

Sīn-ahhē-erība trónra kerülésével ismét lázadások robbantak ki Babilóniában, amely a korábban megszerzett területek elszakadásával járt együtt. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy „a vazallusi szerződéseket az ókori Keleten általában személyek közötti szerződésként fogták fel, tehát a birodalom fejének halálával, jó lehetőség kínálkozott az elszakadásra.”³⁸ Az asszír hadjárat Kr.e. 705-ben indult meg, II. Marduk-apla-iddina ellen, aki ismét korábbi szövetségéhez, Elámhoz fordult segítségért. Šutruk-Nahunte célja ekkor is az lehetett, hogy tovább bővítsé az asszír befolyás növekedését gátló pufferzónát.³⁹ Sīn-ahhē-erība győzelmet aratott a koalíció felett és Babilónia déli irányába folytatta a hadjáratát, ahol az egyik felirata

³⁶ SAA 15. no. 113: 1–12. (CT 53 089, K 05997, K 07299, K07478, Sm 0749)

³⁷ SAA 15. no. 114: 6. (ABL 1348, K 12975)

³⁸ KALLA 2004. 25.

³⁹ WATERS 2000. 22.

tanúsága szerint: „14–16) [Visszafelé vonulásomkor] legyőztem mindegyiküket [a Tu’umuna, Rihihu, Yadaqqu, Ubuđu, Gibrê, Malihu (Malahu), Gurumu, Ubululu] Damūnu (15) [Gambūlu, Hindaru, Ru’u’a, Puqūđu, Hamrānu [...] engedetlen arámiakat.”⁴⁰ A területek elfoglalásával Sín-ahhē-eriba látszólag stabilizálta hatalmát a térségben, amelyet nagyjából félmillió lakos deportálásával is igyekezett biztosítani.⁴¹ Az így kialakult politikai légkör kedvezőtlené vált Elám számára, hiszen jelentős határ menti térségek kerültek asszír befolyás alá. Az egyetlen kiutat az elámi uralkodók részére Ellipi jelentette, de Kr.e. 702-t követően ez az állam is asszír fennhatóság alá került: „27–29) [Megfordultam és Ellipi felé vettem az irányt. Érkezésem előtt, Išpabara, királyuk, elhagyta erődített városait (és) kincstárát] és messzire menekült.”⁴² A győztes hadjáratot követően Sín-ahhē-eriba saját fiát Aššur-nādin-šumit helyezte Babilónia élére.

II. Šutruk-Nahhunte félresiklott külpolitikájának következményeképpen száműzhatték őt az elámi trónról,⁴³ amelyről a Babiloni Krónika is tanúbizonyságot tesz: „Aššur-nādin-šumi első évében: (II.) Šutruk-Nahhuntét Elám királyát elfogta testvére, Ḫallušu (Inšušinak) (Hallutaš-Inšušnak) és bezáratta őt.”⁴⁴ Az új uralkodó, Hallutaš-Inšušnak már jóval határozottabb politikát folytatott az asszír hatalommal szemben, amelynek következtében Elám az anti-asszír koalíciós hadjáratok vezető szerepébe került. Sín-ahhē-eriba Kr.e. 694-ben végleg le akart számolni a dél-babilóniai ellenállással, ennek érdekében katonai csapást akart mérni a térségre. Az asszír király lekötöttségét kihasználva, Ḫallušu ellenállás nélkül nyomult be Dér városán keresztül Babilóniába.⁴⁵ A határ menti területek támogatásával az elámi király képes volt elfoglalni Sippart, majd ezt követően Babilon ostrom nélkül kiadta az asszír koronaherceget, Aššur-nādin-šumit.⁴⁶ Az asszír trónörökös elhurcolásával és kivégzésével Sín-ahhē-eriba gyakorlatilag egy biztos örö-

⁴⁰ RINAP 3/1. no. 2: 14’ – 16’.

⁴¹ BRINKMAN 1991. 12.

⁴² RINAP 3/1. no. 2: 27’ – 29’.

⁴³ WATERS 2000. 25.

⁴⁴ GLASSNER 2004. 196–197. no. 16.

⁴⁵ FRAHM 2009. 54.

⁴⁶ HOLLOWAY 2002. 353.

kös nélkül maradt,⁴⁷ ráadásul komoly csorba is esett a birodalom presztízsén, amely megbocsáthatatlan volt.⁴⁸ Hallušu korai halálának köszönhetően az elámi hatalom nem tudott erős ellenpólust kialakítani az asszír hatalommal szemben. Mindezt tetézte, hogy az új uralkodónak Kudur-Nahhunte-nak (Kr.e. 693–692) a teljes asszír bosszúhadjárattal kellett szembenéznie. Sin-ahhē-erība felirata szerint: „Hetedik hadjáratomban Aššur isten, az én uram, felbízta engem, Elám országa ellen vonultam. Bit-Ha'irim, Raša városokat, amelyek Aššur határán vannak, amelyeket apám idejében az elámi(ak) erővel elfoglaltak, hadjáratom folyamán elfoglalván, zsákmányukat elkoboztam. Helyőrségem katonáit helyeztem el bennük, (és) Aššur határához csatolván, Dér város erőd parancsnokának kezébe adtam (őket). (...) 34 erős várost, valamint a kis városokat, amelyek ezek környékén vannak (...) elfoglaltam, tűzben felperzselttem.”⁴⁹

A forrásban említik, hogy az asszír uralkodó, elfoglalta a még Kr.e. 720-ban (II. Šarrukīn alatt) elámi kézre került erőd városokat. Kudur-Nahhunte nem volt képes megakadályozni az asszír csapatok benyomulását az elámi magterületekbe, valamint nem tudta meggátolni a határ menti területek elfoglalását sem. Az őt követő Huban-menanunak (Kr.e. 692–689) kellett folytatni az asszírrelenes hadjáratokat, akinek regnálása alatt zajlott le a Kr.e. 691-es halulei ütközet. Ekkor az elámi uralkodó mellett vonult fel Ellipi, Anšan, Pašeru és Paršumaš is, valamint a Mušezib-Marduk által vezetett babiloni csapatok.⁵⁰ A csata kimeneteléről megoszlanak a források, de a megbízhatóbb Babiloni Krónika szerint: „Egy ismeretlen évben, Huban-menanu összegyűjtötte Elám és Akkád seregét, harcba bocsátkozott Asszíriával Halulénál és megfutamtotta Asszíriát.”⁵¹ A sikeres halulei ütközetnek köszönhetően, helyreállt a status quo a határok mentén és egészen Aššur-ah-iddina uralkodásáig az elámi királyok meg tudták őrizni a pufferzónát az asszír befolyással szemben.

⁴⁷ LEICHTY 2007. 189.

⁴⁸ HOLLOWAY 2002. 353.

⁴⁹ ÓKTCh. Sínahéeriba asszír király hadjáratai, IV. 45-V 10 174. (Ford. Komoróczy Géza)

⁵⁰ WATERS 2000. 35.

⁵¹ GLASSNER 2004. 206–207. no. 18.

Elám, Aššur-ah-iddina és Aššur-bān-apli uralkodása

Kr.e. 681-től, Aššur-ah-iddina trónra kerülésétől megváltoztak az asszír-elámi kapcsolatok. Az asszír polgárháborús helyzetet kihasználva az új elámi uralkodó, II. Huban-haltaš (Kr.e. 681–675) ismét aktivizálta magát az anti-asszír koalíciós küzdelmekben. Vele párhuzamosan Marduk-apla-iddina egyik fia, Nabû-zēr-kitti-lisir ostrom alá vette Ur városát.⁵² Aššur-ah-iddina úrrá tudott lenni a polgárháborús helyzeten, és a babilóniai lázadást leverve Elámba kényszerítette Nabû-zēr-kitti-liširt és testvérét. Az elámi uralkodó ekkor egy hibás politikai lépést tett, hiszen kivégeztette az országába menekülő Nabû-zēr-kitti-liširt. Ezáltal Aššur-ah-iddina könnyedén orvosolni tudta a feszült babilóniai helyzetet: „(ii57) Na’id-Marduk, látta mit tettek testvérel Elámban, ezért elmenekült Elámból, (ii60) Asszíriába jött, hogy szolgáljon engem, és könyörgött méltóságomhoz. Az egész Tengerföldre, testvére birtokaira kineveztem őt. (Most) évente jön Ninivébe, drága látogatási ajándékaival és megcsókolja a lábam.”⁵³ Ennek következtében az iráni királyság elszigetelődött korábbi szövetségésétől. II. Huban-haltaš igyekezett megoldást keresni az így kialakult politikai helyzetre, amelyről egy felirat is beszámol: „(5) Nabû-ušallim, Marduk-apla-iddina fia és vele együtt az elámi erők átkeltek Bīt-Yakinba. Tovább mentek [...] Epaduból Dummuqūba, [Targib]atuba, Banānuba, és Bīt-Šulába. (10) Az elámi király hírnöke beszélt Bīt-Yakin [öregével], mondván nekik: „Hadd legyen Nabû-ušallim a vezetőtök.” (13) Választak neki: formálisan (14) [...] ölni [...]” (15) Ez a [...]. A király, uram (...)”⁵⁴

A politikai nyomás következtében Kr.e. 674-ben az új elámi uralkodó, Urtak paritásos alapú meg nem támadási egyezményt kötött az asszír uralkodóval. Az egyezmény egy válaszlépés lehetett, az asszír hatalom megerősödésére a határok mentén. Aššur-ah-iddina uralkodását követően, Ellipi lekerült a politikai térképről, és az asszír befolyás miatt lezárta Elám északi határát. Ezen kívül az asszír uralkodó megegyezett Bēl-Iqīšával, egy gam-

⁵² PORTER 1993. 27.

⁵³ RINAP 4. no. 30: 4’–12’.

⁵⁴ SAA 18. no. 68: 5–15. (ABL 1131)

būlui vezetővel, aki az egyik határ menti erődjét az asszír helyőrségre bízta.⁵⁵ Erről az eseményről Aššur-ah-iddina felirata így számol be: „Megerősítettem Ša-pī-Bēlt, a várost (amely) erős erődítménye, és fölé helyeztem íjászokat mint egy helyőrséget, és lezártam mint egy ajtót Elám földjével szemben.”⁵⁶ Gambūlu egészen Aššur-ah-iddina hatalomra kerüléséig nem tartozott teljes mértékben az asszír fennhatóság alá, amelyet bizonyít az egyik II. Šar-rukīn szövegrészlet, amelyben Ša-pī-Bēl nem jelenik meg: „(32) Hušikanu, Tarbugati(?), Tibašunu, ..., Hirūtu, Hilmu területei – 6 tartományát Gambūlunak, együtt négy erődítménnyel, az asszír határokon belülré hoztam.”⁵⁷ Az Újasszír Birodalom a határ menti területek jelentős részének elfoglalásával, ellehetetlenítette Elámot az asszírelenes küzdelmek folytatásától, és arra kényszerítette Urtakot, hogy egyezzen ki az asszír uralkodóval.

Elám számára a kitörési lehetőséget, a Kr.e. 667-es Egyiptomba vezetett asszír hadjárat jelentette. Ekkor Aššur-bān-apli (Kr.e. 669–631) kivonta csapatainak jelentős részét Babilóniából,⁵⁸ ami lehetőséget teremtett az anti-asszír koalíció feléledéséhez. A határterület egy részének felszabadulásával Urtak seregei sikeresen ostrom alá vették Babilon városát,⁵⁹ viszont a gyors asszír ellenreakciónak köszönhetően Aššur-bān-apli helyre tudta állítani hatalmát a térségben.

Urtak Kr.e. 664-es halálával Elámban belső konfliktus tört ki, amelynek következtében a volt elámi király fiainak el kellett hagyniuk királyságukat, és Asszíriába kellett menekülniük.⁶⁰ Kr.e. 653-ra a két állam közötti feszültség tovább eszkalálódott, ami egy újabb asszír hadjáratához vezetett. Ekkor az asszírok Til Tubánál győzelmet arattak Elám felett, ami egy új politikai helyzetet generált. Urtak fiai visszatérhettek királyságukba, de ezt az asszír katonai segítség nélkül nem tudták volna megtenni. Az asszír csapatok jelenlétével gyakorlatilag Aššur-bān-apli uralta a térséget, ami lehetőséget adott az elámi kérdés megoldására: „(1) Šamaš, nagyúr a kérdésemre adj biztos, pozitív választ (2) Aššur-bān-apli, Asszíria és Elám királyának ki kellene

⁵⁵ GRAYSON 1991. 134.

⁵⁶ RINAP 4. no. 1: iii80.

⁵⁷ ARAB 2. no. 1: 32.

⁵⁸ GERARDI 1987. 129.

⁵⁹ DUBOVSKY 2009. 451.

⁶⁰ PARPOLA-WATANABE 1998. 17.

neveznie NN-t (4) Ha őt kinevezné, szervezne lázadást Aššur-bān-apli ellen?”⁶¹A felirat alapján az asszír uralkodó, rövid időre saját magát nevezhette ki Elám élére, viszont amennyiben elfoglalta volna az ország trónját, szinte biztosan lázadások törtek volna ki, amit el akart kerülni. Ennek érdekében Urtak fiai közül II. Huban-nikaš (Kr.e. 653–652) Elám élére, míg (II.) Tammaritut (Kr.e. 652?–649?) Hidalu élére nevezte ki.

Ezt követően az asszír király egy ettől függetlennek látszó, de az elámi politikai helyzetet nagyban befolyásoló katonai akciót hajtott végre. „Nyolcadik hadjáratomkor, Dunānu ellen vonultam, Bēl-Iqīša fia ellen, Gambūlu földje ellen, amelyik megbízott Elám királyában (és) nem hajolt meg igám alatt.”⁶² Asszíria rajtaütött Gambūlun, és elfoglalta annak városát Ša-pī-Bēlt, amely közvetlenül az elámi határ mentén feküdt. Aššur-bān-apli gambūlui akcióját nem csak büntetőhadjáratként lehet felfogni, de egy jól átgondolt stratégiai lépésként is, amely által az asszír király képes volt ellenőrizni elámi vetélytársát. Ennek köszönhetően az asszír befolyás ismét megszilárdult az elámi határ mentén, ami fenyegetést jelentett az iráni királyság számára. Az asszír nyomásból való kitörést a Kr.e. 652-es Šamaš-šumu-ukīn lázadás tette lehetővé, amibe Elám is becsatlakozott. A háború kezdetén Aššur-bān-apli Hiritunál rajtatütött az elámi csapatokon, amely vereség komoly belső konfliktust eredményezett, és II. Huban-nikaš halálával zárult.⁶³

A válság élén II. Huban-nikaš testvére Tammaritutu állt, aki a trón megszerzésével megpróbálta folytatni a harcokat az asszírokkal szemben. Sikert ő sem tudott elérni, hiszen Kr.e. 651-ben vagy 650-ben vereséget szenvedett Aššur-bān-aplitól.⁶⁴ Elám ekkor már teljesen elszigetelődött szövetségeseitől. A Tengerföld élére az asszírok által kinevezett és lojális helytartó került, aki nagyjából százfős csapatokkal kezdte el fosztogatni az elámi befolyási övezetet.⁶⁵ Ez alapján látható, hogy a védelmi rendszer, ami Sīn-ahhē-erība halálát követően még jól működött, az már erre az időszakra összeomlott. Elám meggyengülését a belső politikai konfliktusok is elősegítették, amelyek során például Tammaritutnak is el kellett hagynia királyságát, és Asszíri-

⁶¹ SAA 4. no. 274: 1–4. (AGS 154, K 11508)

⁶² RINAP 5. no. 3: iv15–iv30.

⁶³ DUBOVSKY 2018. 329.

⁶⁴ BRINKMAN 1991. 55.

⁶⁵ POTTS 2016. 276.

ába kellett menekülnie. Kr.e. 648-ban Babilónia elestével, Elám egyedül maradt az asszírrelenes hadjáratokban. Mindezt tetézte az is, hogy Tammaritut asszír csapatok segítették vissza királysága élére. Aššur-bān-apli így számolt be erről az eseményről: „A korábbi Bīt-Imbi várost, királyi (szék)-helyet, Elam kulcspontját, amely mint valami fal úgy húzódik Elam előtt, – amelyet Sínahéeriba, nemzőatyám apja előttem már elfoglalt, és az az elami, a korábbi Bīt-Imbi mását másodszor felépítette, a falait megerősítette, a bástyáját (?) magasba nyúlóvá készítette, a nevét Bīt-Imbinak mondta: (ezt a hadjáratom folyamán elfoglaltam).”⁶⁶ A felirat alapján látható, hogy az asszír hatalom ekkor már teljesen kontroll alá vette a belső védvonal erődtímenyeit, amely kiszolgáltatottá tette Elámot a folyamatos asszír katonai akcióknak. A Kr.e. 646-os utolsó asszír hadjárat által megpecsételődött Tammaritu és az elámi királyság sorsa, amelynek következtében az állam már annyira meggyengült, hogy az nem tudott többé hathatós katonai akciókat végrehajtani Asszíriával szemben.

Konklúzió

A Kr.e. 8. század közepétől meginduló anti-asszír koalíciós küzdelmek Babilóniában egyre több szövetségest igényeltek. Elám számára a koalícióba való belépés egyet jelentett az aktív babilóniai külpolitikába való beavatkozással, ami nem csak a zsoldos tevékenységekben merült ki. Az elámi uralkodók felismerték a határok mentén kialakult asszír fenyegetést, ami komolyan veszélyeztette saját magterületeik és gazdasági kapcsolataik biztonságát. Meglátásom szerint ezek azok a szempontok, amelyeket nem hangsúlyoznak eléggé a különböző tanulmányok. Ennek köszönhetően egy olyan kép alakult ki Elámmal kapcsolatban, amely egy másodrendű hatalomként állítja be ezt az államot. Tény, hogy az elámi források érdemben nem számolnak be a külpolitikai eseményekről, és az ezekkel egykorú feliratok is sok esetben ellentétes információt közölnek. Azonban az ütközőállamok figyelembevételével ki lehet alakítani egy elámi szempontrendszer. Ez alapján látható, hogy a Kr.e. 694-es évektől Elám vezető szerepet kezdett el betölteni a szövetségben

⁶⁶ ÓKTC. Assurbánpli un. Rassam-cylindere, V65–V90 (Ford. Komoróczy Géza) 205.

belül. Konklúzióként megállapítható, hogy az elámi uralkodók saját politikai igényeiket is igyekeztek kielégíteni a koalícióba való belépéskor, amit a gykori Dér városa elleni hadjáratok is jelképeznek. Továbbá a források alapján az is megfigyelhető, hogy a határ menti területek koalícióban való tartásával az elámiak hathatós védelmi zónát tudtak kialakítani az asszír hódítással szemben, ami egészen Aššur-bān-apli uralkodásáig tartani tudta magát. Ennek következtében véleményem szerint egy jóval sikeresebb királyságról beszélhetünk, amely külpolitikai céljai közül a határ menti területek befolyosolásával képes volt lassítani az asszír előrenyomulást, valamint biztos alapot tudott nyújtani az anti-asszír koalíciós hadjáratoknak. A Kr.e. 646-os asszír támadás azonban megtörte az elámiakat, így súlytalan szereplőivé váltak a későbbi anti-asszír koalíciós harcoknak.

Rövidítések

Források

EKI	Die elamischen Königinschriften. Hrsg. KÖNIG, Friedrich Wilhelm. Graz, 1965.
SAA 18	The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Ashurbanipal and Sin-sarru-iskun from Northren and Central Babylonia. Ed. REYNOLDS, Frances. Helsinki, 2003. (State Archives of Assyria 18.)
SAA 15	The correspondence of Sargon II, Part III: Letters from Babylonia and the eastern Provinces. Eds. FUCHS, Andreas – PARPOLA, Simo. Helsinki, 2001. (State Archives of Assyria 15.)
SAA 4	Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria. Ed. STARR, Ivan. Helsinki, 1990. (State Archives of Assyria 4.)
RINAP 5	The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), and Sin-sarra-iskun (626–612 BC), Kings of Assyria. Part I. Eds. NOVOTNY, Jamie – JEFFERS, Joshua. Winona Lake, 2018. (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5.)
RINAP 4	The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 B.C.). Eds. LEICHTY, Erle – FRAME, Grant. Winona Lake, 2011. (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4.)

- RINAP 3/1 The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1. Eds. GRAYSON, A. Kirk – NOVOTNY, Jamie. Winona Lake, 2012. (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1.)
- ÓKTCH Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Szerk. HARMATTA János. Bp., 1965.
- ARAB 2 Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II, Historical Records of Assyria from Sargon to the end. Ed. LUCKENBILL, Daniel David. Chicago, 1927.

Irodalom

- BEAULIEU 2018 BEAULIEU, Paul-Alain: A History of Babylon, 2200 BC – AD 75. Blackwell History of the Ancient World. Chichester, 2018.
- BRIDEY 2018 BRIDEY, François: The metal arts of Elam. In: The Elamite World. Eds. ÁLVAREZ-MON, Javier – BASELLO, Gian Pietro – WICKS, Yasmina. London, 2018. 550–568.
- BRINKMAN 1986 BRINKMAN, John-A.: The Elamite-Babylonian Frontier in the Neo-Elamite period, 750-625 B.C. In: Fragmenta Historiae Elamicae. Eds. MEYER, de Leon – GASHE, Hermann – VALLAT, François. Paris, 1986. 199–208.
- BRINKMAN 1991 BRINKMAN, John-A.: Babylonia in the shadow of Assyria (747–626 BC). In: The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C. Ed. BOARDMAN, John. Cambridge, 1991. (The Cambridge Ancient History 3/2.) 1–71.
- CARTER 2007 CARTER, Elizabeth: Resisting Empire: Elam in the first millenium BC. In: Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams. Eds. STONE, Elizabeth. Los Angeles, 2007. 139–156.
- CHEVALIER 2018 CHEVALIER, Nicole: France and Elam. In: The Elamite World. Eds. ÁLVAREZ-MON, Javier – BASELLO, Gian Pietro – WICKS, Yasmina. London, 2018. 41–63.
- DAUCÉ 2018 DAUCÉ, Noëmi: The Industry of Vitreous Material in Elam. In: The Elamite World. Eds. ÁLVAREZ-MON, Javier – BASELLO, Gian Pietro – WICKS, Yasmina. London, 2018. 568–584.

- DUBOVSKY 2009 DUBOVSKY, Peter: Dynamics of the Fall: Ashurbanipal's Conquest of Elam. In: Susa and Elam. Archeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14–17, 2009. Eds. GRAEF, de Katrien – TAVERNIER, Jan. Leiden, 2013. 451–471.
- DUBOVSKY 2018 DUBOVSKY, Peter: Elam and Assyria. In: The Elamite World. Eds. ÁLVAREZ-MON, Javier – BASELLO, Gian Pietro – WICKS, Yasmina. London, 2018. 323–340.
- ELAYI 2017 ELAYI, Josette: Sargon II, King of Assyria. Atlanta, 2017.
- FRAHM 2009 FRAHM, Eckart: Assurbanipal at Der. In: Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola. Eds. LUUKKO, Mikko – SVÄRD, Saana – MATTILA, Raija. Helsinki, 2009. 51–65.
- GERARDI 1987 GERARDI, Pamela DeHart: Assurbanipal's elamite campaigns: A literary and political study. Philadelphia, 1987.
- GLASSNER 2004 GLASSNER, Jean-Jacques: Mesopotamian Chronicles. Atlanta, 2004. (Writings from the Ancient World 19.)
- GRAYSON 1991 GRAYSON, A. Kirk: Assyria: Tiglath-pilaser III to Sargon II (744–705 B.C.). In: The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C. Ed. BOARDMAN, John. Cambridge, 1991. (The Cambridge Ancient History 3/2.) 71–103.
- HELWING 2018 HELWING, Barbara: Metals and Mining. In: The Elamite World. Eds. ÁLVAREZ-MON, Javier – BASELLO, Gian Pietro – WICKS, Yasmina. London, 2018. 118–146.
- HOLLOWAY 2002 HOLLOWAY, Steven W.: Assur is King! Assur is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire. Leiden, 2002.
- KALLA 2004 KALLA, Gábor: Az asszír királyi propaganda II. Szín-ahhé-eriba és kora. In: Ókor 3 (2004) 24–29.
- LEICHTY 2007 LEICHTY, Erle V.: Esarhaddon's Exile: Some Speculative History. In: From the Workshop of the Chicago Assyrian Dictionary. Volume 2 Studies Presented to Robert D. Biggs. Eds. ROTH, Martha T. – FARBER, Walter – STOLPER, Matthew W. – BECHTOLSHEIM, von Paula. Chicago, 2007. 189–193.
- PARPOLA 1987 PARPOLA, Simo: The Correspondence of Sargon II Part I. Letters from Assyria and the West. Helsinki, 1987.
- PORTER 1993 PORTER, Barbara Neveling: Images, Power and Politics. Figurative Aspects of Esarhaddon's Babylonian Policy. Philadelphia, 1993.

-
- POTTS 2005 POTTS, Daniel T.: Neo-Elamite problems. In: *Iranica Antiqua* 40 (2005) 165–177.
- POTTS 2016 POTTS, Daniel T.: *The archeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State. Second Edition.* Cambridge, 2016.
- POTTS 2018 POTTS, Daniel T.: Elam Regio. Elam in Western scholarship from the Renaissance to the late 19th century. In: *The Elamite World.* Eds. ÁLVAREZ-MON, Javier, BASELLO, Gian Pietro and WICKS, Yasmina. London, 2018. 11–27.
- VÉR 2006 VÉR, Ádám: Média és az Újasszír Birodalom keleti expanziója. In: *Ókor* 5 (2006) 78–83.
- VÉR 2012 VÉR, Ádám: Távolsági kereskedelem az Újasszír Birodalomban. In: *Ókor* 11 (2012) 3–12.

PALÓCZ MÁRK

A Francia Idegenlégió és magyar tagjai 1831-től napjainkig*

The French Foreign Legion and its Hungarian Members from 1831 until Nowadays

There exist currently two estimates of the total number of Hungarian volunteers who have served or are currently serving in the French Foreign Legion. Mátyás Tokai-Vad writes about 4,000 people who have served in the Foreign Legion. However, Béla Nóvé has a very different approach: from the data and estimates he has processed, the number of Hungarian legionnaires who served in this foreign mercenary army created by the French would make up a full „Hungarian Foreign Legion“. An approximate estimate puts this number at 8,000. This is based on the calculation that for seven to eight generations (roughly 200 years), the Foreign Legion had an average of 200 Hungarian volunteers per five-year period - the duration of a traditional legionary contract - on a continuous basis.

1. Bevezetés

Az „Idegenlégió” szó hallatán sokunknak eszébe jutnak Rejtő Jenő könyvei, amelyek a maguk romantikájával elkalauzolják olvasóikat a külföldi zsoldoskatonák egzotikus vagy éppen romantikus világába. Néhányunknak talán közelebbi kötődése is van e híres-hírhedt hadsereghez, mivel egy közeli vagy éppen távoli hozzátartozónk, barátunk már bejárta ezt a nehéz katonai pályafutást. Jelen tanulmány középpontjában azok a magyar nemzetiségű önkéntesek vannak, akik valaha szolgáltak vagy éppen szolgálhattak volna a Francia Idegenlégió kötelékében. Számos forrást – levéltári adatokat, hadinaplókat, tanulmányokat, könyveket, enciklopédiákat, online cikkeket – felhasználva próbálom a lehető legtöbb releváns információt összegyűjteni ezzel az érdeklődésre igényt tartó, de viszonylag kevésbé ismert témakörrel

* „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.”

kapcsolatban. Ezeknek az adatoknak az ismeretében joggal jelenthető ki, hogy az Idegenlégió egy kicsit mégis csak a magyaroké is.

A tanulmány bevezetésében röviden kitérünk a Légió közel kétszázéves történetére, melyből megismerjük az alakulat létrehozásának körülményeit, renoméjának kivívását, szerepvállalásait a világháborúk és a gyarmatosítás folyamán, nem megfélemlítve arról, hogy napjainkban milyen szerepet tölt be a globalizált világban. Ezt követően kitérünk a Légió kötelékében szolgáló magyar kontingensre, amelynek tagjai már 190 éve erősítik ennek az alakulatnak a sorait. Hiteles forrásokra támaszkodva kísérletet teszek egy olyan átfogó kép felvázolására, amely a Magyarországról származó, illetve magyar nemzetiségű légionáriusokat részletesen bemutatja.

Ezen sorok kapcsán felmerülhet az olvasóban, hogy az imént említett információk milyen kutatásokból és mely kutatóktól származnak. A válasz több részből tevődik össze: két ismert hazai légiókutatónak – Bene Krisztiánnak és Nóvé Bélának – a munkáira támaszkodva, illetve a korábban nehezen hozzáférhető levéltári adatokat feldolgozva és temérdek, a Légió által jóváhagyott és átnézett munkára alapozva írtam meg a jelen tanulmányt. Kutatásaimat az a tény könnyítette meg, hogy a francia kormány kultúráért felelős minisztériumának tagjai nagy erőfeszítések árán korábban szinte elérhetetlen információkat, adatokat, kartotékokat, alakulattörténeteket stb. töltött fel a *Mémoire des Hommes* és a *Grand Mémorial* internetes levéltári adatbázisokba, melyek nagy segítséget jelentettek számomra a munka elkészítése során.

2. Az Idegenlégió rövid története a kezdetektől napjainkig

2. 1. A Légió megalakulása és a renomé kivívása

A mai Idegenlégió arculatának alakulását több tényező is befolyásolta, többek között a Napóleon által 1804-ben szervezett *Hannoveri légió* létrehozása is előrevetítette azt.¹ Ez a katonai egység mintegy félezer főből állt, melynek nagyjából háromnegyedét poroszok, osztrákok és rajna-vidékiek alkották.²

¹ ASZÓDY 1977. 11.

² TOKAI-VAD 2013. 11.

1811-ben ez a zászlóalj 503 főt számlált soraiban, akik közül 226 osztrák, 53 porosz, 129 rajna-vidéki, 2 olasz, 3 spanyol, 7 lengyel, 14 orosz, 3 svéd, 9 svájci, 57 dalmát, szlovén és albán volt. Emellett az Idegenlégió megalakulásához az is hozzájárult, hogy Napóleon Elba szigetéről való visszatérése után 1815-ben újjászervezett nyolc, külföldiekből álló ezredet, amelyek együttesen alkották az úgynevezett „Királyi Idegenlégiót”.³

1830 augusztusában Lajos Fülöpöt választották új francia uralkodónak, akinek szintén szüksége volt zsoldosokra, mivel a gyarmati terjeszkedésben hasznára válhattak a francia államnak. Így 1831. március 10-én az uralkodó egy királyi rendelettel megalkotta a Francia Idegenlégiót (*Légion étrangère*).⁴ Ez a dokumentum több kikötést is tartalmazott: a légiós egységek nem teljesíthettek szolgálatot Franciaország európai határain belül, a francia (és svájci) nemzetiségű állampolgárok (a tiszteken kívül) pedig nem jelentkezhetek a Légióba. Ezen felül a Légiót két fő okból hozták létre: az első a gyarmatosítás volt, amelyhez ütőképes haderőre volt szükség, illetve azok a francia származású tisztek, akik az uralkodóra nézve veszélyt jelentettek, ide lettek „száműzve”. (Ugyanis az Idegenlégiónak kezdetben nem volt olyan hírneve, mint napjainkban, éppen ezért élték meg a kegyvesztett tisztek ezt száműzetésként, nem pedig kitüntetésként.) Az új haderőt francia tisztjeikkel együtt Algériába vezényelték.⁵

Az algériai gyarmatosítást eredetileg az Idegenlégió nélkül kezdték meg 1830. június 14-én, viszont alig egy évre rá már a Légiót is bevetették az afrikai kontinensen.⁶ A folyamatos megpróbáltatások – az időjárási viszontagságok túlélése, az arab erők elleni sikeres küzdelmek – kezdték meghozni a haderő számára a hírnevet. Ennek is köszönhető, hogy 1834-ben a Légiót Spanyolországba vezényelték, mert az országban polgárháború dúlt, így a francia uralkodó „odaadta” az Idegenlégiót II. Izabella királynőnek, bár később belátta, hogy hibát követett el; ezért amíg az úgynevezett „régí légió” Spanyolországban harcolt, 1835. december 16-án Franciaországban létrehozták az „új légiót”. (Ez a dátum a ma is ismert Idegenlégió megszületésének időpontja.) A „régí légió” egy zászlóaljra csökkentették, majd a spanyolországi háborúból

³ ASZÓDY 1977. 11.

⁴ PARKER 2000. 17.

⁵ PARKER 2000. 17.

⁶ ASZÓDY 1977. 13.

hazatérve az „új légióhoz” sorolták be tagjait, akiknek az a sajnálatos „kiváltság” jutott, hogy megfosztották őket korábban megszerzett rangjuktól.⁷

Ez a külföldiekből álló, viszonylag fiatal haderő a következő évtizedekben egyre nagyobb létszámmal és elismertséggel kezdett bírni, így számos fegyveres konfliktusban bevetették, például a krími háborúban, majd az olasz egység háborúiban.⁸ Az 1860-as években a Légión egyes egységei az amerikai kontinensen is harcoltak Miksa császár oldalán a mexikói polgárháborúban, ahol a nagy remények és várakozások ellenére vereséggel zárult a francia–osztrák expedíció.⁹ A rendeletet, mely kimondja, hogy a Légión kizárólag Franciaország szárazföldi határain kívül vethető be, 1870-ben, a francia–porosz háború kirobbanásával (és a porosz csapatok Franciaországba való betörésével) ideiglenesen felfüggesztették, így az 1. idegenlégiós ezred két zászlóalját Afrikából átvezényelték az anyaországba. Ugyanakkor a német állampolgárságú légiósokat hátrahagyták Algériában, mert a vezetők attól tartottak, hogy ezek a légiósok megszöknek, vagy pedig a rosszabb esetben saját hazájuk oldalára állnak át.¹⁰

A háborúkban való folyamatos és sikeres részvétel kezdte meghozni az Idegenlégió elismertségét Franciaországban és hírhedségét az ellenfelek körében. A francia–porosz háború után a Légión nem csak Afrikába tért vissza, de megvetette a lábát a világ számos más pontján is. Csak néhány példa az új gyarmati hódításokra: Szenegál, Új-Kaledónia, Tahiti, Indokína, Tunisz. A francia–porosz háború után 30 év leforgása alatt Franciaország az Idegenlégió segítségével elfoglalta Madagaszkárt és Dahomey-t, emellett közreműködött Marokkó bizonyos területeinek ellenőrzésében is.¹¹

2.2. Részvétel az első világháborúban

Az 1912-es fezi szerződést követően Marokkó francia fennhatóság alá kerülése után kitört a franciák által csak *Grande Guerre*-ként emlegetett első

⁷ JORDAN 2006. 14–19.

⁸ BERGOT 1972. 59–71.

⁹ PARKER 2000. 22.

¹⁰ BENE 2017a. 32–33.

¹¹ JORDAN 2006. 43.

világháború. Ez a világméretű összecsapás voltaképpen az antant és a központi hatalmak között feszülő imperialista konfliktusból jött létre, melynek fő célja a világ újrafelosztása volt – tehát az új piacok és nyersanyaglelőhelyek megszerzése.¹² Mivel a háború időtartamát előre nem lehetett megjósolni, így erre a konfliktusra az Idegenlégió vezetősége egy különleges szerződést készített az újonnan jelentkező önkénteseknek, mely kizárólag a háború időtartamára vonatkozott.¹³ Több mint 44.000 külföldi önkéntes jelentkezett a háború végéig valamely légiós toborzóirodában, hogy a francia zászló alatt küzdhessen és védhesse az otthont adó „új hazát”.¹⁴ Bár sokan erősítették a Légió sorait, mégis nehéz dolga volt a zsoldoshadereknek, mivel számos különböző hadszíntéren vetették be őket a konfliktus során. Az anyaország védelmében való helytállás mellett a gyarmatok megtartásáért vívott harcokban is részt kellett venniük.¹⁵

Franciaország területén a háború ideje alatt több idegenlégiós egység is erősítette a francia hadsereget, mint például az 1. idegenlégiós ezred 2., 3. és 4. zászlóalja; a 2. idegenlégiós ezred 2. zászlóalja és két úgynevezett zuáv ezred – mely egységek kötelékében eredetileg algériai harcedzett zsoldosok (19. század), később pedig már légiósok is szolgáltak.¹⁶ Az európai frontvonalon tevékenykedő legjelentősebb légiós egység az úgynevezett Idegenlégiós Menetezred (*Régiment de Marche de la Légion Étrangère* – RMLE) volt, amely úgy alakult meg, hogy a korábban létrehozott és nagy veszteségeket szenvedő idegenlégiós menetezredeket összevonták egy ütőképes egységgé.¹⁷ 1916-ban a verduni csatában tüntette ki magát, később a Somme-nál, majd Champagne-ban, ezt követően pedig Amiens-Noyon-nál és végül Soissons-nál is megütközött az ellenséges csapatokkal.¹⁸ A háború végére az Idegenlégió Menetezredét kilencszer is kitüntették, mely kitüntetésekért nagy árat fizetett, mivel összesen mintegy 11.000 katonája vesztette életét a harcok során.¹⁹

12 ASZÓDY 1977. 112–113.

13 MONTAGNON 1999. 155–156.

14 JORDAN 2006. 56.

15 COMOR 2013. 754., 768.

16 CLAYTON 1994. 127–128.

17 GUYOT 2011.

18 COMOR 2007. 28.

19 JORDAN 2006. 63–64.

Az Idegenlégió számára a világháború több hadszíntéren zajlott, mivel nem csupán a központi hatalmakkal, hanem a gyarmatosított országok felkelőivel is harcolt. Az egyik távoli hadszíntér a fekete kontinensen található Marokkó volt, ahol a helyi lázadócsapatok megmozdulásait verték le a légiós egységek.²⁰ Emellett a Balkánon is bevetették, ahova az úgynevezett Keleti Hadsereget (*Armée d'Orient*) küldték a franciák, melynek soraiban a részben légiós önkéntesekből álló Afrikai Menetezredet és két zuáv ezredet találunk. Ennek a küldetésnek a fő célja a szerb szövetségesek támogatása volt a központi hatalmak hadseregei ellen.²¹ A háborús során az Idegenlégió Indokínában is megütközött a helyi lázadó erőkkel.²²

Az első világháború folyamán a Francia Idegenlégió 42.883 embert toborzott, akik több mint 50 országból érkeztek a zsoldoshadsereg soraiba. Ebből a létszámból 31.840 önkéntes vesztette életét vagy sebesült meg valamely csatatéren. A francia hadsereg a háború alatt megközelítőleg 5,5 millió halottat és sebesültet számlált a francia hadsereg soraiban harcoló 8,5 millió főből, ami azt jelenti, hogy a Légió csupán egy parányi százalékát adta a veszteségeknek, viszont a veszteségek aránya kiemelkedően magas volt az egység létszámához képest.²³

2.3. A két világháború között

A világháború után jelentkezett önkéntesek nagy többsége olyan országokból érkezett, amelyek hónapokkal korábban még Franciaország adáz ellenfelei voltak. Ezeknek az önkénteseknek a motivációja teljesen más volt, mint az elődeiké. Sokan a háború végeztével nem tudtak mit kezdeni az életükkel az új politikai berendezkedésű szülőhazájukban, ezért az emigrálástól és katonai szolgálattól várták sorsuk jobbra fordulását. A jelentkezők egynegyede még húsz éves sem volt, amikor a Légióba jelentkezett, kétharmaduk pedig huszonöt év alatti volt.²⁴

²⁰ MONTAGNON 1999. 172–177.

²¹ GOTIKIAN 1999.

²² MONTAGNON 1999. 179–180.

²³ PARKER 2000. 93.

²⁴ PARKER 2000. 97–99.

1919-től a gyarmati hadműveletek tovább folytatódtak Algériában, Marokkóban és Szíriában, majd azok a légiós egységek, melyek Franciaország európai határain belül (és a frontokon) szolgáltak, visszatértek az eredeti, szídi-bel-abbeszi támaszpontra és belőlük hozták létre a Légio 3. gyalogezredét (*3e Régiment Étranger d'Infanterie – 3 REI*). Az ezt követő három évben a korábban megszokott módon lettek végrehajtva a sivatagi hadműveletek.²⁵

A problémák Marokkóban Abd el-Karim El-Khattabi politikus színre lépésével súlyosbodtak, aki a rövidéletű Riff Köztársaság alapítója és vezetője volt. A kiváló stratégiai képességekkel megáldott vezér többször is vereséget mért a gyarmati csapatokra, amivel huzamosabb ideig lassította a gyarmatosítás tempóját.²⁶ A harcok folytán az egységek igencsak meggyengültek, és utánpótlás híján az ellenség jelentős előnyre tett szert.²⁷ Ezen felül a marokkói lázadók tanácsadója egy légiós dezertőr volt (Josph Klems), aki tudásával a marokkói ellenállást segítette, így azok könnyűszerrel arattak győzelmet a Légio felett. 1926. május 6-án viszont a francia csapatok egy nagyszabású offenzíva keretein belül leverték a lázadó csapatokat, melyből kifolyólag 18 nappal később maga a lázadás vezetője is megadta magát. Ezt követően még hét év kellett ahhoz, hogy teljesen felszámolják a lázadócsoportok ellenállását.²⁸

Szíriában sem pihenhetett az Idegenlégió. 1925-ben drúz felkelők megpróbálták bevenni Messifré városát, amelynek védelmében a 4. gyalogezred és az 1. lovasezred is részt vett. Szeptember 17-én a drúzok a harcokban megközelítőleg ötszáz embert veszítettek, viszont a várost nem tudták bevenni. Ebben az időszakban hasonló esetek Szíriában gyakran előfordultak, így a légionáriusok számos támadást indítottak a lázadó törzsek ellen, hogy megtörjék az ellenállásukat. Az észak-afrikai gyarmatokon ugyanakkor viszonylagos nyugalom volt egészen a második világháború kirobbanásáig.²⁹

²⁵ JORDAN 2006. 63–64.

²⁶ BURKE 2007.

²⁷ JORDAN 2006. 67–68.

²⁸ PORCH 1994. 461–476.

²⁹ MONTAGNON 1999. 183–187.

2.4. A második világháború és a gyarmatbirodalom vége

1940. május 10-én a németek lerohanták Hollandiát, Luxemburgot, Belgiumot és Franciaországot. Számukra ez egy villámhadjárat volt, mert június 22-én a franciák kapituláltak, így teljes volt a német győzelem. Ez a Légión szempontjából furcsa helyzetet eredményezett, mivel Franciaország német ellenőrzés alatt állt, a francia gyarmatok viszont, ahol a Légión állomásozott, viszont nem. Különleges politikai és katonai helyzet alakult ki a nemzetközi szintén is, mivel két francia fél állt egymással szemben: a németbarát Vichy-kormány, illetve a Charles de Gaulle irányította Szabad Francia Erők (*Forces Françaises Libres*).³⁰

A Légión sajnos mind a két oldalon harcolt, esetenként saját fegyvertársai ellen is, amely egyáltalán nem volt irigylésre méltó helyzet. Ugyanakkor ebben az időszakban jött létre a legkiemelkedőbb légións egység, a 13. könnyűdandár (*13e Demi-brigade de Légion Étrangère*), mely számos fegyverténnyel gazdagította a Légión történelmét. 1940 májusában Skandináviában harcolt sikerrel a németek ellen a szövetségesek oldalán, majd visszavonulásával egyidőben Franciaország letette a fegyvert Németországgal szemben, és megalakult a Vichy-rendszer. Ezt követően a 13. légións könnyűdandár Nagy-Britanniában állomásozott, amikor De Gaulle létrehozta a Szabad Francia Erőket, amelyhez a légiónáriusok csaknem fele csatlakozott.³¹

1941 nyarán a légiónnak „saját magával kellett megküzdenie”, mivel a britek támogatását élvező De Gaulle által vezetett Szabad Francia Erők Szíriában szembekerültek a Vichy-rendszerhez hű légións egységekkel. A szövetséges haderő kemény harcban számolta fel a levantei francia haderőt. Miután ezek megadták magukat, választhattak, hogy csatlakoznak a Szabad Franciákhoz vagy hazatérnek Franciaországba. A Vichy-rendszer légiónsainak nagyjából fele választotta a szabad franciákat, míg a többiek hazatértek, és nem harcoltak De Gaulle oldalán, ami jól mutatja az egységen belüli elmentétek mértékét.³²

³⁰ JORDAN 2006. 70–71.

³¹ BENE 2017. 24.

³² PARKER 2000. 143–156.

A 13. légiós könnyűdandár 1942-ben óriási szerepet kapott a Bir-Hakeim-i csatában, ahol védelmi harcokban jelentős sikereket ért el a Rommel tábornok által vezetett *Afrika Korps* ellen. 1943 közepére a szövetségesek kezére kerültek az észak-afrikai gyarmatok. Ezután a szövetséges csapatokat erősítő légiósok 1944 elején Olaszországban harcoltak, majd négy hónapnyi harc után a szövetségesek dél-franciaországi partraszállásában vettek részt. A temérdek sikeres küzdelem ellenére az alakulat ezen testvérharcoktól terhes fejezete nem számít dicsőségesnek az Idegenlégió történetében.³³

1940-ben az anyaországi vereség után a Vichy-kormány szabad átvonulást és helyőrségek felállítását biztosította a japán katonák részére Francia Indokínában, így számos japán egység állomásozott a világháború éveiben a francia gyarmaton. Az anyaországi utánpótlástól megfosztott Légiónak helyzete rendkívül nehéz volt. Mikor a japánok 1945-ben amerikai partraszállástól tartottak a térségben, lerohanták a francia gyarmati haderő bázisait. A jelentős túlerő ellenére a légiósok kemény ellenállást tanúsítottak, egy részük pedig háromhónapos meneteléssel Kínában csatlakozott a szövetséges csapatokhoz.³⁴ Amíg a francia légiós egységek a japánokkal küzdöttek, feltörekvően volt a Ho Si Minh által vezetett Viet Minh nacionalista mozgalom, melyet a franciák korábban figyelmen kívül hagytak, így a helyi gerilláknak volt idejük felfegyverkezni és támogatást szerezni a függetlenségi mozgalomnak.³⁵

Az 1946-ban kirobbant indokínai háborúban Franciaország elvesztette a kezdeményezést, ezzel együtt pedig fokozatosan a támaszpontjait és a támogatottságát is. Ez azt eredményezte, hogy a Francia Idegenlégiónak a többi francia alakulattal együtt el kellett hagynia az országot, amely kivívta a függetlenségét. Amit biztosan tudunk, hogy a Légióna közel tíz évig tartó indokínai hadműveletek folyamán nagyjából 73.000 légióst vetett be, akik közül 11.000 fő vesztette életét a harcokban.³⁶

Az Indokínában zajló küzdelmek mellett a Légiónak otthon adó Algériában is problémák adódtak, amikor a francia uralom alóli felszabadulásért küzdő nacionalisták háborút indítottak 1954-ben. Az algériai függetlenségi mozgalom (*Front de Libération Nationale – FLN*) az Algériai Nemzeti Fel-

³³ JORDAN 2006. 72.

³⁴ PARKER 2000. 157–158.

³⁵ JORDAN 2006. 74.

³⁶ BENE 2017b. 91, 99.

szabadítási Hadsereg (*Armée de Libération Nationale – ALN*) támogatásával kezdte meg a harcokat a franciák ellen. A háború nyolc éven át zajlott több-kevesebb sikerrel, amely végül algériai győzelemmel zárult. 1962-ben a Légiónak véglegesen el kellett hagynia addigi otthonát, mely egy évszázadon át vendégül látta. Aubagne-ban lelt új otthonra Marseille mellett, ezt követően pedig az új korszak igényeinek megfelelően átalakult. Új feladatot találtak számára: krízishelyzetek megoldására lett alkalmazva a világ bármely pontján, gyorsan bevethető elitalakulat vált belőle.³⁷

2.5. A modern Idegenlégió

Algéria után nagy átalakításokat végzett De Gaulle kormánya a Francia Idegenlégió sorain belül. Bizonyos egységek teljes mértékben eltűntek, mint például a kegyvesztett 1. ejtőernyős ezred³⁸ és a Légió 2. lovassági ezrede (*2e Régiment Étranger de Cavalerie*) is. A Légió 4. gyalogezredét (*4e Régiment Étranger d'Infanterie*) a Francia-Szaharába küldték, hogy biztosítsa a francia nukleáris kísérleti területeket. Az alakulat 136 éves fennállása óta először jelöltek ki Franciaország európai határain belüli állandó állomáshelyet számára. A francia kormány pedig eközben úgy próbálta megőrizni befolyását bizonyos országokban, hogy gyorsreagálású légiós csapatokat küldött a világ forrongó pontjaira.³⁹

Miután a Légió kivonult az egykori, immár szabad gyarmatairól, számos helyen politikai zűrzavar maradt utána. Napirenden voltak az államcsínyek, egymással háborúzó kormányok, milicista támadások, forrongások és lázadások. Franciaországnak viszont gyakorlatilag mindenkinél nagyobb érdekeltsége volt Közép-Afrikában, így katonai támogatást nyújtott a vele szimpatizáló kormányoknak, vezetőknek a külső és belső fenyegetések ellen. Az 1970-es évek közepére az Idegenlégió több helyen is képviselte magát Közép-Afrikában, Madagaszkáron, az indiai-óceáni Mayotte szigetén, a csen-

³⁷ JORDAN 2006. 89–91.

³⁸ A „kegyvesztett” jelzõt azért kapta, mert megpróbálták egy katonai puccsal átvenni a hatalmat.

³⁹ JORDAN 2006. 93.

des-óceáni Tahitin és Murorán, a dél-amerikai Francia Guyanában, Korzikán, valamint a Dél-Franciaországban felállított állandó támaszpontjain.⁴⁰

A gyarmati korszak lezárultával temérdek feladatot kapott a Légión a fekete kontinensen, melyek főképp rendfenntartó jellegűek voltak. Problémák adódtak a muzulmán és keresztény törzsek által lakott, 1960-ban függetlenné vált Csádban, így 1969-ben idevezényeltek bizonyos légións egységeket. 1978-ban egy gyors mentőakcióra hívták a Légiónt Zairéba (a mai Kongói Demokratikus Köztársaságba), melynek az volt a célja, hogy megvédje Kolwezi városát, ahol egy fontos bányászati központ üzemelt, mivel a helyi lázadók, a Kongói Nemzeti Felszabadulási Front (*FNLC*) tagjai tömegmészárlást rendeztek, és meg akarták szerezni az irányítást az ország legfontosabb jövedelemforrása felett.⁴¹ E bevetések mellett még Libanonban is megvetették a lábukat, ahol békefenntartóként voltak jelen. Ruandában a hutuk és a tuszik közötti rivalizálás miatt jelentek meg 1990-ben, mivel francia és belga állampolgárságú személyek is dolgoztak az országban, 1994-ben politikai okok miatt mégis kivonták az Idegenlégiónt az országból.⁴² Ezt követően a Balkánon vetették be őket, ahol Jugoszlávia felbomlásával kitört a polgárháború, ahol a küldetés az ENSZ égisze alatt zajlott.⁴³

2010-es adatok szerint napjainkban 7.768 fő szolgál az Idegenlégiónban, melyből 445 tiszt, 1.801 altiszt és 5.442 sorkatona. Ez az állomány tizenegy ezred kötelékében található, melyből nyolc Franciaország európai határain belül, három pedig a tengerentúlon teljesít szolgálatot. A légionáriusok átlagéletkora 23 év. Nagyjából nyolcvan százalékuk külföldi, ezek az önkéntesek 146 országból származnak. Manapság tízszeres túljelentkezés van a Légiónba, mivel az nagyjából 1.000 embert vesz fel az évi 10.000-es jelentkező közül.⁴⁴

A Légión a mai napig a francia védelmi politika központi elemeként szolgál: bármilyen bekövetkező konfliktusban vagy krízisben gyorsan bevethető a Föld akármelyik pontján. A világ egyik legismertebb katonai alakulata, mely az elmúlt közel két évszázad során a hagyományos harci készségek mel-

⁴⁰ PARKER 2000. 235.

⁴¹ JORDAN 2006. 98.

⁴² JORDAN 2006. 101–107.

⁴³ MONTAGNON 1999. 398.

⁴⁴ COMOR 2013. 11.

lett továbbfejlesztett békefenntartói tudással rendelkezik, így tagadhatatlanul ez a francia haderő egyik legjobb és leghatékonyabb harci alakulata, amely ráadásul a hazai közvélemény támogatásával bevethető, hiszen esetleges emberveszteségei nem a francia társadalmat sújtják.⁴⁵

3. Magyar önkéntesek az Idegenlégió kötelékében

Jelen állás szerint két becslés létezik az Idegenlégió kötelékében valaha szolgált, illetve jelenleg is szolgáló magyar önkéntesek összlétszámával kapcsolatban. Tokai-Vad Mátyás 4.000 főről ír, akik az Idegenlégióban szolgálatot teljesítettek, mely a magyarokat nagyjából a nemzetek közötti listán a 10. helyre teszi (eddig összesen nagyjából 600.000 önkéntesből), ami kimagasló szám.⁴⁶ Nóvé Béla viszont teljesen másképp vélekedik. Az általa feldolgozott adatokból és becslésekből egy teljes „magyar idegenlégiót” is kitenne az a szám, ahány magyar önkéntes légionárius szolgált ebben a franciák által létrehozott külföldi zsoldoshadseregben. Ez a szám megközelítő becsléssel 8.000 főre tehető. Ez azon a számításon alapszik, mely szerint hét-nyolc nemzedéken keresztül (nagyjából 200 év alatt) minden ötéves időszakban – amely egy hagyományos légiós szerződés időtartama – folyamatosan átlagosan kétszáz magyar önkéntest számlált az Idegenlégió.⁴⁷

3.1. Az 1831 és a Grande Guerre közötti időszakban szolgáló magyarok

A Francia Idegenlégió megalapításakor ezt a haderőt hét zászlóalj alkotta, melyek nemzetiségi alapon különültek el: az 1., 2. és 3. zászlóaljba németeket és svájciakat soroztak, a negyedikbe portugálokat és spanyolokat, az ötödikbe olaszokat, a hatodikba hollandokat és belgákat, a hetedikbe pedig lengyeleket.⁴⁸ Tehát nagy valószínűséggel 1831-ben nem szolgáltak

⁴⁵ JORDAN 2006. 109.

⁴⁶ TOKAI-VAD 2013. 141.

⁴⁷ NÓVÉ 2016. 26.

⁴⁸ MONTAGNON 1999. 15.

még magyarok az újonnan alkotott zsoldoshadseregben, a helyzet viszont megváltozott a követő évtizedekben. Dr. Szeccsó Tibor⁴⁹ kutatásaiból kiderül, hogy az 1848-as forradalom után egy évvel a Légióban szolgált egy (de feltehetőleg több) olyan magyar önkéntes, akit 1849-ben halálra ítélték, de sikerült elkerülnie a kivégzést. Ez az önkéntes állítólag a magyarok egyik vezetője volt, aki tábornoki rangban szolgált Magyarországon, de igazi nevét sajnos nem jegyezték le.⁵⁰

A francia kultúráért felelős minisztérium honlapjain (*Grand Mémorial* és *Mémoire des Hommes*) megtalálható az összes első világháborús katonai kartoték. A keresőszoftverek segítségével megállapítható, hogy összesen 51 hősi halottat és 254 magyar katonát (összesen 305 főt) tartanak nyilván, akiknek fontosabb adatai, egyeseknek pedig hosszabb katonai pályafutása is elérhető és olvasható.⁵¹ Ebből a kontingensből 137 fő volt az, aki a Francia Idegenlégióban szolgált (1886-tól az első világháború végéig) és közülük összesen 90 fő az első nagy világháború előtt jelentkezett – utóbbiak közül többen (összesen 53 fő) még az első világháború folyamán is szolgálatot teljesítettek. Az internetes levéltári források szerint a világháború idején még aktív, legkorábban jelentkező magyar légiós 1886-ban lépett be a francia alakulatba.

1886-tól egészen 1896-ig igen csekély érdeklődés övezte az Idegenlégiót, viszont 1897-ben elkezdődött egy nagyobb jelentkezési hullám, ami pár évvel később véget is ért 1903-ban. Ez idő alatt összesen 30 magyar önkéntes írt alá szerződést a Légióval. 1904-től viszont egy újabb jelentkezési hullám jött, amelynek a csúcspontja 1906 volt, amikor is összesen 12 magyar szerződött le a francia különítményhez. Ennek „utórezgéseit” a következő években is érezni lehetett, átlagosan évi 6 fős jelentkezéssel, ráadásul 1911-ben megint megemelkedett a jelentkezési hullám, amikor 10 fő csatlakozott a Légióhoz, majd egy évvel később nyolcan írtak alá szerződést, viszont ez a hullám is megtört 1913-ban.

⁴⁹ https://idegenlegiojelvenyek.blog.hu/2018/09/06/szeccsko_tibor

⁵⁰ NÓVÉ 2016. 27.

⁵¹ PÁLÓCZ 2019.

3.2. Az első világháború magyar önkéntesei

Az első nagy világhégés során összesen kilencvenhét magyar önkéntes szolgált a franciák oldalán az Idegenlégióban, akik közül ötvenhárom még jóval a háború előtt jelentkezett a zsoldoshadseregbe, negyvennégy pedig a világháború kitörésekor vagy a háborús évek alatt. A legnagyobb jelentkezési hullám 1914-ben, a háború kitörésekor volt: negyvenen ragadtak fegyvert Franciaországért. 1915-ben hárman, míg 1917-ben csak egy magyar önkéntes öltötte magára a mundért.

Az akkori Magyarország, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi palettája meglepően sokszínű volt, és ezt az önkéntesek neveinek elemzése során is láthatjuk: sokan „magyaros” névvel rendelkeztek, míg voltak sokan mások, akiknek inkább szláv hangzású nevük volt. Jó pár esetben a Légióba belépés során az önkéntesek megváltoztatták a nevüket, melyet a Légió szabályzata engedélyezett számukra, vagy pedig franciásították, elhagyva régi család és/vagy keresztnévüket.⁵² A nemzetiségi beazonosítást az is megnehezíti, hogy egy németes hangzású név mögött nem feltétlenül német vagy osztrák, hanem előfordulhat, hogy magyar vagy zsidó identitással rendelkező személy volt.

Születési helyüket tekintve a legtöbben Magyarország fővárosában, Budapesten láttak napvilágot. Emellett szép számban találkoznak olyanokkal is, akik a Felvidéken, Erdélyben, illetve a Délvidéken születtek. Lakhelyeiket tekintve igen szegényes adatokat kapunk, mivel közel egyharmaduknál nem derül ki, hogy hol éltek, mikor jelentkeztek a Légióba. Azt biztosan tudjuk, hogy 28-an Franciaországban, a legtöbben közülük Párizsban laktak. Tizennyolcan Algériát adták meg lakhelyüként, általában Saïda-t vagy Bel Abbès-t. Egy fő lakott Olaszországban, további egy Tunéziában, ketten Németországban, míg hatan Magyarországon.

Az önkéntesek további adataiból kiderül, hogy milyen szakmájuk volt az első világháború előtt, hány évesek voltak, milyen alakulatokban, milyen rangban szolgáltak, és hol jelentkeztek a világhírű zsoldoshadseregbe. Ezekre az adatokra itt a terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki bővebben.

⁵² PARKER 2000. 48.

Motivációjukat tekintve nagyon változatos a kép. Valaki a dicsőségért állt be a hadseregbe, valaki azért, hogy megkaphassa a francia állampolgárságot, és természetesen akadtak olyanok is, akik muszájból tettek: vagy a pénz miatt,⁵³ vagy mert más munkát ellenséges országból érkező külföldiek lévén nem kaptak, vagy pedig azért, mert internálótáborokba küldték őket és a családjukat. Megmenekülni ezekből az élheterlen táborokból csak egyféleképpen lehetett: jelentkezni kellett az Idegenlégióba, így megmentették a családjukat és „megmentették” saját magukat is.⁵⁴ Voltak kalandorok is, akik valamiféle romantikát tulajdonítottak a Légiónak, majd a későbbiekben sokan közülük dezertáltak.⁵⁵ Azok, akik pedig maradtak, harcoltak Franciaországért, ami nem azt jelentette, hogy az ország nem volt hálás a szolgálataikért. A légiosok, akik szívósak, edzettek, kemények, jó fizikummal rendelkezők és vakmerők voltak, csak a kitartásukkal és bátorságukkal tűnhettek ki a többiek közül, amiért sokukat kitüntetésekkel és előléptésekkel jutalmaztak.⁵⁶

3.3. A két világháború közötti magyar légiosok

A magyarok motivációja igen változatos volt, ami a Légióba való jelentkezésüket illeti: egy részük a trianoni békeszerződés okozta politikai és gazdasági kálváriából próbált meg kitörni, másokat a bukott forradalmak utáni megtorlás vagy a numerus clausus készítettek menekvésre. Sokan voltak közöttük „egzisztenciális és lelki hajótöröttek, ügyeskedők, szélhámosságok és bűnözők is”.⁵⁷ Emellett sokan menekültek a vörös, majd fehér terrortól, a román és szerb megszállástól, így nem meglepő, hogy sok fiatal a Francia Idegenlégióban kötött ki.⁵⁸

Az első jelentős magyar önkéntesáradat 1918-ban, szinte közvetlenül a háború után indult meg, hogy jelentkezzen a Francia Idegenlégió-

53 PORCH 1994. 399–400.

54 KUNCZ 1995.

55 PARKER 2000. 48–49.

56 PARKER 2000. 50.

57 NÓVÉ 2016. 36.

58 NÓVÉ 2016. 36–37.

ba. Amikor az 1920-as években felállították az 1. Lovas Ezredet az algériai Saïda-ban, az akkori fültanúk sok magyart hallottak a regruták soraiban beszélgetni egymással. Az 1930-as évek elejére az algériai magyar kolónia jelentősen megnövekedett, ennek legnagyobb részét pedig az aktív állományban lévő vagy már leszerelt légiósok adták. Aktívan üzemeltettek magyar éttermet, vegyeskereskedést, szabó- és cipésműhelyt, fényképésműtermet és még mozit is.⁵⁹

Sajnálatos módon erre az időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre részletes nemzetiségi megoszlásra vonatkozó adatok. Ugyanakkor egy 1939-es összesítés szerint abban az évben 65 magyar jelentkezett a Légióba, ami nyilván a különleges politikai helyzettel is magyarázható.⁶⁰ Ugyanakkor, ha ezt kiugróan nagy számnak tekintjük, akkor is valószínűsíthető, hogy évente legalább néhány tucat magyar csatlakozott a Légióhoz, ami az öt éves szolgálati időből és az új szerződést kötő személyek magas számából kiindulva egy százas nagyságrendű állandó magyar légiós kontingenst feltételez a két világháború közötti időszakban.

3.4. A második világháború magyar légiósai

A 20. század első felében Magyarországot nagy elvándorlási hullám sújtotta, mivel lakosainak egy része a fejlettebb nyugati államokba települt át: Nyugat-Európába és Észak-Amerikába. Az elvándorlások oka legfőképp a szegénység volt, ami elől menekülni próbáltak, így Franciaországba is szép számmal érkeztek magyarok, főképp 1919-ben és a nagy gazdasági világválság alatti években. Ebből az okból kifolyólag az 1930-as évek végére jelentős magyar diaszpóra alakult ki Franciaországban, melyet egyes források szerint harminc- és ötvenezer főre tesznek, más források pedig nyolcvanezer fős közösségről számolnak be.⁶¹ Ezeket az adatokból kiindulva egyértelmű, honnan érkeztek a második világháborúban a franciák oldalán katonai szolgálatot vállaló magyarok.

⁵⁹ NÓVÉ 2016. 35.

⁶⁰ MONTAGNON 1999. 209.

⁶¹ BENE 2017c. 19.

A második világháború alatti Légió magyar önkénteseivel legfőképp Bene Krisztián foglalkozik, és több tanulmányából kiderül, hogy az Idegenlégióban közel másfélezer magyar szolgálhatott a második nagy világegés folyamán.⁶²

A 11. légiós gyalogezred 1940. április 20-i jelentéséből megismerhetjük az alakulat nemzetiségi összetételét, mely 914 lengyel, 664 spanyol, 545 francia, 290 olasz, 112 belga, 105 svájci, 92 orosz, 24 cseh és 24 magyar önkéntesből állt.⁶³ Arról is van információnk, hogy a 12. légiós gyalogezredben is szolgálatot teljesítettek a magyar önkéntesek, viszont pontos számukról sajnos nincsen adat. A veszteségi jelentések nyújtanak némi támaszpontot a magyarok felkutatásában, mely szerint egy altiszt és két közlegény vesztette életét a harcok folyamán. Emellett a 21., 22. és 23. külföldi önkéntes légiós menetzrednek soraiban is fegyvert ragadtak honfitársaink. A menetzredekben a magyarok összesített létszáma meghaladhatta az 1.100 főt, míg a régebben felállított reguláris egységekben és a kiképzőtáborokban további közel 400 fő teljesített szolgálatot.⁶⁴ Nóvé Béla szerint a két világháborúban és a közöttük eltelt húsz évben több ezer magyar szolgálhatott a Francia Idegenlégióban.⁶⁵

Sajnálatos módon a második világháború és a Magyarországon kitört 1956-os forradalom közötti időszakról, vagyis az indokínai gyarmati harcokban résztvevő magyarokról nagyon keveset tudunk. A témában egyedüli érdemi információnak tekinthető Bene Krisztián kutatásaihoz kötődik, melyből kiderül, hogy igen nagyszámú közép-európai származású légiós szolgált a kelet-ázsiai harcok alatt, akik közül 212 magyar vesztette életét a háború során. Tekintettel a Légió átlagos veszteségi arányaira, feltételezhető, hogy a konfliktusban 500 és 1.000 fő közötti magyar kontingens vett részt.⁶⁶

⁶² BENE 2019. 73–75.

⁶³ MONTAGNON 1999. 213.

⁶⁴ BENE 2021. 51.

⁶⁵ NÓVÉ 2016. 32.

⁶⁶ BENE 2017b. 98.

3.5. Az '56-os menekült kamaszok az Idegenlégióban⁶⁷

Az 1956-os forradalom után, november elején kétszázezren menekültek el Magyarországról, köztük majd húszezer felnőtt kísérő nélküli kamasz. Mindazokat, akik a forradalom alatt részt vettek a megmozdulásokban és a harcokban, a félelem vezérelt külföldre.⁶⁸ Amikor megérkeztek a magyarok Franciaországba, eleinte nagy örömmel fogadták őket, néhányukat ünneplelt „szabadságharcosként”, majd aztán az ünneplés lassan alábbhagyott és gyanakvó ellenszenvvé változott. Nehezen találták meg az emberek a helyüket külföldön, sokakat ez vezetett az Idegenlégió kapujáig.⁶⁹

Nóvé Béla becslése szerint majd ötszáz magyar kamasz állt be a francia zsoldoshadseregbe az 1956 utáni évtizedben, akik közül 269 főt sikerült beazonosítani. Családi hátterük igen színes: sokan törvénytelen, félárva vagy intézeti gyermekek voltak, mások népes paraszti vagy munkáscsaládból érkeztek, bár akadtak arisztokrata, katonatiszti és polgári családok fiai is. A kamaszok több mint a fele munkás- vagy szegényparaszti származású volt, és már mielőtt Nyugatra szöktek, hányattatott előéletük volt. Gimnáziumba, tanítóképzőbe vagy technikumba a 269 fiú közül legfeljebb 20–24 fő járhatott.⁷⁰ A gyerekek legnagyobb részét a család és iskola mellett „az utca” nevelte, így számukra a legtöbbször tartott magatartásnormák a vagányság, bátorság, ügyesség és kezdeményezőképeség volt,⁷¹ amely a Légión kötelességében is jó szolgálatot tett nekik. A történész úgy gondolja, hogy a magyar légión kontingens teljes létszáma ez idő tájt nagyjából 3.000 főre tehető.⁷²

Motivációik – „a kamaszos vágyfantáziákon túl” – eléggé egyszerűek voltak: az egyik az egzisztencia hiánya volt (éhség, pénz- és munkanélküliség, a család és otthon hiánya); a másik pedig, hogy sokan a kisebb-nagyobb csibészségek miatt előbb vagy utóbb valamelyik francia fogdán kötöttek ki, és mivel a börtönt elkerülése érdekében az egyetlen út a Légión volt, így hát

⁶⁷ Nóvé 2016. 98.

⁶⁸ Nóvé 2016. 98.

⁶⁹ Nóvé 2016. 42.

⁷⁰ Nóvé 2016. 122–123.

⁷¹ Nóvé 2016. 72.

⁷² Nóvé 2016. 122–123.

jelentkeztek. Sokan már az alapkiképzés alatt rájöttek, hogy ők ezt nem szeretnék tovább folytatni, így rengetegen dezertáltak, de voltak közöttük olyanok is, akik végigjárták a légionárius életutat.⁷³

A kamaszok válaszaiból az derül ki, hogy kettőt leszámítva, közülük sokan nem is készültek az Idegenlégióba, csak jelentkeztek a francia transzportba, mivel minden vágyuk az volt, hogy elhagyják Magyarországot, és kihasználták a pillanatot, hogy Nyugatra szökjenek. Sokan előbb más fogadóországba érkeztek, mint például Svájcba, a Benelux-államokba, Angliába stb., és csak később mentek Franciaországba, hogy jelentkezzenek a Légióba.⁷⁴

Az ezt követő további öt évtizedre vonatkozóan csak szórványinformációink vannak a Légióban szolgáló magyarokkal kapcsolatban, pontos létszámot, életutakat nem ismerünk, aminek persze jó oka van: egyrészt a személyiségi jogok védelme miatt, másrészt pedig azért, mert a Légió adatbázisához Franciaországban, Aubagne-ban csak a kiváltságosok férnek hozzá, így ezek az információk jelenleg nem kutathatók (jórészt titkosított dokumentumokról van szó). Talán egy pár évtized elmúltával tudomást szerezhethünk majd arról, hogy hány magyar szolgálhatott és mely egységekben a gyarmati függetlenségi háborúkat követő évtizedekben.

3.6. A 20. és 21. század magyar légiosairól

A témáról, ahogy azt feljebb is olvashattuk, viszonylag kevés pontos információval rendelkezünk. Az André-Paul Comor szerkesztésében kiadott idegenlégiós történelmi lexikonban találunk egy 2010-es nemzetiségi felosztást, melyből kiderül, hogy a jelenlegi önkéntesek 33 százaléka szláv, 24 százaléka latin, 19 százaléka frankofón, 8 százaléka távolkeleti, 5 százaléka németajkú, 4 százaléka afrikai, 4 százaléka közel-keleti, maghrebi, 2 százaléka angolszász és 1 százaléka északi.⁷⁵ Mivel részletes nemzetiségi bontásra nem tér ki, így feltételezhetjük azt, hogy a magyar légionáriusok a 33 százaléknyi szláv kon-

⁷³ NÓVÉ 2016. 124.

⁷⁴ NÓVÉ 2016. 97.

⁷⁵ COMOR 2013. 647.

tingenst erősítik, mivel a Magyarországgal szomszédos országok nagy többsége a szláv országokhoz tartozik.

Manapság már segítségünkre van az internet világa, ahol temérdek magyar légionáriusról találunk cikkeket, valaki közülük saját maga még blogot⁷⁶ is vezetett. Bizonyára mindenkinek van egy ismerőse vagy egy ismerősének az ismerőse, aki már megjárta a Francia Idegenlégiót, és később, amikor hazatért, beszámolt neki a kalandjairól. A Facebookon is szép számmal találkozhatunk olyan magyar profilokkal, ahol láthatunk fotókat a büszkén képít viselő magyarokról. Emellett a világhálón legalább egytucatnyi cikket találni magyar légionáruisokról, akik különféle véleménnyel vannak az Idegenlégióban töltött éveikről.

4. Összegzés

Ha azokból a szóbeszédemből indulunk ki, hogy milyen az Idegenlégió, hogy mennyire fizet jól, milyenek a körülmények, francia állampolgárságot ad stb., akkor feltételezhető, hogy a Magyarországra hazatérő légiósok promotálták a Légiót az itthoniaknak, így nagy a valószínűsége annak, hogy ilyen szóbeszéd alapján többen is megjelentek valamelyik légiós toborzóirodában, hogy felvételt nyerjenek. Arról a tényről viszont nem szabad megfeledkeznünk, hogy a magyar önkéntesek toborzása Magyarországon illegális tevékenység és elméletben büntetendő. Több per is volt ezzel kapcsolatban, ám a bíróság felmentő ítéletével végződtek, mert az Idegenlégió szövetséges fegyveres szervezetnek van minősítve. Erről viszont hazánk Honvédelmi Minisztériuma nem íg vélekedik: ők a Légiót nem tekintik szövetségesnek.⁷⁷

Magyarország már temérdek önkéntest adott az Idegenlégióknak annak majd kétszázéves fennállása során. Sokan négyezer főről írnak, míg egyesek ezzel szemben kétszer ekkora létszámot feltételeznek. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a reális szám valahol a kettő között lehet. Ami biztos, hogy magyarok szinte mindig is voltak, vannak és lesznek a világszerte ismert zsoldoshadsereg soraiban.

⁷⁶ <https://francia-idegenlegio.blog.hu/> (utolsó letöltés: 2021. 09. 30.)

⁷⁷ TOKAI-VAD 2013. 143.

Rövidítések

Irodalom

- ASZÓDY 1977 ASZÓDY János: A pokol zsoldosai, Lapok az idegenlégió történetéből. Bp., 1977.
- BENE 2017a BENE Krisztián: A francia hadsereg baranyai katonái az első világháborúban. In: A nagy háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Szerk. Bősz Attila. Pécs, 2017. 30–52.
- BENE 2017b BENE, Krisztián: Une migration atypique. Le parcours et l'identité des volontaire centre-européens de la Légion étrangère au lendemain de la Seconde Guerre mondiale (1945–1954). In: Chronica 16 (2017) 89–100.
- BENE 2017c BENE Krisztián: Bevezetés a második világháború alatti francia-magyar katonai kapcsolatok történetébe. In: Fejezetek a hadtörténelemből 5. Válogatás a Hadtörténeti Esték előadás-sorozat 2017-ben elhangzott előadásából. Szerk. Bene Krisztián – Dávid Ferenc – Sarlós István. Pécs – Bp., 2017. 15–41.
- BENE 2019 BENE Krisztián: A francia–magyar katonai kapcsolatok a második világháborúban. Pécs, 2019. 73–75.
- BENE 2021 BENE Krisztián: A Nemzetközi Brigádoktól a francia hadseregig. Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen. In: Aetas 35 (2021:2) 41–54.
- BERGOT 1972 BERGOT, Erwan: La Légion. Paris, 1972.
- BURKE 2007 BURKE, Edmund: Abd El-krim. The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World. Ed. John L. Esposito. Oxford Islamic Studies Online. <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236MIW/e0009> (utolsó letöltés: 2021. 08. 02.)
- CLAYTON 1994 CLAYTON, Anthony: Histoire de l'armée française en Afrique 1830-1962. Paris, 1994.
- COMOR 2007 COMOR, André-Paul: Le volontaire étranger dans l'armée française au cours des deux guerres mondiales. In: Le soldat volontaire eu Europe au XXe siècle. Eds. HEYRIÈS, Hubert – MURACCIOLE, Jean-François. Montpellier, 2007.
- COMOR 2013 La Légion étrangère. Histoire et dictionnaire. Ed. COMOR, André-Paul. Paris, 2013.

- GOTIKIAN 1999 GOTIKIAN, Guévork: La Légion d'Orient et le mandat français en Cilicie (1916-1921). In: Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine. Imprescriptible. 1999. <https://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p2a> (utolsó letöltés: 2021. 08. 02.)
- GUYOT 2011 GUYOT, Philippe: D'un régiment de marche de la Légion étrangère (RMLE) à l'autre, répétition ou évolution de l'histoire ? Revue historique des armées 265 | 2011. <https://journals.openedition.org/rha/7340?lang=en> (utolsó letöltés: 2021. 08. 02.)
- JORDAN 2006 JORDAN, David: Francia idegenlégió 1831-től napjainkig. Bp., 2006.
- KUNCZ 1995 KUNCZ Aladár: Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból. Bp., 1995.
- MONTAGNON 1999 MONTAGNON, Pierre: La légion étrangère, De 1831 à nos jours. Paris. 1999.
- NÓVÉ 2016 NÓVÉ, Béla: Patria Nostra. '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban. Bp., 2016.
- PALÓCZ 2019 PALÓCZ Márk: Magyarok a Francia Idegenlégió kötelékében az első világháborúban. OTDK dolgozat. 2019.
- PARKER 2000 PARKER, John: Idegenlégió A világ legdurvább haderejének szenzációs története. Bp., 2000.
- PORCH 1994 PORCH, Douglas: La légion étrangère 1831-1962. Paris, 1994.
- TOKAI-VAD 2013 TOKAI-VAD Mátyás: Az idegenlégió. Debrecen, 2013.

RAPOSA VIVIEN KITTI

A pécsi bajtársi egyesületek antiszemita megmozdulásai az Erzsébet Tudományegyetemen a két világháború között

The anti-Semitic movement of the Hungarian youth associations at the Elizabeth
University of Pécs in the interwar period

The first aim of my article is to present the anti-Semitic activities of the two most fundamental Hungarian youth associations, the Turul and the Foederatio Americana connected to one special local district, the city of Pécs under the Horthy era. The anti-Semitic movements of the Turul and the Americana were represented in various activities part of which appeared in the struggle for the tightening of the Numerus Clausus. During my study I am going to demonstrate which elements the anti-Semitic ideology of Turul and Americana were appeared, which anti-Semitic activities were unfolded and which common characteristics of the movements had. Furthermore, this case illustrates well the radicalization tendency of tools which were used by the students. At the beginning of the actions the members of the associations submitted memorandum and published articles, however when they realized that they cannot reach their goals with the applying of the mentioned tools they commonly started using more violence weapons such as strike and physical abuse.

Bevezetés

A dolgozat elsődleges célja a két világháború között működő legfontosabb bajtársi egyesületek – a Turul Szövetség és a Foederatio Americana – antiszemita megmozdulásainak elemzése lokális (pécsi) keretben. A két szervezet tevékenységének vizsgálata azért is jelentős, mert e két egyesület tömörítette a keresztény hallgatók nagy részét az Erzsébet Tudományegyetemen (ETE), s ők kezdeményezték a korszak legerőteljesebb antiszemita megmozdulásait is az ifjúság körében.

A kutatás során feltártam, hogy a Turul és az Americana antiszemitizmusa milyen elemekből tevődött össze, milyen antiszemita atrocitások bontakoztak ki a korszakban és mi okozta, hogy az 1920-as és az 1930-as években

újra és újra kiobbantak a bajtársak által szervezett tüntetések. Fontos elemzési szempont volt a mozgalmak közös jellemvonásainak feltérképezése, a bajtársi egyesületekbe tömörült ifjúság által alkalmazott érdekérvényesítési eszközök bemutatása és az egyetemi vezetőség, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hozzáállásának ismertetése a bajtársak antiszemita megmozdulásaival szemben.

A zsidókérdés és a magyar felsőoktatás a Horthy-korszakban

A Horthy-korszakban a kapitalizmus és a zsidóság fogalma egyre inkább összemósódott, és egyre többen látták releváns követelésnek a társadalmi vagyon újraelosztásának szükségességét, mely abból a téves elképzelésből fakadt, miszerint a magyar lakosság életkörülményeinek javulása csakis a zsidóság háttérbeszorítása révén valósítható meg.¹ Az elveszettnek tartott pozícióit a keresztény magyar társadalom nem a szabad verseny útján kívánta visszaszerezni, ez ugyanis csak hosszú távon hozhatott volna változást, mely során a keresztény lakosságnak nagy hátrányt kellett volna ledolgoznia. A keresztény magyar társadalom ebből kifolyólag az „egyszerűbb” és „gyorsabb” megoldás, azaz a „vetélytárs” lehetőségeit jogi eszközökkel történő korlátozás mellett döntött felhasználva a rendelkezésre álló hatalmi státuszukat.²

A „zsidókérdés” különösen kiélezett módon jelent meg a felsőoktatásban és ezzel összefüggésben az értelmiségi állások betöltése kapcsán is. Kétségtelen, hogy igen nagy aránytalanságot mutat, ha felekezeti megoszlásban vizsgáljuk az értelmiségi pályákon dolgozók számát.³ A korszakban sok esetben e ráta alapján elemezték a (felső)oktatásban tanulók arányát. Eszerint 1910-ben a 19 évesnél idősebb zsidó férfiak közül 18,2% rendelkezett egyetemi felvételre jogosító érettségivel, míg a katolikusoknak 4,2%-a, a reformátusoknak 3,9%-a.⁴ Kovács Mária véleménye alapján azonban a zsidóság felsőoktatásban elfoglalt tényleges szerepének megállapításához az izraelita vallású állampolgárok arányát nem az össznépességhez, hanem a városi la-

¹ BIBÓ 2011. 11–12.

² VONYÓ 2015. 60–63.

³ KOVÁCS 2016. 97.

⁴ KOVÁCS 2012a. 37., 39., 41.

kossághoz kell hasonlítani. E tekintetben a zsidóság 13,4%-os arányt mutat a képzett értelmiségiek között.⁵

A korszakban elvileg létezett az iskolaválasztás szabadsága, azonban több tényező is befolyásolta a hallgatók döntéseit a továbbtanulási lehetőségeik kapcsán. Ide kell sorolni például a diákság lakóhelyét és családi hátterét, másrészt a mobilizációs hajlandóságát is.⁶ A Horthy-korszakban a városi lakosság számára nagyobb lehetőség kínálkozott társadalmi helyzetük javítására, ugyanis a városok nemcsak a helyi gazdaság és közigazgatás központjai voltak, de a jövedelem, az iskolázottság és a kulturális faktorok tekintetében is előkelő helyet foglaltak el.⁷ Az izraelita vallású lakosság többsége városlakó volt, ellentétben a keresztény társadalmi csoportokkal, akiknek nagy része agrártelepüléseken élt.⁸ Ebből is adódott, hogy a zsidók oktatási lehetőségei e szempontból sokkal előnyösebbnek mutatkoztak, hiszen számukra a felsőoktatási intézmények sok esetben helyi szinten elérhetőek voltak, míg az agrárnépesség családjai gyakran nem tudták vállalni a távolabbi oktatás költségeit.⁹ Az izraeliták magas arányához a diplomások körében hozzájárulhatott egyrészt a korábbi, korlátozott jogokkal bíró társadalmi helyzetükből fakadó plusz motiváció, másrészt a zsidó vallási ismeretek magasabb szintű elsajátítása felé megmutatkozó pozitív attitűd, mely a polgárosult életforma hatására vélhetően áttevődött a világi iskolarendszerre és a természettudományokra.¹⁰

Ahogy Bourdieu differenciált tőkeelmélete rámutatott, a (felső)oktatásban való részvétel egyik legsúlyosabb gátja az alacsony társadalmi és gazdasági státusz.¹¹ A hazai zsidóság oktatási stratégiái kapcsán Fekete Szabolcs az ETE bölcsészethallgatóira nézve kimutatta, hogy az eltartó/szülő minimum középfokú végzettsége komoly felhajtóerőt jelentett ahhoz, hogy a szülők egyetemre küldjék a gyermekeiket, s e végzettséggel bírók között a zsidóság magas arányban képviseltette magát. Az ipari munkásság, a közszolgálati tisztviselők és az agrárnépesség körében azonban alacsony volt a zsidóság

⁵ KOVÁCS 2012b. 41.

⁶ DÉVÉNYI 2020. 82–83.

⁷ FEKETE 2012. 117.

⁸ KOVÁCS 2011. 41.

⁹ KOVÁCS 2012a. 33–36.

¹⁰ BÓDY 2013. 108.

¹¹ DÉVÉNYI 2020. 82.; BOURDIEU 1999. 156–177.

aránya.¹² Az izraelita vallású állampolgárok felülreprezentáltsága ténylegesen viszont csak néhány, főként szabadfoglalkozású szakma esetében jelentkezett, például az orvosi és ügyvédi pályán, vagy a sajtóban és a szórakoztatóiparban. Ezek esetében tagadhatatlan, hogy az izraeliták százalékos megoszlása kiugróan magas volt. Az ügyvéd és ügyvédjelöltek között az arányuk elérte a 29,4%-ot, míg az orvosok esetében 46,3%-ot tett ki.¹³

A zsidó fiatalság térfoglalásának dimenzióját az is felnagyította, hogy a köznyelvben az értelmiségiek közé nemcsak azokat számították, akik egyetemi diplomát szereztek, hanem azokat is, akik szellemi munkát folytattak, mint a banktisztviselők, kereskedelmi és ipari tisztviselők. Ehhez azonban elegendő volt a középiskolai végzettség megszerzése.¹⁴

A „zsidókérdés” az egyetemi bajtársi egyesületekben

A bajtársi mozgalomhoz azon ifjúsági egyesületek sorolandók, melyek valamely felsőoktatási intézményhez kötődtek, illetve tagjaik is kizárólag valamely felsőoktatási intézmény fegyelmi hatósága alatt álló személyek lehetnek.¹⁵ A tényleges bajtársi szövetségek közül a legelső, a *Turul Szövetség* 1919 augusztusában jött létre Budapesten, melyet 1921-ben követett a katolikus alapon szerveződő *Foederatio Emericana*.¹⁶

A Turul több pécsi alszervezettel is rendelkezett. A legelső corporatio 1921-ben alakult meg az akkor még Budapesten működő Erzsébet Tudományegyetemen az Orvostudományi Kar Csaba Bajtársi Egyesülete néven.¹⁷ A Csabát követte a jogi karon működő Werbőczy Egyesület 1922. őszi alapításával. A bölcsészhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete pedig 1926. március

¹² FEKETE 2012. 54., 57., 61., 115–118., 125–127.; UNGVÁRY 2012. 30. A statisztikai adatok segítségével az is kimutatható, hogy a szegényebb zsidó családok gyermekei a keresztény családokhoz hasonlóan szintén nem tudtak részt venni a felsőoktatásban. Tehát az egyetemeken és a főiskolákon a leghetesebb izraelita vallású családok gyermekei vagy a legtehetségesebb fiatalok tanultak. HAJDU 2005. 58.

¹³ KATZBURG 2002. 29.

¹⁴ GALI 2018. 116.

¹⁵ PTE EL VIII. 101. b. 96. d.1381-1942-43. Ifjúsági egyesületek szabályzata. 1943. máj. 12.

¹⁶ SZABÓ 1978. 136.

¹⁷ ROZS 1989. 179–185.

16-án jött létre, immár Pécssett.¹⁸ A Foederatio Emericana első pécsi corporatiója, a *Quinque-Ecclesiensis* 1923-ban szerveződött.¹⁹ Később a szervezet taglétszámának növekedésével 1925-ben alakult meg a *Ludovicana* corporatio²⁰ és a *Barania* tagegyesület.²¹ 1927-ben jött létre a Tolna megyeiek közöségét célzó *Alta Ripa*,²² és végül 1935-ben az *Istropolitana*.²³

A Turul Szövetség antiszemitizmusa

A Turul szellemiségének hangsúlyos eleme volt az antiszemitizmus, mely áthatotta az egyesület 1920-as és 1930-as évekbeli tevékenységét.²⁴ A Turul ideológusai a „zsidókérdést” társadalmi-szociális problémaként közelítették meg, mivel úgy vélekedtek, hogy a szociális kérdések megoldása összefüggésben állt a társadalom és a gazdaság korabeli állapotával.²⁵ Ambrus József – a Turul Szövetség ideológusa – a *Bajtársban* publikált 1938-as közleményében a „magyar társadalom betegségéről” értekezett, melynek okát az „idegen uralomban”, azaz a zsidóság vétkes tevékenysége nyomán létrejött egészségtelen vagyon- és jövedelemmegoszlásban látta. Ez pedig – nézete szerint – szükségessé teszi a magyar faj védelmét, sőt a faji törvények megalkotását is.²⁶ Ez a törekvés összefüggött a középosztályhoz tartozó fiatalok helyzetének

¹⁸ Az Erzsébet Tudományegyetem ünnepélyes megnyitására 1923. október 24.-én került sor, így az első tanév, mely Pécssett zajlott, az 1923/24-es volt. SZABÓ 1940. 65.; ROZS 1989. 179–185.; CSIZMADIA 1980. 26., 28.

¹⁹ MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Emericana Quinque-Ecclesiensis tagegyesületének alakuló gyűléséről. 1923. okt. 13.

²⁰ MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Emericana Ludovicana alszervezetének alakuló gyűléséről. 1925. okt. 28.

²¹ MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Emericana Barania corporatiójának alakuló kiskáptalanjáról. 1934. máj. 19.

²² MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Emericana Alta Ripa tagegyesületének alakuló gyűléséről. 1935. ápr. 13.

²³ ÚJVÁRY 2010. 430.; ROZS 1991. 204–205.; MNL BaML IV. 1428. 53. sz. Az Istropolitana 1935. október 9-én tartott alakuló gyűléséről. 1935. okt. 9.

²⁴ KEREPESZKI 2009. 74., 78.

²⁵ BÓDY 2020. 768–769.

²⁶ AMBRUS 1938. 5. Idézi: ROZS 1996. 242.

egzisztenciális bizonytalanságával, az értelmiségi pályákon a „zsidó túlsúly” kiküszöbölésére irányuló törekvésekkel is.²⁷

Céljai elérése érdekében a szervezet több kampányprogramot is folytatott a korszakban. A keresztények foglalkoztatásának és anyagi gondjainak megoldása érdekében a Turul pécsi alszervezetei 1933 novemberében meghirdették programjukat „*Keresztény kereskedőnél vásárolj! Keresztény iparos-sal dolgoztass!*”²⁸ jelszavakkal. Továbbá arra buzdították a magyar társadalmat, hogy ne zsidó tulajdonban lévő lapot vásároljanak, hanem kizárólag keresztény sajtótermékekre fizessenek elő, köztük egyetemi lapokra.²⁹ Emellett szükségesnek gondolták a zsidóság állampolgárságának és vagyonszerzésének felülvizsgálatát, illetve a „haza megtisztítását”, melyet a cionizmus gondolatkörével összhangban a zsidóság Palesztinába történő kitelepítésével láttak megvalósíthatónak.³⁰

Míg a Turul 1920-as évek folyamán kibontakozó antiszemita törekvései szinte kizárólag a *numerus clausus*³¹ szigorításáért folytatott harcra koncent-

²⁷ LADÁNYI 2000. 12. A korszakban a friss diplomások legégetőbb problémájaként a munkanélküliség jelentkezett. Számos diplomás fiatal hallgató egyszerűen képtelen volt elhelyezkedni a munkaerőpiacon a kitanult szakmájában. BORBÁNDI 1983. 73.

²⁸ A Nemzetvédő akciója a keresztény magyar kereskedők érdekében. *Nemzetvédő*, 1933. dec. 1. A Turul helyi kiadású sajtótermékei (*Nemzetvédő*, *Akarat*, *Bercsényi Futár*) esetében többször előfordul, hogy a lapszámok kiadásának napra pontos megjelölése nem került feltüntetésre.

²⁹ KISS 2012. 38. A Turul bojkott programjáról lásd bővebben: A Nemzetvédő akciója a keresztény magyar kereskedők érdekében. *Nemzetvédő*, 1933. dec. 1.; Felhívás a Nemzetvédőben. *Nemzetvédő*, 1936. febr. 4. 2.; Válassz! *Nemzetvédő*, 1933. dec. 13. Lásd az 1. számú mellékletet.

³⁰ *Bercsényi Futár*, 1933. szept., 5.; Nilus Sergej. *Nemzetvédő*, 1934. jún. 16. 6.; A „gens fidelissima” elősdierei. *Akarat*, 1939. máj. 27. 6.

³¹ A törvény elfogadására 1920. szeptember 26-án került sor. A *numerus clausus* jogi értelemben rendkívüli törvény volt. Diszkriminatív mechanizmusát az adta, hogy minden nemzetiség tekintetében meghatároztak egy százalékos arányszámot, melyet a felvételi eljárás során figyelembe kellett venni. Ezt a keretszámot az alapján állapították meg, hogy az egyes nemzetiségek az összlakosságnak mekkora arányát tették ki. A *numerus clausus* törvényben egyáltalán nem szerepel a „zsidó” vagy az „izraelita” kifejezés, a jogszabály alkalmazását szabályzó végrehajtási utasításban azonban mindkét meghatározás előfordul. A rendelkezés ugyanis az izraelitákat külön nemzetiségként értelmezve tüntette fel az 1920-ban hatályos jogrendtől eltérően, mely szerint az izraelita fogalom nem volt egyenlő a nemzetiséggel, ekkor vallási csoportot takart. A törvényhozók az egyes nemzetiségi csoportokat egyértelműen anyanyelvük alapján határozták meg. E tekintetben csak a zsidó-

1. ábra: A Turul felhívása a *Nemzetvédő*ben a keresztény sajtó ügyében
(*Nemzetvédő*, 1933. december 13.)

rálódtak, addig az 1930-as években egyre nagyobb hangsúlyt kapott a zsidóság fajjá nyilvánítása, a „zsidókérdés” radikális rendezése, részesedésük korlátozása a kulturális és gazdasági szférában, valamint az „örökségváltás” erőteljes igénylése.³² A Turul jobboldali vezérkara a zsidótörvények parlamenti vitáját az egyesület mozgalmi tevékenységének középpontjába helyezte. A kérdésben a jobboldali radikális oldalt képviselte. A szervezet tagjai a zsidótörvények mielőbbi kiadását különböző antiszemita akciókkal, tüntetésekkel és hecckampányokkal igyekeztek elérni.³³ Az 1938-as első zsidó-

ság esetében tértek el, akik nyelvüket tekintve magyar anyanyelvűek voltak. Így a törvény kiemelte őket addigi jogállásukból és vallási felekezeti helyett nemzetiségként kezelte. A korlátozás a zsidókon kívül semelyik kisebbséget nem érintette hátrányosan, hiszen az izraelita vallásúakon kívül egyik nemzetiség aránya sem haladta meg a felsőoktatásban a törvény által meghatározott arányszámot. 1928 novemberében sor került a jogszabály módosítására, amikor is a kormány kivette a törvény szövegéből a népfajokra való utalást és kicserélte a foglalkozási ágak szerinti arányszámra. A határozat azonban ennek ellenére is hátrányos maradt a zsidóságra nézve. UJVÁRY 2018. 246.; KOVÁCS 2011. 29–32.; GALI 2019. 105. A *numerus clausus*ról és bevezetésének társadalmi-politikai hátteréről részletesen lásd: KOVÁCS 2012a; KOVÁCS 2012b; KOVÁCS 2016; GALI 2018; OROSZ 2018; FAZEKAS 2011; LADÁNYI 2012; FENYVES 2012; BÓDY 2020; UJVÁRY 2019.

³² LADÁNYI 1995. 274.

³³ ROZS 1999. 248.

törvényt azonban nem tartották elégségesnek.³⁴ Követelték a zsidóság faji kisebbséggé nyilvánítását, a vegyesházasságok és a névmagyarosítás megtiltását, az állampolgárság felülvizsgálatát, a zsidó bankok és a zsidók földvásárlási jogának megtiltását, valamint az egyes értelmiségi pályákra megállapított 20%-os kvóta csökkentését. Ezek a törekvések az 1939-es második, illetve az 1941-es harmadik zsidótörvény előzményeül szolgáltak.³⁵

A Foederatio Emericana

Az Emericana a konzervatív katolikus felfogást képviselte, így alapelveként rögzítette, hogy politikai tevékenységet nem folytat és tagjaira politikai nyomást, befolyást nem gyakorol.³⁶ Ebből adódóan a tagságot igyekeztek a társadalmi élet megnyilvánulásai felé terelni és elérni a lehető legnagyobb mértékű politikamentességet.³⁷ Arató Jenő pécsi táblabíró, az Emericana *Quinque-Ecclesiensis* korporációjának egyik dominusa visszaemlékezéseiben a következőképpen írta le a szervezethez tartozó idősebb vezetők feladatait: „ez az egyesület távol tartja diákjait az egyetemi zsidó heccelődésektől. S úgy érzem, hogy nekünk idősebbeknek mindent el kell követnünk, hogy az emerkánások megmaradjanak a helyes úton. S ha dominus vagyok, megvan a lehetőségem arra, hogy az ifjúságot ilyen irányban befolyásolhassam. Nemcsak én gondolkozom így, de a többi dominusok is. Ennek köszönhető, hogy az emerkánás ifjak soha bele nem sodródnak az egyetemi kravallokba”³⁸

A politikai semlegesség normatívája ellenére a gyakorlatban az Emericana tagjai igenis politizáltak. Állást foglaltak a *numerus clausus*, a zsidókérdés, a szociális kérdés, a politikai jobb- és baloldal, a revízió, a bolsevizmus és a nemzetszocializmus kérdéseiben is. Azonban egyértelműen kimutatható, hogy az 1920-as években és az 1930-as évek elején az Emericana vezetői igyekeztek megakadályozni a tagok túlzott politizálását, akár fegyelmi felelősségre

³⁴ LADÁNYI 1995. 274.

³⁵ Mít kíván a magyar ifjúság? *Nemzetvédő*, 1933. dec. 5.

³⁶ POLLNER 1978. 88.; BAKOS 1991. 76.

³⁷ ROZS 2004. 53., 56.

³⁸ MÁRFI 2010. 76–77.

vonással is.³⁹ Erre sor került például 1928-ban, amikor az *Alta Ripa* corporatio curialis⁴⁰ gyűlésén elhangzó békerevíziós követelések hatására Scipades Elemér, pécsi professzor felelősségre vonta a politizáló tagokat.⁴¹

A politikai semlegességre vonatkozó célkitűzést az 1930-as évek elejétől már csak igen nagy nehézségek árán sikerült tartani, főként a *numerus clausus* törvénnyel kapcsolatban. Ekkortól az emericánás tagok ugyanis egyre többször keveredtek bele politikai akciókba.⁴² Ez annak is volt köszönhető, hogy az 1930-as évek folyamán módosult az Emericana politikai állásfoglalása: 1938-ban kiadott kiáltványukban leszögezték, hogy nem feltétlenül tartják magyarnak a megkeresztelkedett zsidókat, sem azok utódait, valamint követelték, hogy a földművelésből, iparból és kereskedelemből származó nemzeti jövedelemben és vagyonban számarányának megfelelően részesüljön a magyarság, és minden kulturális intézményben magyar legyen a vezető. Az egyetemi felvétel során az eddiginél is szigorúbb mérték alkalmazását indítványozták.⁴³

A bajtársak antiszemita akcióinak jellemvonásai

A szervezetekbe tömörülő hallgatók pontos száma⁴⁴ nem ismert, s mind-azidáig nem készültek kimutatások a pécsi Turul-, illetve az emericánás

³⁹ LADÁNYI 1995. 274–275.

⁴⁰ Az Emericana helyi szintű korporatívó három részből tevődtek össze, melyek közül az egyik volt a leventék és az apródok egyesülése, vagyis *curiája*, melynek élén a *senior* állt. A másik kettő a *dominusok conventje* és a *nagyasszonyok és a kisasszonyok famíliája* volt. Az 1930-as években az Emericana szervezetét *blokkok* létrehozásával egészítették ki, melyek egyetemi szakonként, karonként (jogi-, orvosi-, bölcsész- stb. blokk) gyűjtötték össze a fiatalokat. 1939-ben különválasztották az Emericana világi-társadalmi és ifjúsági mozgalmi tevékenységét egy Társadalmi és egy Bajtársi tagozat létrehozásával. A társadalmi szervezetben működött a convent és a família, mely továbbra is a corporatio része maradt, míg a curia Bajtársi tagozat néven átvette a blokkok addigi szerepét. Ezután *hivatás curiaként* működött tovább, élén a *Dominus Magisterrel*. Rozs 1991. 203.; UJVÁRY 2010. 438–439.

⁴¹ Rozs 2004. 53., 56.

⁴² Rozs 1991. 206–207., 210.

⁴³ LADÁNYI 1995. 274–275.

⁴⁴ A megadott egyesületi taglétszámokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy az Emericánába az egyetemistákon kívül „dominusok”, azaz az oklevél megszerzése után „öregúrként” tevékenykedő tagok, illetve „nagyasszonyok” és „kisasszonyok” is tömörültek. A Turul esetében szintén részt vettek a szervezet életében az egyetemi képzés befejezése

tagok létszámáról sem. A Turul alszervezeteinek létszámát illetően a Werbőczy Bajtársi Egyesület az 1924/25-ös tanévben 229 taggal rendelkezett.⁴⁵ Az Orvostudományi Karon működő „Csaba” Bajtársi Egyesületről már több információ feltárható. A szervezetnek 1926-ban 134 tagja volt, míg 1931-re már elérte a 280 főt.⁴⁶ A következő évben, 1932-ben a szervezetbe összesen 331 fő tömörült.⁴⁷ Az egyesület taglétszámának növekedési üteme 1941-re már biztosan megtört, ekkor a szervezet már csak 113 taggal működött.⁴⁸ Az Árpád Bajtársi Egyesület taglétszámával kapcsolatban ilyen részletes dokumentáció mindezig nem került elő. Az adatok alapján elmondható, hogy az Americana alszervezeteiről pécsi viszonylatban a legpontosabb adatokkal az 1927/28-as tanévből rendelkezünk, amikor is a legnagyobb taglétszámú (156 fő) egyesület az 1923-ban alakult *Quinque-Ecclesiensis* volt, melyet a *Ludovicana corporatio* követett 148 fővel, majd az *Alta Ripa* következett 99 fővel és végül a *Barania* 77 fővel.⁴⁹

Az egyesületek egymáshoz viszonyított arányát szintén nehéz kimutatni. Egy 1941/42-es tanév I. szemeszterére vonatkozó kimutatás szerint a bejegyzett 355 hallgatóból 222 fő tartozott az Americanához, ebből 163 fő a jogi karhoz és 59 fő az orvosi karhoz. A Turul 70 hallgatót csoportosított, melyből 33-an a jogi karon létrehozott Werbőczy, míg 37-en az orvosi karon felállított Csaba Bajtársi Egyesülethez tartoztak. Az Americanában a hallgatók 62%-a,

után is az egyesületbe tömörülő „dominusok”, azaz „őregurak”, illetve a „tisztelhetbeli őregurak”, akik bár korábban nem voltak tagok, de az egyetem elvégzése után csatlakoztak a mozgalom életéhez. Rozs 1989. 178.; MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Americana Ludovicana alszervezetének adatbeszolgáltatása. 1927. dec. 20.

⁴⁵ Rozs 1989. 180., 182.

⁴⁶ MNL BaML IV. 1428. 301. sz. A Csaba Bajtársi Egyesület jegyzéke. 1930. ápr. 5.

⁴⁷ Csaba B. E. vezérsége: Orvostanhallgatók, lépjetek be a Csaba Bajtársi Egyesületbe! *Bercsényi Futár*, 1933. szept., 17–18.

⁴⁸ PTE EL VIII. 101. b. 87. d. 2069-1940/40. A magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 35.779/1941. IV. 2. sz. rendelete az 1940: XXXIX. t. c. 3. paragrafusának végrehajtásával kapcsolatos adatgyűjtés tárgyában. 1941. aug. 7.

⁴⁹ MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Americana Quinque-Ecclesiensis alszervezetének adatbeszolgáltatása. 1927. dec. 24.; MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Americana Ludovicana alszervezetének adatbeszolgáltatása. 1927. dec. 20.; MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Americana Barania alszervezetének adatbeszolgáltatása. 1927. dec. 25.; MNL BaML IV. 1428. 53. sz. A Foederatio Americana Alta Ripa alszervezetének adatbeszolgáltatása. 1928. jan. 3.

míg a Turulban 20%-uk csoportosult.⁵⁰ A két szervezet méretét illetően tehát elmondható, hogy az 1930-as évekig Pécssett a Turul és az Emericana közel hasonló tagságú szervezetként működött, míg az 1940-es években az Emericana jobban megtudta őrizni a tagságát, bár ez esetben is csökkenés mutatható ki.

Az ifjúsági akciók mögött húzódó leggyakoribb okok a hallgatók sajátos identitására vezethetők vissza. Az egyetemisták mindig is nagy hajlandóságot mutattak az adott kor társadalmi és politikai viszonyain való elmélkedésre, így a politizálást is az egyetemi élet szerves részének tekintették. A jövő elitjeként elvárásként támasztották maguk elé, hogy kritikusan szemléljék a társadalmi folyamatokat, s készen álljanak a cselekvésre. Magukat teljes jogú, felnőtt polgárnak tekintették, akiknek joguk van érdekeik érvényesítésére.⁵¹ E nézetet a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének (MEFHOSZ)⁵² elnöke, Barta László 1934-ben a következőképpen fogalmazta meg: *„Amíg az ifjúságot elzárják felismert kötelességének teljesítésétől, amíg lehetetlenné teszik, hogy ne csak tudományosan, de politikailag is felkészüljön hivatására, amíg a nemzet eleven húsába vágó minden kérdést, problémát – az ifjúság tanuljon és ne politizáljon « jelszóval – tabunak nyilvánítanak az ifjúság számára, amíg céltudatosan kiölik a fiatalságból a magyarság jövőjéért való felelősségérzetet, amíg ifjúsági szervezetek lélek nélküli, pusztá adminisztrációban, egy-két külföldi utazásban élnek ki magukat, addig nem lesz komoly ifjúsági közélet, addig nem lesz súlya az ifjúság szavának a nemzeti politikában, sem társadalmunkban.»*⁵³ A hallgatók nézeteik és akaratuk keresztülvitele érdekében sokszor hajlandók voltak konfliktusba keveredni a helyi

⁵⁰ Az 1941/1942-es tanévvel kapcsolatban a Bölcsészettudományi Karra vonatkozóan azért nem szerepelnek adatok, mert 1940-től a kar már nem működött Pécssett. A második bécsi döntés értelmében ugyanis a bölcsészkar Kolozsára költözött. Ld. PTE EL VIII. 101. b. 89. d. 472-1941/42. Az 1941/42. tanév I. felére beiratkozott azon hallgatókról, akik ifjúsági egyesületek tagjai. 1941. nov. 24.

⁵¹ DHONDT–KOLBE 2018. 117–119.

⁵² Az 1920 februárjában alakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének (MEFHOSZ) célja az ifjúsági és felekezeti egyesületek, illetve a megszállt területeken létrehozott szervezetek, azaz a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének (SZE-FHE), a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének (DEFHE) és a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének (FEFHE) tömörítése volt. Pár hónap erejéig a Turul is tagja volt a szervezetnek. LADÁNYI 1995. 266–267.

⁵³ ZILAHY 1934. 5–10.

rendfenntartó erőkkel is, miközben szinte elvárták, hogy a rendőrség szemet hunyjon a kihágásaik felett, tekintve hogy ők képviselik a jövő elitjét.⁵⁴

Harc a numerus clausus törvény szigorításáért

Az egyetemi bajtársi egyesületek és a *numerus clausus* története is jelentősen összefonódott. A Turul programjának a kezdetektől fogva lényeges elemét jelentették a felvételre kerülő zsidó hallgatók számának jelentős csökkentésére vonatkozó követelések.⁵⁵ A Turul már a *numerus clausus* bevezetése előtt igyekezett nyomást gyakorolni a politikai vezetőkre zsidóellenes tüntetések formájában.⁵⁶ A jogszabály bevezetése után is előfordultak antiszemita akciók, annak ellenére, hogy a törvényt az általuk kítűzött célok egyik megvalósulásaként értelmezték. Az így kibontakozó megmozdulások során a bajtársak eszköze hol a szimbolikus megaláztatás, hol a tényleges fizikai erőszak volt.⁵⁷ Mindezen akciókhoz rendszeresen csatlakoztak a Foederatio Americana tagjai is.

Az ETE-hez tartozó bajtársi egyesületek a *numerus clausus* szigorítása érdekében először 1923. december 14-én nyújtottak be közös ifjúsági memorandumot az egyetem vezetéséhez. A beadvány jogosságát a bajtársi tagok abban látták, hogy az izraelita hallgatók aránya a *numerus clausus* törvény ellenére sem csökkent jelentős mértékben és miután véleményük szerint a jogszabályban foglaltak nem valósultak meg, az első öt félévre történő visszamenőleges revíziót kérvényeztek.⁵⁸ Ezek után a követeléseiket a bajtársak újból és újból megismételték, köztük 1933 novemberében, amikor a mozgalomba tömörült hallgatók ismét kérvényt nyújtottak be a rektornak, amelyben követelték, hogy „a *numerus clausus* törvény olyan módon hajtassék végre, hogy általa minden fakultás összhallgatóságának figyelembevételével legyen biztosítva a keresztény magyar ifjúságnak megfelelő számarány. Ennek folyományaként mindaddig zsi-

⁵⁴ DHONDT–KOLBE 2018. 117–119.

⁵⁵ LADÁNYI 1995. 274.

⁵⁶ KEREPESZKI 2011. 252–253.

⁵⁷ KOVÁCS 2012a. 168–169.

⁵⁸ PAKSY 2019a. 102–103.; PAKSY 2019b; PTE EL VIII.101.b. 15. d. 1285–1925/26. A Werbőczy és Csaba Bajtársi Egyesület, a Nagy Lajos Bajtársi Egyesület, a DEFHE, a SZEFEHE és a FEFHE kérvénye a *numerus clausus* pontos betartása érdekében, 1923. dec. 17.

dó hallgatók az egyetemekre felvételt ne nyerhessenek ameddig a zsidóság országos számarányának megfelelő perceptuális érték el nem éretett. [sic!]⁵⁹ Az 1937. február 25-én tartott ifjúsági nagygyűlés ismét megállapította, hogy az egyetem orvosi és bölcsészeti karán a jogszabályban foglalt 5,1%-os arányszámnál jóval több zsidó hallgató felvétele történt meg. Az egyetemi tanácstól olyan garanciát vártak el, mely kimondja, hogy az illetékes karok mindaddig nem vesznek fel izraelita származású hallgatót, amíg a kívánt arányszámot el nem érik.⁶⁰

A bajtársak elégedetlenségét elsősorban a jogszabály fővárosi és a vidéki egyetemek között jelentkező eltérő gyakorlati megvalósítás szülte. A *numerus clausus* bevezetésének első évében a zsidó diákok száma a budapesti felsőoktatási intézményekben ugyanis komoly mértékben visszaesett.⁶¹ Ebben az is szerepet játszott, hogy a felsőbb éves, ún. „szerzett jogos” zsidó hallgatókat sem engedték beiratkozni, holott a törvény csak az elsőévesekre vonatkozott. Ezt főként úgy akadályozták meg, hogy a felvételi bizottságok nem adták ki a nemzethűséget igazoló iratokat.⁶²

Ehhez képest a vidéki egyetemeken, így Pécsen is, az összes évfolyamon magasabb volt a zsidóság aránya a fővároshoz képest, melyet az emelt meg, hogy a vidéki egyetemek a törvény rendelkezése alapján csak az első szemesztereseik esetében alkalmazták az arányszámot. Tehát a felsőbb éves izraelita hallgatók beiratkozását továbbra is engedélyezték.⁶³ A zsidó hallgatók magas arányát az is növelte, hogy a keresztény hallgatók a beiratkozási engedélyeket nem minden esetben vették igénybe, ugyanis sokszor előfordult, hogy visszaléptek, vagy más egyetemre iratkoztak be – főként Budapestre –, amely az izraelita fiatalokra nem volt jellemző. A zsidók aránya az első évfolyamon amiatt is emelkedhetett, hogy a felvett keresztény hallgatók egy jelentős része, akár az évfolyam kétharmada, nem jelent meg az egyetemen a tanítás megkezdésekor.⁶⁴ A felsőbb évfolyamok esetében azt is figyelembe

⁵⁹ PTE EL VIII.101.b. 51. d. 439–1933/34. Az egyetemi ifjúság sérelmei a zsidóság előtörésével és a *numerus clausus* törvény be nem tartása miatt, 1933. nov. 20.

⁶⁰ PTE EL VIII. 107. b. 23. d. 223–1936/37. A pécsi egyetemi ifjúság által tartott nagygyűlésének kérése az Egyetemi Tanács felé a zsidó hallgatók felvételének ügyében. 1937. febr. 25.

⁶¹ LAKY 1931. 52.

⁶² KOVÁCS 2012a. 131–135.

⁶³ LENGVÁRI 2008. 399–400.

⁶⁴ PAKSY 2019b. 139.; JOÓ 2019. 80. A keresztény hallgatók távolmaradásának lehetséges oka anyagi háttérükkel magyarázható, nagy részük ugyanis megélhetési gondokkal küszkö-

kell venni, hogy a keresztény felsőbb évesek körében is erőteljesebb átjelentkezési tendencia mutatkozott.⁶⁵

Az antiszemita egyetemi közhangulatot a *numerus clausus* módosítási tervei is felerősítették. A Turul és az Emericana tagsága ugyanis azonnal tiltakozott az új szabályozás ellen és igyekezett minden alkalmat megragadni az eredeti törvény melletti agresszív fellépésre.⁶⁶ A fővárosban 1927-ben diáktüntetések bontakoztak ki, míg a vidéki egyetemeken, köztük Pécsen és Szegeden véres verekedések is előfordultak. Mikor 1928 februárjában elfogadták a módosítás szövegét, olyan erőszakos tüntetések bontakoztak ki, hogy több felsőoktatási intézményt ideiglenesen be is kellett zárni.⁶⁷ A *numerus clausus* visszaállításának követelése ekkora már csak a legenyhébb célkitűzése volt az egyesületeknek, ugyanis sokszor elmentek a „numerus nullus”, azaz a zsidóság teljes körű kizárásának követeléséig is.⁶⁸

A hallgatók heves reakciói ellenére a statisztikai adatok jól demonstrálják a *numerus clausus* törvény bevezetése és módosítása okozta változásokat a zsidóság számarányát tekintve. Az Erzsébet Tudományegyetemen az izraelita vallású hallgatók száma az összhallgatósághoz viszonyítva az 1923/1924-es és az 1928/1929-es tanév között jelentős csökkenést mutatott. A kezdeti 593 fő az 1928/1929-es tanévre ugyanis 135 főre esett vissza. Az 1929/1930-as tanévtől az egyetemen tanuló zsidó fiatalok száma minimálisan ugyan, de növekedésnek indult, amikor is 138 izraelita vallású egyetemista vette igénybe a felsőoktatási képzést Pécsen. Az 1933/1934-es tanévre⁶⁹ ez a szám

dött. Magyarországon az egyetemi tandíj szinte kifizethetetlenül magas volt, a hallgatók kiadásához pedig hozzáadódott a szigorlat, az alapvizsga és különböző laboratóriumok használati díja, illetve a szállás és az étkezés ára is. Mindezek súlyos anyagi terhet jelentettek a diákoknak, akik sokszor még a tandíjtámogatás és a különböző segélyek mellett sem tudták gördülékenyen folytatni a tanulmányaikat. LENGVÁRI – POHÁNKA 2011. 60. KOVÁCS 2011. 41.; GALI 2018. 116.; FEKETE 2012. 52–64., 103–114., 116–124.

⁶⁵ KOVÁCS 2012a. 131–135., 136–141.

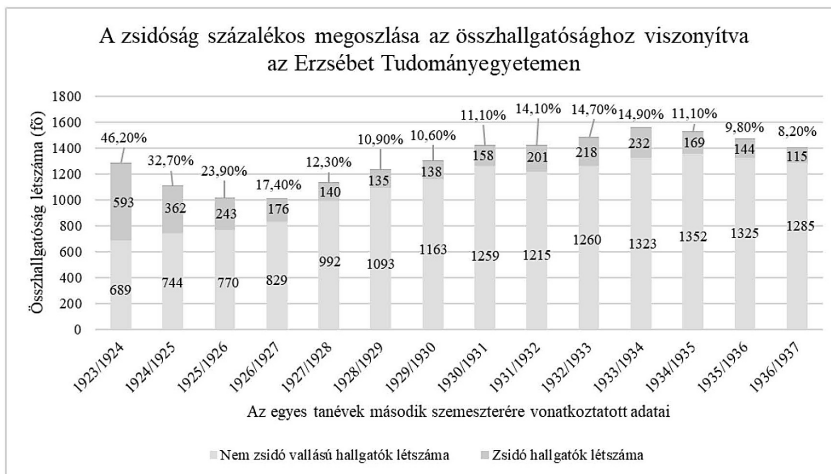
⁶⁶ ROZS 1999. 243.

⁶⁷ LADÁNYI 2012. 91.

⁶⁸ SZÉCSÉNYI–KEREPESZKI 2012. 174.

⁶⁹ A *numerus clausus* törvény 1928-as módosításának hatására országos szinten némiképp növekedett a felvett zsidó hallgatók létszáma a felsőoktatási intézményekben, mely hatására az izraelita vallású egyetemisták aránya az 1928/29-es tanév 9,4%-os rátájáról az 1931/32-es tanévre 14,1%-ra emelkedett. Az 1933/1934-es tanévtől a zsidóság aránya ismét csökkenő tendenciát mutatott. E folyamat háttérében Gömbös Gyula és Hóman Bálint

elérte a 232 főt. A következő tanévtől (1934/1935) a zsidóság létszáma ismét visszaszorult, melynek hatására az 1936/1937-es tanévben már csak 115 izraelita vallású hallgató iratkozott be. A zsidóság aránya tehát az összhallgatókhoz viszonyítva a kezdeti (1923/1924) 46,2%-ról az 1926/1927-es tanévre 17,4%-ra, míg az 1929/1930-es tanévre 10,6%-ra csökkent. Ez az arány az 1933/1934-es tanévre némiképp emelkedett, mikor is elérte a 14,9%-ot. Az 1930-as évek második felében az ETE-n tanuló izraelita vallású fiatalok aránya ismét visszaszorult, így az 1936/1937-es tanévre a zsidó vallású egyetemisták aránya már csak 8,2%-ot tett ki.⁷⁰

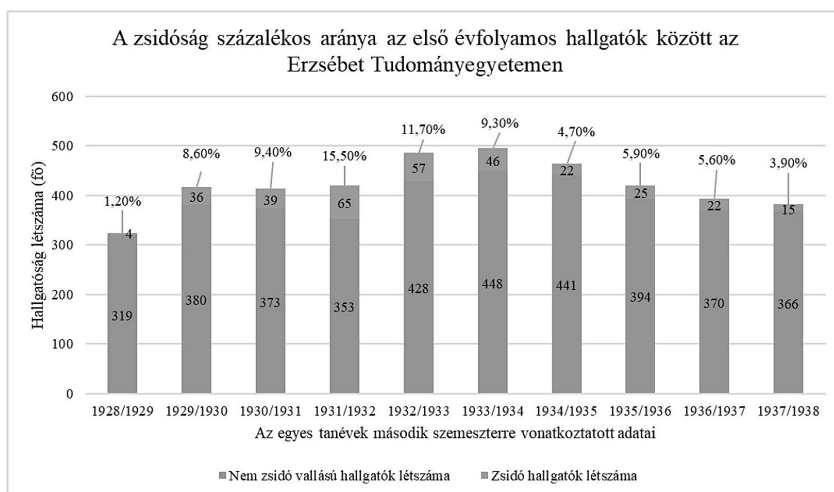

2. ábra: A zsidóság százalékos megoszlása az összhallgatókhoz viszonyítva az Erzsébet Tudományegyetemen (SZABÓ 1940. 114–116. alapján)

politikája állt, akik állásfoglalásukkal és ajánlásaikkal jelentős mértékben befolyásolták az egyetemre felvehető izraelita hallgatók számát. Hóman 1932 őszén utasította is az egyetemeket, hogy a felvételnél a korábbiakhoz képest szigorúbb felvételi eljárást vezessenek be, melynek hatására a zsidó hallgatók száma szinte azonnal csökkenésnek indult. Hóman és Gömbös kultúrpolitikájának eredményeképpen az izraelita vallású elsőévesek száma az 1933/34-es és az 1938/39-es tanév között 83,8%-kal szorult vissza. Arányuk az 1938/39-es tanévben az összes felvett hallgató között mindössze 2,4%-ot tett ki. LADÁNYI 1999. 53.; LADÁNYI 2000. 87.; KOVÁCS 2012a. 212–213.

⁷⁰ SZABÓ 1940. 114–116. Lásd a 2. számú mellékletet. Az adatok az egyes tanévek második szemeszterére vonatkoznak.

A fenti adatokhoz képest a zsidóság az első évfolyamos hallgatók létszámához viszonyítva sokkal kisebb mértékben képviseltette magát az Erzsébet Tudományegyetemen. Az 1928/1929-es tanévben (a *numerus clausus* módosításának évében) az elsőévesek mindössze 1,2%-a (4 fő) volt zsidó. Ez az arány azonban az 1931/1932-es tanévig emelkedésnek indult, amikor is 65 (15,5%) izraelita vallású hallgató kezdte meg a tanulmányait az egyetemen. Az elkövetkező három tanévben (1932/1933-1934/1935) a zsidóság aránya ismét csökkent. Az 1934/1935-ös tanévben 22 zsidó hallgató tanult az első évfolyamokon, mely 4,7%-ot tett ki. Az 1935/1936-os tanévben minimálisan növekedett a zsidóság aránya (25 fő, azaz 5,9%), azonban az elkövetkező években az izraelita vallású hallgatók száma ismét megcsappant. Az 1937/1938-as tanévre lecsökkent 3,9%-ra, vagyis 15 főre.⁷¹

3. ábra: A zsidóság aránya az első évfolyamos hallgatók között az Erzsébet Tudományegyetemen. (SZABÓ 1940. 114. alapján)

⁷¹ SZABÓ 1940. 114. Ld. a 3. számú mellékletet. Az adatok az egyes tanévek második szemeszterére vonatkoznak.

Antiszemita akciók eszköztára és lefolyása

A bajtársak antiszemitizmusa leggyakrabban az egyetemi élet hétköznapijainak során volt tetten érhető. A Turul már 1923 decemberében az egyetemi tanácsnak benyújtott memorandumában követelte, hogy a zsidóság magas létszáma és „nem megfelelő” viselkedése miatt a tantermekben a keresztény hallgatók számára tartsák fenn az első sorokat.⁷² Az egyetemi vezetőség már 1924 januárjában határozott az ügyben, mely alapján a keresztény hallgatók számára számozott ülőhelyek biztosítását mondta ki, ezek kiosztását pedig az egyes karokra bízta.⁷³

A keresztény és zsidó hallgatók közös étkezésének lebonyolítása is jelentős konfliktusforrásnak bizonyult a korszakban, ugyanis a menzai étkezés során a keresztény hallgatók nem kívántak vegyülni az izraelita vallású egyetemistákkal.⁷⁴ A Csaba Bajtársi Egyesület több panaszt is benyújtott az egyetemi vezetőségnek arról, hogy a zsidó hallgatók rendszeresen a keresztény egyetemistáknak fenntartott egyetemi menzán ebédeltek. A szervezet 1935. decemberi memorandumában például követelte a zsidóság kitiltását a „keresztények menzájáról”.⁷⁵

A hallgatók között általában versengés folyt a kollégiumi szobák, a tanársegédi, a gyakornoki és a demonstrátori pozíciók elnyeréséért is, amely a keresztény hallgatók értelmezésében antiszemita fennhangot kapott. A Turul többször kinyilatkoztatta azt az igényét, miszerint a kollégiumi szobákat keresztény hallgatók részére utalják ki. Ilyen esetre került sor 1936-ban, amikor

⁷² PTE EL VIII.101.b. 15. d. 1285–1925/26. A Werbőczy és Csaba Bajtársi Egyesület, a Nagy Lajos Bajtársi Egyesület, a DEFHE, a SZEFE és a FEFHE kérvénye a *numerus clausus* pontos betartása érdekében, 1923. dec. 17.

⁷³ PTE EL VIII.101.b. 15. d. 1285–1925/26. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1924. évi január hó 30-án tartott IV. rendes ülésének jegyzőkönyvéből, 1924. jan. 30.

⁷⁴ PTE EL VIII.101.b. 15. d. 1285–1925/26. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1924. évi január hó 30-án tartott IV. rendes ülésének jegyzőkönyvéből, 1924. jan. 30.

⁷⁵ A Csaba B. E. memorandumja. *Nemzetvédő*, 1936. febr. 4. 5.

a Csaba Bajtársi Egyesület követelte, hogy egy az Erzsébet Kollégiumban⁷⁶ lakást kapott zsidó vallású orvostanhallgatót a kollégium használatára az egyetem vonja vissza és a szobát egy keresztény vallású hallgatónak utalja ki.⁷⁷

A hallgatói állásokkal kapcsolatban a Turul már 1923 decemberében követelte a tanársegédi, a gyakornoki és a demonstrátori pozíciókban az izraelita vallású egyetemisták alkalmazásának tilalmát.⁷⁸ Az egyetemi tanács az 1924. január 30-án tartott rendes ülésén a tanársegédi pozíciók betöltésének ügyében kimondta, hogy a karoknak továbbra is a jelöltek tudását és a rátermettségét kell figyelembe venniük, viszont azonos minőség esetén a keresztény hallgatókat kell előnyben részesíteniük.⁷⁹

Az antiszemita megmozdulások azonban nem merültek ki csupán a kollégiumi szobák kiutalásáért, a menzai étkezés körülményeiért, az ülésrendért vagy a tanársegédi, demonstrátori pozíciók megszerzéséért folytatott harcban. A bajtársak nem riadtak vissza az erőszakosabb, akár fizikai bántalmazásig elfajuló akcióktól sem. A hallgatók az ilyen jellegű megmozdulások során az előttük álló problémák megoldására a legkülönbözőbb stratégiákat és módo-

⁷⁶ A pécsi egyetemi ifjúság több kollégium közül választhatott. Sajnos nem minden diáknak jutott hely ezekben az épületekben, ők al- vagy ágybérletekre kényszerültek, de a menzai étkezést igénybe vehették. A Nagy Lajos Kollégium a férfi, míg az Erzsébet a női kollégium volt. Ezeket kívül európai szintű, az országban egyedülálló intézmény volt a Maurinum (Szent Mór Kollégium). Ezt 1929-ben adták át a katolikus, bölcsész, jogász és orvostanhallgatók számára 67 darab 1 ágyas, 18 kétágyas és 4 négyágyas szobával felszerelve. LENGVÁRI–POHÁNKA 2011. 58–59.

⁷⁷ A Csaba B. E. memoranduma. *Nemzetvédő*, 1936. febr. 4. 5.

⁷⁸ A kibontakozó antiszemita hangvételű akciók során a keresztény hallgatókban fel sem merült, hogy az egyetemre való felvétel vagy az egyes tanársegédi, gyakornoki állások elnyerése során különböző szakmai szempontok, a rátermettség vagy az alkalmasság döntőn. Az egyetemisták elvárták az államtól, hogy számukra, mint a „törzsökös keresztény magyar” csoport tagjainak biztosítsa az álláslehetőségeket és az egzisztenciális biztonságot. Magát az egyetemet sem olyan intézménynek tekintették, amely felkészíti őket az általuk választott hivatás szakmai elsajátítására és gyakorlására. Ebből kifolyólag a keresztény hallgatók nem is látogatták gyakran az előadásokat. PAKSY 2019b. 129–130. A keresztény hallgatóknak az egyetemi végzettségük megszerzésére és diplomájuk elnyerésére kizárólag azért volt szükségük, hogy a tanulmányaik befejezése után, mint a leendő értelmiségi réteg elnyerhessék a számukra kívánatos pozíciókat és állásokat.

⁷⁹ PTE EL VIII. 101. b. 15. d. 1285-1925/26. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem Tanácsának 1924. évi január hó 30.-án tartott IV. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. 1924. jan. 30.

4. számú melléklet: A pécsi bajtársi egyesületek által kiadott szórólap az 1933/34-es tanév során antiszemita jellegű tüntetés céljából⁸⁰

kat fejlesztették ki.⁸¹ A bajtársak ellenállásukat eleinte jogszerű keretek között kezdték meg. Ez általában kérvények, memorandumok benyújtásával vagy szórólapozással valósult meg. Mivel azonban az egyetemi vezetőség általában nem volt hajlandó a követeléseiket maradéktalanul megvalósítani, egyre radikálisabb módszerekhez nyúltak, kezdetben például sztrájkok szervezéséhez. Miután e módszer is kudarcot vallott, áttértek a tagok megfélemlítésének, saját egyetemi társaik inzultálásának és a puszta erőszaknak az eszközére.

A békésebb módszerek közé a röpiratok és cikkek kibocsátása, a tanórák bojkottja és nyilvános beszédek tartása tartozott. A röpcédulák segítségével tájékoztatták és mozgósították hallgatótársaikat, valamint nyomást gyakoroltak az egyetem vezetésére. A segítségükkel az intézmény tudtára adták, hogy nem fognak részt venni az egyetemi órákon, vagy akadályozni fogják a szemeszterre történő beiratkozás megtagadása révén az oktatást. Ezekkel a lépésekkel egyértelműen nehézséget tudtak okozni az egyetem vezetőségének, meg tudták törni a tanév zavartalan működését és képesek voltak megakadályozni, hogy más diákok nyugodtan folytathassák tanulmányaikat. A fent em-

Egyetemi polgárok!

- 1.** *Csütörtök reggel 8 órától, hétfő reggel 8 óráig előadásra nem megyünk!*
- 2.** *Szombaton délután 3 órakor nagygyűlés a Központi Egyetem fizikai előadójában!*
- 3. Rendzavarás tilos!**
- 4.** *Elvárjuk minden keresztény egyetemi polgártól, hogy az általuk meghatalmazott bizottság rendelkezéseit elfogadják és annak mindenben eleget tegyenek!*

Az egyetemi hallgatók által meghatalmazott előkészítő bizottság.

KULTÚRA ÉRSELYVONDA, PÉCS

⁸⁰ PTE EL VIII. 101. b. 51. d. 439-1933/34

⁸¹ Roy 2018. 11-13.

lített eszközök sokféleségét a bajtársak 1933–34-es beiratkozási sztrájkjának pécsi eseményei is demonstrálják.⁸² Az eset során a hallgatók éltek a tanórai és oktatási bojkott eszközével, számos röpcédulát bocsátottak ki, sőt előfordult az is, hogy figyelemmel kísérték a beiratkozó társaikat, feljegyezték neveiket, illetve igyekeztek meggyőzni vagy megfélemlíteni őket.⁸³

A hallgatók erőszakosabb eszközöket is alkalmaztak, például politikai színtérként használták az utcát. A brutalitást a tárgyak összetörése, rongálása, a testi erőszak és verekedések jelentették. Pécssett a legerőszakosabb antiszemita jellegű atrocitásra az 1930/1931-es tanév során került sor, amikor is zavargások törtek ki az egyetem bonctani intézetében, a nemzetközi jogi szemináriumában és a gyermekklinikánál. A rendbontások az Országos Filmreklám Iroda Pécssett készített filmje miatt kezdődtek, mert a filmen látszott a Pannónia szálló nagyterme, illetve az éppen ott megtartott izraelita Menza-bál egyes jelenetei is. Az incidens hatására február 25-én és 26-án kibontakozó zajos tüntetések során több zsidó hallgatót inzultáltak, sőt a *Pécsi Napló* szerkesztősége elé vonulva bevették az épület több tükörelablakát, illetve a nyomdahelyiség ablakait.⁸⁴

Az erőszak bevetése és a zsidók ellen elkövetett fizikai bántalmazások alapján könnyen gondolhatjuk, hogy az egyetemistákat a meggondolatlan-ság, illetve a pusztá ösztönök vezérelték. Azonban K. Horváth Zsolt kutatása alapján megállapítható, hogy a zsidóverések szervezettek voltak és rendelkeztek egyfajta belső logikával. Az erőszak segítségével az egyetemisták szimbolikus hatalmat tudtak gyakorolni a kiválasztott hallgatói csoport felett. Támadásaik nem véletlenszerűek voltak, hanem mindig kifejezett célpontok ellen irányultak, melyek megválasztása valamely politikai vagy tár-

⁸² PTE EL VIII. 101. b. 51. d. 439-1933/34. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem 1934. évi január hó 31.-én tartott V. rendes kari ülés jegyzőkönyvéből. 1934. jan. 31.

⁸³ PTE EL VIII. 101. b. 51. d. 439-1933/34. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem 1934. évi január hó 31.-én tartott V. rendes kari ülés jegyzőkönyvéből. 1934. jan. 31. Ld. a 4. számú mellékletet.

⁸⁴ PTE EL VIII. 101. b. 39. d. 1146-1930/31. A rektor nyilatkozata az egyetemen lezajlott zavargásokról. 1931. febr. 26.; PTE EL VIII. 101. b. 39. d. 1146-1930/31. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem 1931. évi február hó 25.-én tartott VI. rendes kari ülés jegyzőkönyvéből. 1931. febr. 25.; PTE EL VIII. 101. b. 39. d. 1146-1930/31. A rektor nyilatkozata az egyetemen lezajlott zavargásokról. 1931. febr. 26.; Újabb zavargások voltak az egyetemen. *Pécsi Napló*, 1932. febr. 26. 2.

sadalmi konfliktusból fakadt. A bajtársak általában túlerőben támadtak rá egy „zsidónak tűnő” társukra és figyeltek arra, hogy a fizikai erőszaknak csak egyfajta elrettentő, sokkoló hatása legyen, de komoly sérülés ne forduljon elő. Ezzel kívánták biztosítani, hogy az elkövetők ellen ne indulhasson komolyabb eljárás. Tetteiket gyakran azzal igazolták, hogy a kormány nevében, illetve helyett cselekszenek.⁸⁵

Az egyetemi vezetőség és a kormányzat hozzáállása az antiszemita mozgalmakhoz

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és az ifjúsági szervezetek viszonyát az 1920-as és 1930-as években döntően meghatározta, hogy a sorozatos botrányos tüntetések és atrocitások a konszolidáció által megteremtett törvényes rendet veszélyeztető elemként tűntek fel, így nyugtalanították a kormányt. Azokkal a folyamatokkal szemben, melyek a békés belpolitikai viszonyokat veszélyeztették, a vallás- és közoktatásügyi miniszter erélyesen fellépett. Klebelsberg az 1927 és 1929 között zajló antiszemita diákzavargásokkal kapcsolatban például szigorú rendeleteket adott ki, sőt az egyetemek bezárását is elrendelte.⁸⁶

A közbotrány elkerülése és a rend fenntartása az egyetemeken azért is volt kulcsfontosságú, mert ez volt a jövő értelmiségének a politikai szocializációs közege. A politikai szocializáció egy egész életen át tartó folyamatos interakciós kapcsolat az egyén és a politikailag megszervezett társadalom között, melynek során az ifjúság megtanul tájékozódni a társadalomban és kialakítja politikai identitását. Az egyetemi tanulmányok időszaka azért is válik különösen lényegessé az állami politika számára, mert e szocializáció során alakul ki a nemzeti identitás, az állampolgári hűség is. Ugyanakkor a felnövekvő nemzedékek ekkor sajátítják el a tiltakozás és a társadalomból való kivonulás formáit is, mely pont ellentétes az állami politika által elképzelt politikai szocializáció szándékolt és kívánt hatásával.⁸⁷

⁸⁵ K. HORVÁTH 2015. 143–149., 152.

⁸⁶ LADÁNYI 1995. 271–272., 277.

⁸⁷ SZABÓ 2006. 18–19.

A rendbontások megakadályozása érdekében az esetek többségében a kormány és az egyetemi hatóságok a félévek elvesztését helyezték kilátásba, de az ellenállás lecsendesedésével utóbb általában egyik hallgató ellen sem indítottak eljárást a mozgalomban való részvétele miatt.⁸⁸ Az eseményekhez való egyetemi hozzáállás az is jól mutatja, hogy az incidensek hatására elindított vizsgálatok során a megmozdulások résztvevőit a karok vezetői általában nem tudták (nem akarták?) felderíteni. Azon kisebb számú esetben, amikor a tüntetések résztvevőit azonosítani tudták, enyhe fegyelmi ítéleteket hoztak, vagy inkább a „vezérek”, „hangadók” szankcionálására szorítkoztak.⁸⁹ Az akciók céljaiként rögzített követelések megvalósítására a mozgalmakban résztvevő hallgatók általában ígéreteket kaptak, mely ugyan mutatta a kormány és az egyetem kompromisszumkészségét, viszont ezeknek a legtöbb esetben nem szereztek érvényt.

Az enyhe fegyelmi ítéletek mögött az is húzódnak, hogy az egyetemistákat sem a kormány, sem az egyetemi vezetőség nem tartotta felnőtteknek. Úgy vélték, hogy a fiatalokat forrófejűség és elhamarkodottság jellemzi, mely radikalizálódásra való hajlammal párosul, s pusztán ezért bonyolódnak forradalmi mozgalmakba, szélsőséges szervezkedésekbe. Mindez az egyetemi tanácsot és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot is az enyhébb eljárás felé terelte, mert úgy tekintették, hogy az ifjúság gyámolításra szorul. Türelmesebbek voltak velük szemben, mert lényegében a „gyermekeikről” volt szó, akik a jövőben döntő szerepet fognak játszani az állam és a társadalom irányításában.⁹⁰

Az esetleges keményebb intézkedések ráadásul erős szolidaritási hullámot válthattak ki a hallgatók között, mely tovább radikalizálhatta, illetve életben tarthatta a mozgalmakat. E jelenséget az egyetemi hallgatókra jellemző erős csoportidentitással lehet magyarázni.⁹¹ A kormányzat hozzáállását az egyetemi autonómia is megszabta. Az egyetem területén a felsőoktatási intézmény a polgárai felett önálló fegyelmi hatósággal bírt, ráadásul a dékánok engedélye nélkül rendőri fellépést sem lehetett alkalmazni.⁹²

⁸⁸ PTE EL VIII.101.b. 39. d. 1146–1930/31. A rektor nyilatkozata az anatómiai és korbonctani intézetben létrejövő zavargásokról. 1931. febr. 24.

⁸⁹ LADÁNYI 1995. 271–272., 277.

⁹⁰ DHONDT–KOLBE 2018. 116–117., 119.

⁹¹ DHONDT–KOLBE 2018. 116–117., 119.

⁹² RÁCZ 2005. 243–244.

Az ETE oktatóinak hozzáállása a bajtársak által szervezett atrocitásokkal kapcsolatban megosztott volt. A tanárok egy része támogatta a *numerus clausus* érdekében kibontakozó ifjúsági akciókat, míg a másik részük mélyen elhatárolódott e mozgalmaktól. Az előbbihez tartozott például Somogyi Ferenc, a pécsi Erzsébet Tudományegyetem oktatója, a Turul Szövetség Werbőczy corporatiójának vezére, aki az *A zsidóság az ezeréves magyar jogban* című tanulmányában egyértelműen kinyilvánította, hogy a zsidóságot fajnak tekinti, és hogy az izraelita vallás a kereszténység teljes ellentéte.⁹³ Az elitélő csoportba sorolható például Molnár Kálmán, aki a két világháború közötti időszakban a Jog- és Államtudományi Kar Magyar Közjogi Tanszékének oktatója volt. Az egyre erősödő szélsőjobboldali aktivitás ellen az 1930-as évektől lépett fel tudatosan, elítélte az antiszemita megmozdulásokat, a *numerus clausus*-t és a zsidótörvényeket is.⁹⁴ Úgy vélte, hogy a *numerus clausus* megsértette a tanszabadság és a jogegyenlőség elvét.⁹⁵

Összegzés

A Turul és az Emericana igen sokrétű tevékenységi körrel rendelkezett, működésüket azonban leginkább nemzeti, keresztény és antiszemita jelszavak köré szervezték. A bajtársak antiszemitizmusa különféle megmozdulásokban bontakozott ki a két világháború között. Egyrészt tetten érhető volt az egyetemi élet hétköznapijain során – a menza, a kollégiumi szobák, az ülésrend, és a demonstrátori vagy a tanársegédi pozíciók elosztásának kérdésében is.⁹⁶ Másrészt a bajtársak előszeretettel foglalták követeléseiket memorandumokba,⁹⁷ de nem riadtak vissza zsidóveréstől vagy a tanórák

⁹³ Somogyi Ferencet idézi: Rozs 1999. 243.

⁹⁴ SCHWEITZER 2012. 61–64.

⁹⁵ MOLNÁR 1928. 1.

⁹⁶ Az egyetem belső életében jelentkező aniszemita akciókról lásd bővebben: A Csaba B. E. memorandumja. *Nemzetvédő*, 1936. febr. 4. 5.; PAKSY 2019b. 129–130.

⁹⁷ A Pécssett működő Turul és Emericana memorandum kiadó tevékenységéről lásd bővebben: PTE EL VIII.101.b. 15. d. 1285–1925/26. A Werbőczy és Csaba Bajtársi Egyesület, a Nagy Lajos Bajtársi Egyesület, a DEFHE, a SZEFEHE és a FEFHE kérvénye a *numerus clausus* pontos betartása érdekében. 1923. dec. 17.; PTE EL VIII.101.b. 51. d. 439–1933/34.

bojkottjától sem.⁹⁸ Az egyik legerőszakosabb incidens az Erzsébet Tudományegyetemen az 1930/1931-es tanév során bontakozott ki, amikor is a hallgatók az egyetem bonctani intézetében, a nemzetközi jogi szemináriumában és a gyermekklinikánál verbálisan és fizikailag is inzultáltak a zsidónak tűnő társaikat, sőt tiltakozásuk jegyében a *Pécsi Napló* szerkesztőségének az ablakait is beverték.⁹⁹

A bajtársi mozgalomba tömörült „keresztény diákok” évről évre agresszívan léptek fel az általuk helyesnek gondolt *numerus clausus* törvényben meghatározott arányszám szigorítása érdekében is. Hangsúlyozni kell, hogy az 1920-ban bevezetett jogszabály a zsidó egyetemistákra nézve rendkívüli módon korlátozó és diszkriminatív rendelkezés volt, mely megvalósulása érdekében az egyesületi tagok különböző szélsőséges és antiszemita eszközkhöz nyúltek. Ennek ellenére a keresztény ifjúság jogosnak érezte azon megmozdulásait, melyek a vidéki és a fővárosi egyetemekre felvett izraelita hallgatók aránya közti eltérést és a társadalomban jelentkező egyéb szociális problémákat, köztük főképp a fiatal diplomások munkanélküliségét kívánták felszámolni. Mindezeket a korszak antiszemita narratívájának keretében értelmezték. A *numerus clausus* érvényre juttatásáért folytatott harcuk egyik legjelentősebb megnyilvánulása az 1933/34-es tanév második szemeszterére meghirdetett beiratkozási sztrájk volt.¹⁰⁰

A pécsi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem ifjúságának állásfoglalása az egyetemre felvehető zsidóság számáról. 1933. dec. 12.

⁹⁸ LADÁNYI 1995. 267.

⁹⁹ PTE EL VIII. 101. b. 39. d. 1146-1930/31. Kivonat a m. kir. Erzsébet tudományegyetem 1931. évi február hó 25.-én tartott VI. rendes kari ülés jegyzőkönyvéből. 1931. febr. 25.

¹⁰⁰ LADÁNYI 1995. 267.

Rövidítések

Források

- AMBRUS 1938 AMBRUS JÓZSEF: A magyar társadalom beteg. *Bajtárs*, 1938. júl.–aug. 5.
- MNL BaML IV. 1428. 301. sz. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. Pécs város egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye, Turul Bajtársi Egyesület iratai (1919–1945)
- MNL BaML IV. 1428. 53. sz. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. Pécs város egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye, A Foederatio Americana iratai (1921–1946)
- MOLNÁR 1928 MOLNÁR KÁLMÁN DR.: Numerus clausus, tanszabadság, jog-egyenlőség. *Dunántúl*, 1928. febr. 23. 1.
- PTE EL VIII. 101. b. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár. Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem iratai, A Pécsi Egyetem Rektori Hivatalának iratai, iktatott iratok (1923–1951)
- PTE EL VIII. 107. b. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár. Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem iratai, A Pécsi Egyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karának iratai (1923–1944)

Irodalom

- BAKOS 1991 BAKOS Miklós: A Foederatio Americana. In: Schwartz Elemér emlékére. Elmar von Schwartz zum Dedächtnis. Szerk. DR. MOLLAY Károly. Bp., 1991. 75–80.
- BIBÓ 1984 BIBÓ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. In: Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Szerk. HANÁK Péter. Bp., 1984. 137–294.
- BIBÓ 2011 BIBÓ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bp., 2001.
- BÓDY 2013 BÓDY Zsombor: Magyarország társadalomtörténete a két világháború közötti időszak között. Egyetemi jegyzet. Bp., 2013.
- BORBÁNDI 1983 BORBÁNDI Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. New York, 1983.

- BOURDIEU 1999 BOURDIEU, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Szerk. ANGELUSZ Róbert. Budapest. 1999. 156–177.
- CSIZMADIA 1980 CSIZMADIA Andor: Az újra felállított pécsi tudományegyetem 1923–51. In: Fejezetek a pécsi egyetem történetéből. Szerk. CSIZMADIA Andor. Pécs, 1980. 5–34.
- DÉVÉNYI 2020 DÉVÉNYI Anna: A középfokú oktatás társadalmpolitikai vetülete a Horthy-korszakban. In: Századok 154 (2020) 81–106.
- DHONDT–KOLBE 2018 DHONDT, Pieter – KOLBE, Laura: Introduction. Student Identity and Radicalism. In: Student Revolt, City and Society in Europe. From the Middle Ages to the Present. Eds. DHONDT, Pieter – BORAN, Elizabethanne. New York, 2018. 115–119.
- FAZEKAS 2011 FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár és a numerus clausus. In: Jogfosztás – 90 éve. tanulmányok a numerus claususról. Szerk. MOLNÁR Judit. Bp., 2011. 78–105.
- FEKETE 2012 FEKETE Szabolcs: A pécsi egyetem bölcsész-diplomásainak rekrutációja 1921–1940. In: Szociológiai dolgozatok 2. Szerk. NAGY Péter Tibor. Bp., 2012. <http://mek.oszk.hu/10900/10992/10992.pdf> (Utolsó megtekintés időpontja: 2021. 03. 15.)
- FENYVES 2012 FENYVES, Katalin: A successful battle for symbolic space: the numerus clausus law in Hungary. In: The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe. Eds. KARÁDY, Viktor – NAGY, Péter Tibor. Bp., 2012. 151–164.
- GALI 2018 GALI Máté: A magyar közélet reflexiói a numerus claususra 1920-ban. In: Trianon és a magyar felsőoktatás I. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2018. 115–128.
- GALI 2019 GALI Máté: A magyar közélet reflexiói a numerus clausus módosítására 1928-ban. In: Trianon és a magyar felsőoktatás 2. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2019. 103–117.
- GYURGYÁK 2001 GYURGYÁK János: A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmetörténet. Bp., 2001.
- HAJDU 2005 HAJDU Tibor: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. MOLNÁR Judit. Bp., 2005. 54–66.

- JOÓ 2019 JOÓ András: „...ha Trianon nincs, akkor minden másképp lett volna. Ezt méltóztassék Lucien Wolfnak megmondani...”. Magyarország, numerus clausus és Lucien Wolf. In: Trianon és a magyar felsőoktatás II. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2019. 73–101.
- KATZBURG 2002 KATZBURG, Nathaniel: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Bp., 2002.
- KEREPESZKI 2009 KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945) [doktori disszertáció]. Debrecen, 2009.
- KEREPESZKI 2011 KEREPESZKI Róbert: A numerus clausus és a Turul Szövetség. In: Jogfosztás – 90 éve. tanulmányok a numerus claususról. Szerk. MOLNÁR Judit. Bp., 2011. 247–266.
- KEREPESZKI 2012 KEREPESZKI, Róbert: „The racial defense in practice”. The activity of the Turul Association at Hungarian universities between the two world wars. In: The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe. Eds. KARÁDY, Viktor – NAGY, Péter Tibor. Bp., 2012. 136–149.
- KISS 2012 Kiss Róbert Károly: A Turul Szövetség szegedi működése. In: Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között. Szerk. Kiss Róbert Károly – VAJDA Tamás. Szeged, 2012. 30–45.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus Magyarországon: 1919–1945. In: Jogfosztás – 90 éve. tanulmányok a numerus claususról. Szerk. MOLNÁR Judit. Bp., 2011. 29–59.
- KOVÁCS 2012a KOVÁCS M. Mária: Törvénytől sújtva – A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Bp., 2012.
- KOVÁCS 2012b: KOVÁCS, M. Mária: The Hungarian numerus clausus: ideology, apology and history, 1919–1945. In: The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe. Eds. KARÁDY, Viktor – NAGY, Péter Tibor. Bp., 2012. 27–55.
- KOVÁCS 2016 KOVÁCS, Mária: The Numerus Clausus in Hungary 1920–1945. In: Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939. Academic Milieu, Jews and Antisemitism at European Universities between 1918 and 1939. Eds. FRITZ, Regina – ROSSOLIŃSKI-LIEBE, Grzegorz – STAREK, Jana. Wien, 2016. 85–111.

- LADÁNYI 1995 LADÁNYI Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. In: *Educatio* 4 (1995) 265–284.
- LADÁNYI 2000 LADÁNYI Andor: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Bp., 2000.
- LADÁNYI 2005 LADÁNYI Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. In: *Múlt és Jövő* 16 (2005) 56–74.
- LADÁNYI 2012 LADÁNYI, Andor: On the 1928 amendment to the Hungarian numerus clausus act. In: *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Eds. KARÁDY, Viktor – NAGY, Péter Tibor. Bp., 2012. 69–111.
- LAKY 1931 LAKY Dezső: Egyetemi hallgatók statisztikája. Bp., 1931.
- LENGVÁRI–
POHÁNKA 2011 LENGVÁRI István – POHÁNKA Éva: A Pozsonyi, majd Pécs M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem. In: *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. Szerk. FEDELES Tamás – LENGVÁRI István – POHÁNKA Éva – POLYÁK Petra. Pécs, 2011. 49–86.
- LENGVÁRI 2008 LENGVÁRI István: A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának női hallgatói (1919–1945). In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián – POZSGAI Péter. Bp., 2008. 395–405.
- MÁRFI 2010 MÁRFI Attila: „Vesztett háború és forradalmak utáni viszonyok”. Arató Jenő visszaemlékezései 1921–1945. II. rész. In: *Pécsi Szemle* 13 (2010) 76–89.
- NAGY 2003 NAGY Zsuzsa: *Trianon a magyar társadalom tudatában* (1987). In: *Trianon*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Bp., 2003. 828–847.
- OROSZ 2018 OROSZ László: A numerus clausus a Bangha-féle katolikus sajtóirodalom lapjaiban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I.* Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2018. 159–174.
- PAKSY 2013 PAKSY Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In: *Bűnbak minden időben: bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József. Pécs, 2013. 285–297.
- PAKSY 2019a PAKSY, Zoltán: The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s. In: *Diké* 3 (2019) 100–106.
- PAKSY 2019b PAKSY Zoltán: A numerus clausus és a pécsi egyetem. In: *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Szerk. GECSÉNYI Lajos. Bp., 2019. 121–139.

- POLLNER 1978 POLLNER György: Visszaemlékezés a haladó egyetemi ifjúsági mozgalmakra a márciusi front idején. In: Emlékek, adatok az 1930-as évek haladó egyetemi ifjúsági mozgalmairól. Szerk. PINTÉR István. Bp., 1978. 83–154.
- POLYÁK 2014 POLYÁK Petra: Anno Én is Pécssett... 1. Kozma, Antal, bölcsészhallgató. <https://leveltar.pte.hu/content/anno-en-pecssett-1-kozma-antal-bolcseszhallgato> (Utolsó megtekintés időpontja: 2021. 03. 15.)
- RÁCZ 2005 RÁCZ Kálmán: Az egyetemi autonómia a dualizmus és a Horthy-korszak alatt. In: Autonómiák Magyarországon I. Szerk. GERGELY Jenő. Bp., 2005. 233–244.
- ROY 2018 ROY, Lyse: Froms of Actions. In: Student Revolt, City, and Society in Europe. Eds. DHONDT, Pieter – BORAN, Elizabethanne. New York, 2018. 11–13.
- ROZS 1989 ROZS András: A Turul Szövetség szervezete Pécssett, 1923–1945. Baranyai In: Helytörténetírás 8 (1989). 171–189.
- ROZS 1996 ROZS András: Középosztály-tudat és dzsentroid gondolkodás; a Turul Szövetség szellemisége az 1920-30-as években. In: Baranya 9–10 (1996) 229–242.
- ROZS 1999 ROZS András: „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek. (ideológiai vonatkozások a Turul Szövetség pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években). In: Tanulmányok Pécs történetéből 5-6. Szerk. FONT Márta – VONYÓ József. Pécs, 1999. 241–252.
- ROZS 2004 ROZS András: Jobboldali egyetemi mozgalmak a Dél-Dunántúlon. In: Régióink és Tolna megye a két világháború között. Szerk. DOBOS Gyula. Pécs, 2004. 45–58.
- SCHWEITZER 2012 SCHWEITZER Gábor: A „zsidóbérenc”. Adalékok Molnár Kálmán közjogász professzor pályaképehez. In: Sárospataki Füzetek 16 (2012) 61–74.
- SCHWEITZER 2018 SCHWEITZER Gábor: „A tisztességes jogtanár”. Molnár Kálmán pályaképe. Bp., 2018.
- SZABÓ 1940 DR. VITÉZ SZABÓ Pál: A M. Kir. Erzsébet tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs, 1940.
- SZABÓ 1978 SZABÓ Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúsági mozgalmakban az 1920-1930-as évek fordulóján. In: A haladó egyetemi ifjúság mozgalmak Magyarországon 1918-1945. Szerk. SZABÓ Ágnes. Bp., 1978. 133–164.
- SZABÓ 2006 SZABÓ Ildikó: Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006. Akadémiai doktori értekezés. 2006.

- SZÉCSÉNYI–
KEREPESZKI 2012 SZÉCSÉNYI András – KEREPESZKI RÓBERT: „Ellenzék” a Turulban. A Turul Szövetségről. In: Századok 146 (2012) 171–204.
- SZÉCSÉNYI 2013 SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéséhez. In: Múltunk 58 (2013) 65–100.
- UJVÁRY 2010 UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. In: Harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2010. 413–493.
- UJVÁRY 2018 UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kuno és a Trianon utáni magyar felsőoktatás-politika. In: Trianon és a magyar felsőoktatás I. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2018. 237–262.
- UJVÁRY 2019 UJVÁRY Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: Trianon és a magyar felsőoktatás 2. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp., 2019. 7–51.
- UNGVÁRY 2012 UNGVÁRY Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. Pécs – Bp., 2012.
- UNGVÁRY 2016 UNGVÁRY Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944. Bp., 2016.
- VONYÓ 2015 VONYÓ József: Ki a felelős? A magyarországi politikai antiszemitizmus forrásai. In: Velünk éltek, velünk élnek. Fejezetek a magyarországi és a Pécs-baranyai zsidóság történetéből. Konferenciakötet. Szerk. NAGY Mariann. Pécs, 2015. 29–63.
- ZEIDLER 2003 Válogatás a két háború közötti magyarországi pártok programjaiból (1919-1944). In: Trianon. Szerk. ZEIDLER Miklós. Bp., 2003. 329–336.

ORSÓS GYÖRGY

A válság temporalizációja Málnási Ödön,
A magyar nemzet őszinte története című
kötetében

Temporalisation of the Crisis in Ödön Málnási's Essay, *The honest history of the Hungarian nation* [A magyar nemzet őszinte története]

This paper analyzes Ödön Málnási's essay [A magyar nemzet őszinte története (Honest History of the Hungarian Nation)], written in 1937, which is the most important political text by the Arrow Cross ideologist and historian. I have based my analysis primarily on Roger Griffin's theory of fascism and conducted it along narratological concepts and Reinhart Koselleck's conceptual history of the crisis. The analysis focuses on the ways, how Málnási constructs the history of the crisis of the Hungarian nation, what traditions he builds on and what temporal imaginary he develops. The conclusion of the study is that the text's representation of time can be interpreted along the lines of apocalypse and kairos concepts and that the imagination of the crisis is based, according to Koselleck's typology, primarily on its apocalyptic and cyclical version.

Dolgozatomban Málnási Ödön, *A magyar nemzet őszinte története* (1937)¹ című történetpolitikai esszéjét elemzem, célom annak feltárása, hogy a mű miként konstruálta meg a válság képzetét, és ehhez kapcsolódóan milyen lehetőséget nyújtott a történelmi idő értelmezésére. Málnási a nyilaskeresztes párt egyik legfontosabb ideológusa volt, legjelentősebb politikai munkájának tarthatjuk ezt a kötetet, úgy vélem, mélyebb elemzése mindenképp közelebb vihet a korabeli szélsőjobboldali ideológiák megértéséhez. Le kell itt szögezni, hogy Málnási eszmetörténeti értékét nem gondolataiban találhatjuk meg (ilyenekről nem igazán beszélhetünk), inkább a szövegében megnyilvánuló politikai beszédmódok vizsgálatában.

¹ MÁLNÁSI 1937.

A válság fogalmát azért állítottam vizsgálatom fókuszába, mert a szöveg központi narratívája is – miként arról később részletesebben írok – válság-narratívaként értelmezhető. Ez pedig összecseng Roger Griffin, a fasizmus ideológiájával foglalkozó elméleti írásaival,² amelyben a szerző kiemeli azok központi magjaként a palingenézis (itt most értsd: újjászületésmítosz) fogalmát, melynek egyik eleme a válság képzete. Másfelől Koselleck³ kidolgozott a válság fogalomtörténetéről írott tanulmányában egy olyan tipológiát, amely segítségével a narratíva retorikai sajátosságai jobban azonosíthatók. Egyszóval viszonylag alapos elméleti és módszertani eszköztár áll rendelkezésünkre a vizsgálathoz.

Jöllehet, az újabb irodalom a korabeli magyar szélsőjobboldal nemzetközi gyökereinek keresésében a német behatásokat hangsúlyozza, még ezzel együtt is érdemes lehet kiindulni az összehasonlító fasizmuskutatás azon megközelítéséből, miszerint a náciizmus is a fasizmus egy variánsa; s ha így teszünk, számba kell vennünk bizonyos, a fasizmussal foglalkozó elméleti megfontolásokat.

Griffin a fasizmust elsősorban a korszak kulturális állapotából vezeti le, amelyben megnövekedett az igény a szekuláris, lineáris és demitizált történelmi idő helyett egy újfajta időtapasztalatra (ennek megvilágító erejű fogalompárja – az egyébként a román Vasgárdához is sok szállal kötődő – Mircea Eliade szent és profán idő fogalmai⁴), amely eljövetele egyben egy új kultúrát, új történelmi periódust is jelent. Épp ezért (is) tarthatta Mussolini történelmi jelentőségűnek a fasizmust, amely a múlt ellen lép fel és a jövő felé nyitott. Griffin Hitlernél is kimutat hasonló retorikai tartalmakat, továbbá Klaus Vondung munkájára⁵ alapozva azonosítja a náciizmusban is az újfajta időtapasztalat keresését. Ennek kialakítása a diktatúrákban a politikai rituálékon, „politikai liturgiákon”, illetve az új történelem képzetének megteremtése a különböző művészeti produktumokon keresztül történt meg.⁶ Magyarországon nem bontakozhatott ki ilyen politikai gyakorlat, így a nyilas retorika tanulmányozása lehet az elsődleges forrásunk. Úgy vélem ennek az

² GRIFFIN 1991; GRIFFIN 2020.

³ KOSELLECK 2002.

⁴ ELIADE 1987.

⁵ VONDUNG 1971.

⁶ GRIFFIN 2008. 3–24.; FOGU 2003. 72–96.

kultúrantropológiai elemeket használó megközelítésnek jócskán lehet hasznára a szélsőjobboldali eszme korabeli vonzerejének megértésében.

Elméleti keret

Roger Griffin elméletének egyik érdeme az, hogy a fasiszta ideológiát nem elsősorban más eszmék „elfajzásaként” láttatja, hanem képes meghatározni egy olyan minimumot, mely által egyrészt beszélhetünk fasiszta ideológiáról *sui generis*, másrészt a nemzetközi összehasonlítás alapja is létrejön. E minimum szerint a fasiszta ideológia magva egy populistá és ultranacionalista *palingenezis*, azaz egy olyan új időtapasztalat megteremtését, ami alapvetően egy premodern (a modernség dekadenciája előtti) kulturális mintához nyúl vissza. Mindazonáltal fontos hangsúlyoznom, mindez nem azt jelenti, hogy a náci, olasz fasiszta vagy nyilas ideológiák teljesen hasonlóak lennének, inkább azt, hogy – a griffini elmélet alapján – megtalálható bennük a generikus fasizmus közös ismérve.

Koselleck alapján⁷ azt mondhatjuk, hogy a válság fogalmának használatba vétele a felvilágosodás utáni történelemfilozófiához kötődik, melynek révén az a modernkori történelem- és politikaértelmezések egyik toposzává vált. Nem meglepő, hogy e toposz különböző történeti szituációk, célok és ideológiák mentén igen eltérően értelmeződhet. Míg a válság jelentheti a folyamatos megújulás előfeltételét is, addig akár lehet az isteni végítélet előtti végső, katartikus állapot is. A fogalom politikai hasznosítása tehát szinte mindenképp adott, azonban a fogalom használati módja és konnotációi már jelentősen eltérhetnek.

Módszertan

A történeti idő – ahogy Koselleck írja – az esemény-összefüggésekben benne rejlő struktúrák összessége.⁸ Ennek megfelelően elemzésem első szintjén a

⁷ KOSELLECK 2002.

⁸ KOSELLECK 2003. 147–163.

Jean Leduc által ismertetett narratológiai módszert⁹ választottam. Leírom, hogy a szöveg a válság narratívájának konstruálása során milyen eseményeket használ fel, azokat hogyan rendezi, hogyan értelmezi és miképp helyezi el a válságot a történelmi időben. A narratíva feltárása után képesek lehetünk a válság típusának meghatározására is. Koselleck a krízis szemantikájának három ideáltípusát azonosítja: a permanens krízisek sorozatából álló történelmet, az ismétlődő kríziseket (ilyenek például a gazdasági krízisek) és egy apokaliptikusot, ami a keresztény eszkatológiában gyökerezik, és a végső ítélet előtti utolsó állapotot jelenti.¹⁰

A magyar nemzet őszinte történetében megjelenő válság a nemzethalál előtti pillanat. A nemzethalál víziója viszonylag régi toposznak számít a magyar közbeszédben, az ezzel szorosán összefonódó nemzetkarakterológiák pedig modernitás kritikáknak is tekinthetők, amikben rendre felsejlik egyfajta temporális horizont is. Éppen ezért, ha a szövegben megjelenő nemzetkarakterológiát röviden összevetjük az egyéb karakterológiákkal, jobban kirajzolódnak az időkonstrukció lehetséges történelmi sajátosságai.

Kutatástörténet, historiográfia

Először nézzük át a téma bővebb kontextusának, a nyilaskeresztes párt eszmetörténetével foglalkozó szakirodalmat. A témát érintő egyik legalaposabb munka Lackó Miklósé.¹¹ A nyilas ideológia legfontosabb gyökereiként a nacionalizmust, antiszemitizmust, valamint az agrárius és a keresztényi gondolatot határozta meg. Kiemeli, hogy más fasizmusoktól eltérően a magyar variáns soha nem volt antikeresztény, sőt azt központi elemévé emelte. Ennek oka az lehet Lackó szerint, hogy a szélsőjobboldal nem rendelkezett megfelelő ideológiai hagyományokkal, amelyre egy magyar fasiszta mítosz lehetett volna építeni. Paksy Zoltán azon tézisét tartom fontosnak megemlíteni, amely szerint „a magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak ideológiája alapvetően a magyar keresztény-nemzeti fundamentalizmus radikális

⁹ LEDUC 2006. 288-366.

¹⁰ KOSELLECK 2002.

¹¹ LACKÓ 1966.

változatának tekinthető. (...) A nyilaskeresztesek azonban mindezt adaptálták a magyarországi viszonyokhoz a német mintát és összhangba hozták a szélsőjobboldal korábbi hagyományaival.¹²

Málnásival a legbehatóbban Romsics Ignác¹³ és Romsics Gergely¹⁴ foglalkozott. Előbbi mélyebben elemzi a *Magyar nemzet őszinte történetét*, azt elsősorban a korszak történeti diskurzusainak toposzai mentén teszi, így például Málnási antiszemitizmushoz, a kiegyezéshez, vagy a Károlyihoz fűződő viszonyát, illetve a szövegben megnyilvánuló narrátori szerepét (történész vagy politikus) veszi számba. A Via Dolorosa motívumot elsősorban a szenvedéstörténetet megkonstruálásában látja segítségnek. Romsics Gergely beszédmód vizsgálatában a völkisch elemeket azonosítja Málnási munkájában. Gyurgyák az *Ezzé lett magyar hazátok* kötetében¹⁵ elsősorban a Málnási kötetében megjelenő politikai ideológiai programpontokat elemzi. Végezetül ki kell még itt emelnünk Szele Áron cikkét, amely a legtöbb ponton egyezik jelen vizsgálat tárgyával. A szerző szintén a griffin-i elméletben értelmezi Málnási munkáját, és azt összehasonlítja a korszak, illetve napjaink szélsőjobboldali történelemről szóló retorikájával.¹⁶ Úgy vélem azonban, hogy a túl széles történeti horizont miatt tanulmánya túlságosan elméletcentrikus és nem fordít megfelelő figyelmet a narratívák mélyebb elemzésére, illetve nem kezeli azokat saját korszakuk politikai diskurzusai-ban. Erre vállalkozik jelen tanulmány.

A történeti diskurzus helyzete

A korszakban az állami kultúrpolitika és a történetírás összefonódásáról beszélhetünk. A konzervatív-nacionalista világkép fenntartása a történettudomány pozícióit jelentősen befolyásolta. Jelentős volt a korban a függetlenségi kuruc álláspont, továbbá a jogtörténet, népiség- és művelődéstörténet.¹⁷

12 PAKSY 2013. 115.

13 ROMSICS 2011. 337–342.

14 ROMSICS 2010. 371–375.

15 GYURGYÁK 2007. 277–284.

16 SZELE 2014.

17 GUNST 1995. 170–187.

A nemzet mibenlétéről való gondolkodás mellett/mögött megjelenik egyfajta történelemkultusz is. A válság gondolata igen népszerű, a két legjelentősebb, a diskurzust meghatározó munka (Szekfű Gyula *Három nemzedék*, 1920; Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, 1919) maga is tekinthető válságirodalomnak. A megújulás gondolatát számtalan szerzőnél megtaláljuk: Szekfű Gyulánál éppúgy, mint Bajcsy-Zsilinszky Endrénél. Mindkettejüknél közös a Széchenyire való hivatkozás és egyfajta második reformkor keresése.

A történettudomány ekkor döntően német befolyás alatt állt, és legfontosabb tudományos elméleti-metodológiai irányvonala a szellemtörténet volt. Ennek kevés jelentős, minőségi alternatívája merült fel: Hajnal István szociológizáló társadalomtörténet-írása vagy Mályusz Elemér népiségtörténete.¹⁸ De a konzervativizmus és a történettudomány összefonódásában igen erős közös pont volt a német szellemtudományhoz való kötődés. A szellemtörténet társadalomtörténeti érdektelenségének módosítására ugyan a harmincas években történtek próbálkozások, de ez mégis „gyenge” terület maradt. Mindez – a társadalom alsóbb néprétegeinek figyelembevétele a nemzet önmeghatározásában – a harmincas években már mindenképpen problémaként jelent meg a (történet)tudományos szcéná számára, hiszen egyre égetőbbé vált a szociális kérdés, és völkisch nyelvezet alapvető kihívást intézett az addigi historista-szellemtörténeti nyelvezet ellen.¹⁹ Nem véletlen, hogy Málnásit megelőzve ítéli a hatalom börtönbüntetésre a *Viharsarok* (1937) és *A néma forradalom* (1937) szerzőit, Féja Gézát és Kovács Imrét.

Málnási Ödön útja a nyilas párthoz

Röviden érdemes szólnunk a szerzőről. Málnási Ödön 1898-ban született Brassóban. Málnási tehát határon túli, *homo novusként* lépett be a szellemi-politikai életbe, és ahogy azt Gyurgyák János a magyar fajvédők kapcsán megállapította,²⁰ esetében is igaz, hogy rendkívül meghatározó élmény-

¹⁸ ERŐS 2015.

¹⁹ ROMSICS 2010. 297–299.

²⁰ GYURGYÁK 2012. 39.

világot jelent az első világháború. Az egri érseki szeminárium novíciusa volt, filozófiát és jogot is tanult Debrecenben, illetve Kolozsváron. A tárgyalt kor-szakban már az egri tanítóképző intézet tanára volt.

Történelmi karrierjének sikeresebb darabjai elsősorban életrajzi munkái voltak. Turenne-ről írott munkáját a francia Akadémia is díjjal ismerte el,²¹ Csáky Imréről szóló írását Szekfű Gyula is méltatta. Mindazonáltal talán érdemes megemlíteni, hogy a vasszorgalmú történelmet többször is érte pontatlanság vagy csalás vádja. Csáki Móricról írt tanulmányában genealógiai tévedést tulajdonít neki Tóth László, és azt állítja, ha valóban átolvasta volna az általa hivatkozott irodalmakat, akkor biztosan nem véthetett volna ilyen hibát.²² A régi magyar juhászatról írt tanulmányát pedig Ecsedi István támadta, amelyben plagizálással, illetve a szakirodalmi ismeretek súlyos hiányával vádolta meg a szerzőt.²³ Jóllehet Málnási apránként részesevé vált a kor a történettudományos diskurzusának, de voltaképpen mindvégig periferikus maradt, komolyabb szakfolyóiratokban nem jelent meg tanulmánya, csupán könyvismertetőket publikált.

Történelmi tevékenységében jól tükröződik a politikai meggyőződésének alakulása. Politikai pályafutását szociáldemokrataként kezdi. Így nem lepődhetünk meg Szekfű azon megjegyzésén sem, amely szerint Málnási munkáiban „feltűnő volt példátlan nemesgyűlölete”.²⁴ A Csákiakról írt életrajzi munkájában nagy hangsúlyt kap a társadalmi osztályok dinamikájának vizsgálata. A *Szép Szóba* 1936-ban Werbőczyről írt elmarasztaló értekezést, melynek a *Tripartitumot* bíráló passzusai ágyazta dzsentriellenességét. Továbbá előadásokat tartott munkaiskolákban, illetve cikkek is írt a munkásiskola pedagógiájáról, és ehhez kapcsolódóan pedagógiai-pszichológiai tanulmányokat is közzétett.²⁵ Emellett azonban már korán megjelennek publikációiban azok a témák, melyek inkább a jobboldali politikai diskurzusoknak repertoárjához álltak közel: a kereszténység és a honfoglalás vizsgálata,²⁶

²¹ TOLNAI ÚJ VILÁGLEKSIKONA 1928. 166–167.

²² TÓTH 1930. 104.

²³ ECSEDI 1928. 249–252.

²⁴ SZEKFŰ 1937. 708.

²⁵ MÁLNÁSI 1932; MÁLNÁSI 1934.

²⁶ MÁLNÁSI 1926.

a néprajz és a kurucos történet szemlélet, valamint az ehhez kapcsolódó militarizmus, katonai földrajz (*geopolitika*).²⁷

Az mű elemzése

„*Extra Hungariam non est vita...*”

Málnási a magyarságot két nagyobb „faji csoportra” osztotta. Egyrészt a gyorsan barátkozó, önzetlen, vendégszerető, politikailag haladó, evolucionista, tettekész, hamar lelkesedő *kelet-balti ugoros* magyar fajra. Másrészt pedig a könnyűvérű, szónok, érvelő és jogász, erős és hetyke *törökös* fajra. Ezutóbbi tartja fenn hatalmát az ugoros fölött, idegenfajú jövevényekkel „megújítgatott” hatalmi szövetségek által.²⁸ E „fajok” tulajdonságai Málnási szóhasználatában állandóak, és ezáltal a magyar nemzet tulajdonságai is azok. Ugyan a jövevények itt szóba kerülnek, de nem a magyarság integráns részeként, hanem pusztán egy hatalmi struktúra fenntartásának kéréstelen segítőiként. A nemzetkarakterológia hagyományába belépő Málnási már nem a nemzet homogén karakteréről beszél, hanem dualisztikus faji tulajdonságairól. A faji dualizmust minden európai nemzetre érvényesnek találja. A faji dualizmus itt nem más, mint a már szociáldemokratáknak megismert osztályharc faji „átkódolása”. A törökös faj egyértelműen a köznemes, míg az ugoros a parasztság vonásait hordozza. Látható, hogy a tettekész ugoros faj tulajdonságai mennyire ütköznek Prohászka finitista, „bujdosó” koncepciójával, és hogy mennyivel alkalmasabb a nemzetkarakterológia felé támasztott harmincas években megjelenő pszichológiai igények teljesítésére.

Azonban az elbeszélés valójában nem a magyar nemzet történetével kezdődik, hanem a Kárpát-medence születésével, majd a honfoglalás előtt itt élő népek történetével. Az elsőre egy történeti munkánál meglehetősen meghökkentőnek tűnő „földtörténeti” rész kapcsán két szempontot tartok érdemesnek kiemelni.

²⁷ Pl. MÁLNÁSI 1931.

²⁸ MÁLNÁSI 1937. 15.

Egyfelől Málnási a Pannon-medence történetének bemutatásával egy régebbi hagyományhoz nyúl vissza. A nemzeteszmé territorializálódása (azaz az állam és a nemzet összekapcsolásának radikális módja) már a dualizmus korában megtörténik,²⁹ Pulszky Ferenc például az államterület történetét a paleolitikumtól kezdve mutatta be, mindeközben elismerve a bevándorlási hullámokat és ezek hatását a népesség összetételére. Málnási azonban ezt is „radikalizálja”, egyfajta *földrajzi mítoszt* hozva léte. Azonban ez már megjelenik – mint arra Keményfi Róbert rámutatott³⁰ – Prinz Gyulánál, a nagy hatású földrajztudósnál is. Prinz egyik legismertebb elmélete a Tisia/kaptafa-elmélet, ami lényegében azt mondja, hogy a Kárpátok koszorúja az Tisia nevű kéregblokk köré „rágyűrődött”, valahogy úgy, mint a cipő a kaptafára. Azt feltételezem, hogy Málnási – (katonai-)földrajzi érdeklődése miatt is – jó eséllyel Prinzhez nyúlhatott vissza (lásd a következő Málnási idézetben az Alföld köré gyűrődő Kárpátok elemét), amikor mítoszának földrajzi aspektusát teremtette meg.

De talán ennél még érdekesebb ennek a mitikus keletkezéstörténetnek a bibliai vonatkozású metonimikus aspektusa. Málnási könyve ekképp parafrazálja a bibliai teremtéstörténetet:

„Kezdetben vala a Közép-Duna-medence helyén démoni erejű izzó tűztenger. Azután lett a kiégett, ékesség nélkül való sziklakéreg és setétség. Szüntelen zuhog az eső és születnek a vizek, hegyek, folyók, völgyek. És lett világosság. Felragyogott a Nap. Megindult az életfakadás. A Duna-Tisza vidékén évmilliókon keresztül jön-megy az építő, pusztító tenger szétágazó, sokasodó állatvilágával. Lesüllyed a vulkánkoszorúval széplülő Alföld. Köréje gyűrődnek a hatalmas Kárpátok”³¹

Látható tehát, hogy Málnási itt a teremtéstörténet egy hypertextusát adja: a szövegek indító szekvenciája, a kietlen kezdet bemutatása, a világosság majd az élet megjelenése, a vizek szerepének kiemelt fontossága egyértelmű utalás a Bibliára. Talán még érdekesebb azonban a két szövegrész közötti különbség. Málnási passzusa bizarr egyveleget alkot a teremtéstörténetből és a modern, földtörténeti tudományos ismeretekből. Meglátásom szerint ez

²⁹ TRENCSENYI 2011. 299–346.

³⁰ KEMÉNYFI 2008.

³¹ MÁLNÁSI 1937. 7.

jól rámutat arra, hogy Málnási elegyíti a korának modernista tudományos eszményét és az archaikus, tradicionális, keresztény vallásos hitet; a földrajzi és a vallási mítoszképzés egymásba csúszásának lehetünk tanúi itt. Málnási mítoszteremtése magyarázható a korabeli politikai elméletekkel is, melyek a mítoszok politikai szükségességét emelik ki (pl. Goerge Sorel, akire hivatkozik is), de a kérdéskör a nemzeti hagyományba is beágyazódik, hiszen a nemzeti mítoszteremtés igénye már a 18–19. század során is virulens volt (különösen a nemzeti irodalom megteremtésének folyamatában). Lackó fent idézett állítása szerint a magyar szélsőjobboldal nem rendelkezett megfelelő ideológiai hagyománnyal a mítoszképzéshez.³² Szajbély Mihály alapján inkább azt mondhatjuk, hogy az egész magyar epikus hagyománynak nem sikerült teremtenie ilyet, jöllehet igen sokáig ez a fajta múltkonstruálás határozta meg a kifejlőben lévő nemzeti irodalom kanonikus elveit³³ A Trianon utáni politikai szituációban azonban a földrajzi jellegű mítoszteremtés kifejezetten hatásos gondolatnak tűnhetett, noha a kollektív identitás történeti alapjait – amelyek a magyar identitásdiskurzusok egyik legfontosabb forrásai³⁴ – kevésbé tudta átértelmezni.

A Kárpát-medence és a magyar nemzet tehát egyszerre adja az elbeszélni kívánt narratíva szubjektumát. S ez egyértelművé teszi azt is, hogy Málnási voltaképpen célja nem a magyar nemzet történetének megrajzolása, hanem a Kárpát-medence és a magyarság együvé tartozásának történeti/mitikus igazolása volt. E ponton fontos megjegyezni, hogy a Kárpát-medence és a magyarság összeolvasztásával, és e biblikus utalással a szerző a magyarságot az univerzális, keresztény (eszkatologikus) történelem konnotációjával látja el. S hogy aztán a történet a későbbiekben mégiscsak a magyar nemzetről szól, illetve kizárja gyakorlatilag a keresztény történelem minden más nemzetét (amelyek eztán csak díszletként funkcionálnak), egyértelművé teszi, hogy a történelem igazi főszereplője a magyar nemzet.

³² LACKÓ 1966. 38–39.

³³ SZAJBÉLY 2005. 406–407.

³⁴ TRENCSENYI 2011.

Nemzetgyermekkor és nemzethalál

Málnási nemzeti története levezethető az organicista szemléletű nemzetfelfogás hagyományából.³⁵ A nemzetnek van gyermekkora és halála. A gyermekkort az uráli időszakra teszi a szerző. E korban a vadász-halász-állattenyésztő nemzetségek egyenlőségben, szabadságban és testvériségben (!) éltek. Ez az élmény beágyazódik a nemzetközösségi lélekbe, ősi réteget adja, és az évezredek alatt rákerült rétegek azt sohasem homályosítják el.³⁶ A lélekfejlődés e folyamata joggal emlékeztethet minket Freud pszichoanalitikus modelljére. A gyerekkori emlékek, akárcsak a korai Freudnál, Málnási elbeszélésében is kitörölhetetlen nyomot hagynak, és strukturálisan meghatározzák a személyiséget. Giovanni Levi állítása szerint Freudnál az emlékezetbe való beíródás az egymásra rakódó geológiai rétegek metaforájának megfelelően megy végbe.³⁷ A freudizmust jól ismerte Málnási, a *Pszichológia és pedagógia új útjai* című tanulmánya kapcsán egy bírálója megjegyzi,³⁸ hogy a freudizmussal a kelletténél többet foglalkozik.³⁹

A fejlődés másik vége a nemzethalál. Jóllehet a Herdertől eredeztethető nemzethalál gondolata igen hamar toposszá vált a magyar politikai gondolkodásban, itt a biologizálás miatt másként kell tekintenünk erre, mint a 19. századi romantikusok esetében. A romantikában gyakran a nemzethalál a nemzet univerzalizmusban való felolvadását jelentette. Málnásinál a nemzethalál a nemzettest elmúlását jelenti, azaz a faji, demográfiai pusztulást.⁴⁰

A fokozódás

Időzzünk el alaposabban a nemzethalál tárgyalásánál. Ez ugyanis a központi eleme Málnási szövegének. A magyarság története egy, a nemzethalál felé

³⁵ Vö. TAKÁTS 2007. 62–75.

³⁶ MÁLNÁSI 1937. 11.

³⁷ LEVI 2019. 123.

³⁸ Anoním szerző 1934.

³⁹ Felmerülhet azonban annak a lehetősége is, hogy nem Freudhoz, hanem egy korábbi toposzhoz nyúl vissza. Lessing *Az emberi nem nevelése* c. szövegében (1780) az emberi történelmet egy nevelődési folyamatként írja le.

⁴⁰ MÁLNÁSI 1937. 252.

haladó narratíva, azaz passió. A válsághoz vezető út a folyamatos fokozódással írható le a szövegben. Ezt a fokozódást a Via Dolorosa, azaz Jézus Krisztus szenvedésének keresztútja jelenti, melynek tizennégy különböző állomását állapították meg:⁴¹

1. Jézust halálra ítélik;
2. vállára veszi a keresztet;
3. először esik el a kereszt súlya alatt.
4. Anyjával találkozik a keresztúton.
5. Cirenei Simon segíti vinni a keresztet;
6. egy asszony (Veronika) megtörli kendőjével Jézus arcát.
7. Jézus másodszor esik el a kereszt súlya alatt;
8. beszél a síró asszonyokhoz;
9. majd harmadszor is elesik a kereszt alatt.
10. Jézust megfosztják a ruhájától;
11. keresztre szegeznek,
12. és meghal a kereszten.
13. Jézust leveszik a keresztről és Anyja ölébe helyezik,
14. eltemetik.

A (nemzet)halál felé tartó út bemutatása a könyv egészét áthatja. Málnási az „epilogosz”-ban teszi fel a kérdést: „Látja-e az orvos, hogy válságos állapotban szenvedő betegének mi a jövője? Élet, vagy halál? A nemzet élete nem előre megszabott látványosság. A Via Dolorosa tizenkettedik, beteljesítő állomása előtt állunk?”⁴² Ezzel összefüggésben a magyar keresztút állomásai a következők (zárójelben a megvalósulására utaló évszám, időszakasz):

1. Az osztályrétegződés kialakulása (13.sz.).
2. Az 1437-es erdélyi parasztfelkelés.
3. A Dózsa-féle parasztfelkelés leverése és az ugoros magyarok elleni hajtóvadászat (1514).
4. A török hódoltság kialakulása (1541).

⁴¹ DIÓS-VICZIÁN 2001. 662–663.

⁴² MÁLNÁSI 1937. 252.

5. A nemzetiségi heterogenitás kialakulása (18. sz.)
6. Veronika kendője: a nemzeti romantika időszaka
7. Az aradi vértanúk kivégzése (1849).
8. Dualizmus-kori kivándorlások (szimbolikus csúcspont: 1906).
9. Világháborús vereség. Károlyi ellenkormányának megalakulása. (1918).
10. Román megszállás (1919).
11. Trianon (1920).
12. (A nemzethalál lehetősége.) [?]

Az események alapvetően két csoportra oszthatók: társadalom- és kultúrtörténeti, valamint politikátörténeti eseményekre/folyamatokra. Előbbiekbe tartozik a dualizmus kori kivándorlás, a romantika szerepének hangsúlyozása, az ugoros parasztság fejlődésének stagnálása, valamint a Dózsa-féle parasztlázadás (ami a másik kategóriába is sorolható), a török megszállás, illetve az első lépések sora a Via Dolorosán. A többi stáció mind politikátörténeti jellegű esemény. Vizsgáljuk meg először, hogy tulajdonképpen mi is indokolja épp ezen időszakok, éppen ezen események beillesztését a narratívába!

Ami a társadalomtörténeti eseményeket illeti, feltűnő közös vonásuk a *demográfiai* aspektus. A feudalizmus kibontakozása megeremtette a kizsákmányoló–kizsákmányolt viszonyrendszert. A Dózsa-féle felkelésben az ugoros faj majdnem akkora népességvesztést szenved, mint Mohács eleste során. A 18. században a túlhajsolt jobbágyság vagy a születésszabályozás mellett dönt, vagy a magas gyermekkori mortalitás okoz számára hatalmas gondokat: „gazdasági megerősödés hiányában a nép nem fejlődik; sem számban, sem nyelvében, sem nemzettudatosságban”. A 19–20. századi kivándorlások, ahogy már korábban írtam, a katonaság számának csökkenését vonták maguk után.

A militarista, imperialista narratívában egyértelműen a(z ugoros) népesség csökkenése jelenti az egyik legnagyobb problémát. Nem pusztán a fent idézett világháborús katonahiányról ejtett mondat sugallja ezt, hanem az is, hogy a narratíva egyetlen pozitív, kiemelkedő pontjait a magyar regionális nagyhatalmiságról szóló részek jelentik. Ezekbe Málnási két fontos fasisztoid elemet is „beleprojektál”: a vezérkultuszt, valamint a militarizmust. Ezekkel hozható összefüggésbe, hogy a magyar történelem legfontosabb sze-

mélyeként Hunyadi János jelenik meg, aki „*a legzseniálisabb magyar katonapolitikus-hadvezér [...], és aki képes a kollektív nemzettudat visszaadásával a kiapadhatatlan népi erőt győzelmek sorává transzformálni*”⁴³

Ami a politikatörténeti eseményeket illeti, azok leginkább a romantikus-függetlenségi történelemszemléletbe illeszkednek, nem alkotnak jelentősen új történeti kánont.⁴⁴ Mindehhez fontos hozzátennünk, hogy a politikai események főleg kortárs tapasztalatokból, részben a szerző saját élményanyagából származtak. Jól látható, hogy míg a keresztút első állomásai inkább folyamatszerűek vagy állapotszerűek voltak, és egymástól távol helyezkedtek el, addig az utolsó állomások esetében már szinte egymáshoz nagyon közel elhelyezkedő pontszerű eseményekről van szó, amelyek igen közel estek a mű megírásának pillanatához (1937), az aktuális jelenhez. Továbbá az elbeszélés hosszában is jelentős különbségek mutatkoznak. A szövegben utolsóként megjelenő korszak (a magyar feudalkapitalizmus csődje, 1919–1937) a könyv terjedelmének majd ötödét teszi ki. Itt már a narratív szekvenciák háttérbe szorulnak és érvelő vagy leíró szekvenciák következnek, amelyek a Horthy-rendszer hibáit mutatják be. Ezt a jelen-központúságot, és gyorsuló idő képzete előrevetíti a nemzethalál közeledtét.

Katarzis előtt

Mindezek alapján érdemes a nemzethalál előtti pillanatot is szemügyre venni. Az ezen időszakot bemutató fejezet *A feudálkapitalizmus csődje (1919–1937)* címet kapta. Málnási e korszak egyik kiemelt jelentőségű problémájaként tünteti fel a zsidókérdés megfelelő megoldásának elmulasztását. A rendiség évszázados bűneinek és az 1867-es „álliberalizmusnak” köszönhetően az értelmiségi területeken jelentős zsidó térfoglalás zajlott le. Ezt csak korszerű, a régi mulasztásokat pótló strukturális változtatásokkal lehetett volna elkerülni, vagy visszaszorítani. A másik – globális – probléma a kapitalizmus válsága: a gazdasági liberalizmus dogmái „kiszáradnak” és az emberiségnek egy új gazdasági és társadalmi rendbe kell átlépnie. Ezalatt Málnási főként azokat a megoldá-

⁴³ MÁLNÁSI 1937. 49–50.

⁴⁴ Hasonlóan Szálasihoz. Vö. PAKSA 2013. 120–128.

sokat érti, amelyek a kapitalizmus válságát etatista metódusokkal igyekeztek megoldani: a Szovjetunió, az USA, Németország és Olaszország módszereit.

A kapitalizmus válságát azonban a magyar politika képtelen érdemben kezelni, mert az fenntartja a latifundium rendszerét, és ez jelentős szociális problémákat okoz. A hitelintézetek külföldi befolyás alatt állnak, ami gátolja a nemzeti, öncélú gazdaságpolitikát. A mezőgazdaság és az ipar is súlyos válságba kerül. E strukturális problémákat pedig a politika nem tudja megoldani: a nemzet akarátának végrehajtása helyett egy olyan képviselőház jön létre, mely óriási anyagi megterhelést jelent az állami büdzsének. A politikát hazug, kalandor, álkeresztény személyek úzik, akik hiteltelen fellépésükkel kiüresítik a kereszténység eszmeiségét, gondolatiságát. A kulturális életen „szenilis tehetetlenség vesz erőt” – mint írja.⁴⁵ Málnási kritikája itt az uralkodó polgári-konzervatív latinos műveltségnek és az első világháborús hősöket övező kultusz hiányának is szól. Ezen a ponton teszi fel a kérdést: „A nemzet számára Mors Imperator jön? Vagy közben kitisztul az ég Szent István birodalma felett? Az Időtől várjuk a feletet.”⁴⁶

Málnási egy idealista tragédia cselekményét hozza létre, amiben a magyar nemzet eddigi sorsa alapvetően egy bukástörténet. Azonban a tragédiából lehet üdvörténet is. Ezt sugallja a magyar nemzet és Jézus keresztútjának összemosása. Az üdvörténet előtt viszont a történelem vihara következik soron, ami a régi világot elpusztítja, és az újnak terepet ad: „*Minden társadalmi völgy betöltetik és minden társadalmi halom megalacsonyítottatik.*”⁴⁷ A lukácsi idézet itt egy elkövetkezendő világháború igazolására szolgál. A világháború tölti be Isten szerepét, és hozza el az üdvözülést, az Új Világot. Az új világ víziója mellett az eddigi történelem ugyanis avítottá, „szenilissé” vált, pusztán szenvedést jelentett.

A válság feloldása

E ponton két kérdést kell megvizsgálnunk. Először is azt, hogy milyen korábbi válságokat mutat be a szerző és ezek milyen megoldási mintát nyúj-

⁴⁵ MÁLNÁSI 1937. 238.

⁴⁶ MÁLNÁSI 1937. 251.

⁴⁷ MÁLNÁSI 1937. 253.

tanak? Másodikként pedig azt, hogy milyen sajátosságokkal rendelkezik a kortárs válság Málnási interpretációjában? A kötet alapján II. András a társadalmi válság feloldására szívesen használta fel a háborút, Károly a 14. században a válságokat területi terjeszkedéssel volt képes orvosolni, Lajos pedig a gazdasági reformok által okozott feszültséget csupán imperialisztikus megoldásokkal volt képes levezetni (hóditópolitika). A parasztháború okát abban látja Málnási, hogy a társadalmi feszültséget csak háborúval lehetett levezetni. Ennek, azaz a Bakócz által indított kereszteshadjáratnak a sikertelenségét úgy oldották fel, hogy az ugoros fajúakat tömegesen elkezdték gyilkolni. A feszültségek levezetésének megoldása eltér a kivándorlás esetében, ezek kezelési kísérletének leggyakoribb módja a „militáns imperializmus” volt. De a nemzet dicsőségét azok hozták el, akik katonai, és vezéri erényeket is csillogtattak. A vezéri erényt Árpád ismerteti meg a magyarsággal. István ezt kapcsolja össze a keresztény király elvével.

A kortársi válság egyik oka és tényezője a kapitalizmus válsága és a társadalom szociális feszültségeinek egyvelege. A válság másik oka a történelmi szereplők alkalmatlansága. Mind a történelmi egyházak, mind az uralkodó elit, mind pedig a politikai rendszer vagy képtelen a megoldásra és a cselekvésre, vagy éppen fenntartója a bemutatott válságnak. Ennek legfőbb oka az (egyházi) intézmények elavultsága. Ezek alapján látható, hogy a válságokat soha nem volt képes semmilyen belső erő megoldani, amelynek legfőbb oka az lehetett, hogy azt a nem nemzettudatos turáni köznemességnek (és a velük társultaknak) kellett volna végrehajtania.

Ami a jelen válság lehetséges feloldását illeti, az őskereszténységhez való visszatérés szintén egy fontos elem. A fejezetcímek kezdetüiből is a „Krisztust, kenyeret” üzenet olvasható ki. Az epilógusban Málnási olyan apostolokról beszél, akik „testüket az igazság vértjével, a hit pajzsával védelmek és a Lélek kardját, az Igét hordozzák”.⁴⁸ Látható tehát az őskeresztény aszketizmust és heroizmust párhuzamba állítja a nyilasok magatartásával, viselkedésével, személyével. A nemzethalál tehát egy, a jelenkorba születő, modern, népi politikai csoportosulás tudná csak megelőzni. E válság a modern erők és az eddig volt történelmi szereplők párviadala is kell, hogy le-

⁴⁸ MÁLNÁSI 1937. 254

gyen. Mindazonáltal Málnási a történeti párhuzamokon, projekciókon kívül jövőképet, komplex politikai víziót nem állít az olvasó elé.

Nemzetkarakterológia

Röviden érdemes összevetnünk a művet a korábbi és kortársi nemzetkarakterológiákkal. Ezáltal történeti kontextusba ágyazható Málnási nemzetkarakterológiája, továbbá a nemzetkarakterológiákban megnyilvánuló történelmi idő képzeete is összevethető a vizsgálatunk tárgyában megjelenő képpel.

A kelet-közép-európai modernitás kritikák fontos eszközei voltak a nemzetkarakterológiák – miként azt Kovács Gábor⁴⁹ és Trencsényi Balázs⁵⁰ tanulmányai alapján láthatjuk. Ezekben gyakran megjelent a magyar nemzet történetének különböző elképzelése. A 19. században még olyan jövőorientált képzetek voltak a dominánsak („*Magyarország nem volt, hanem lesz*”), amelyekben a történelmi múlt a nemzeti érték forrása volt.

A korszak nemzetkarakterológiai diskurzusa döntően konzervatív természetű volt, emiatt nem véletlen az, hogy a magyarság természetét gyakran a konzervatív eszmék megtestesítőiként mutatták be. Solymosi Sándor alapvetően arisztokratikusnak látta a népet, azaz túltengően önértzetesnek, lovagiasnak, katonai erényekkel rendelkezőnek. Nála a nép azonban nem homogén, hiszen megkülönbözteti a nyugati, ugoros eredetű magyart és a zárkózottabb, lassabb, keleti, turánit. Pethő Sándor az ősmagyarságtól átszármazott katonai erényeket hangoztatja, és a magyarság alkotmányosságra való hajlamát a honfoglalás előtti időkből származtatja. Halasy-Nagy József viszont elveti a fajelméletet és a nemzeti tudatot a kultúra és a történelem termékének tartotta. Hankiss János érett bölcsességet, harmonizáló érzéket és atyai céltudatosságot tulajdonít a magyarságnak, mert az képes volt sajátosságait megőrizni, de a Nyugathoz is hasonlítani.

Keyserling 1928-as *Európai színképe* nagy hatással volt Prohászka Lajosra is, aki a magyar nemzetkarakterológia legnívósabb szellemtörténeti munkáját írta meg a *Vándor és a bujdosóval* (1936). A mű a magyar karaktert

⁴⁹ KOVÁCS 2015; KOVÁCS 2001.

⁵⁰ TRENCSENYI 2011.

tépelődő, gyakran befelé forduló, rejtőzködő, stabilitást kereső, lezártásra törekvő alkatként határozza meg. Viszont az örök nyugtalan, a metafizikai teljesség felé igyekvő germán *vándor* átformálja a bujdosót és befolyásolja sorsát. Prohászka értelmezői kiemelik, hogy gondolatgazdagsága ellenére a mű befogadástörténete azért sem alakult túl dicsőségesen, mert jelentősen megkésett. A harmincas években már nem a számadás és a kritika, hanem a *bátorítás* volt a cél. Málnási ezt többé-kevésbé jól méri fel

A szélsőjobbaldalnál két fontosabb irányzat is kialakult, az egyik a fajelméletre hivatkozott. Ez a kettős eredet kérdését keretezte át faji kérdéssé, a szociális, népi gondolatnak adva egyfajta faji hátteret. A másik – Gallus Sándor révén – a tisztázatlan ősi magyar élményekből, elképzelésekből, mítoszokból vezette le a magyarság tulajdonságait: szociális tulajdonfelfogás, jogérzés, patriarchális vezéreszméhez való vonzódás. Mindezek mellett jócskán találhatunk a szélsőjobbaldalon kifejezetten dilettáns kompilációkat. Többen cikkeztek szittyá, sumér, turáni eredetről, és a magyar nép tulajdonságait harcosnak, fergetegesnek, királyi növésűnek, földszerzőnek, dolgosnak, tiszta erkölcsűnek írják le. Néhányan odáig is eljutottak, hogy Krisztust szkíta eredetűnek állítsák be.⁵¹

Málnási a völkisch beszédmód átvételével a faji tulajdonságokat eszszencializálja és időtlenné teszi. Ezzel nem volt egyedül, a faji kategóriái lényegében a konzervatív és szélsőjobbaldali verziók variánsainak tekinthető. Az ugoros faji tulajdonságok képesek a történelem előrébb mozdítására, míg a törökös tulajdonságok azt a dzsentroid attitűdöt testesítik meg, amit Málnási alapvetően az eddigi történelem kerékkötőjeként ábrázol. Ami viszont sajátos az az, hogy a korábbi szociáldemokrata a marxi osztályharcot is igyekszik faji kérdéssé átformálni. Ez a megoldás egyszerre teremti meg az időtlenség és a dinamizmus képzetét. A faji időtlenség segít annak felmutatásában, hogy a modern magyar történelem nem a faji igényeknek megfelelő volt, és a válság utáni lehetséges jövő az ehhez való visszatérést jelenti.

⁵¹ LACKÓ 1988. 181.

Konklúzió

Összegezve tehát tanulmányomban a válság temporalizációját vizsgáltam a nyilas történész, Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte története* című munkájában, elsősorban textualista megközelítésekkel. Értelmezésemet a vonatkozó fasizmus-elméleti irodalomban tettem meg, majd a narratívában megmutatkozó temporalitást a nemzetkarakterológiák rövid ismertetésén keresztül helyeztem kontextusba. Málnási munkája meglehetősen eklektikus, így keverednek benne a historista, völkisch elemek a fasizmusokra jellemző újjászületés mítoszával.

Málnási narratíváját e ponton Jörn Rüsen két idevágó fogalmával szeretném értelmezni. Rüsen szerint az idő tapasztalását különféle módokon tudjuk elbeszélni, és különféle értelem típusokat tudunk neki tulajdonítani. Ezen típusok közül számunkra most az *apokalipszis* és a *kairosz* fogalma lehet megvilágító erejű.⁵² A nemzethalál apokaliptikus víziója törést vetít előre az eddigi lineáris történelemben, valami új eljövételét vizionálja. A pozíció, melyből a narrátor szól – tisztában lévén a történelem menetének végletes kiélezettségével – a kairosz időértelmezése alapján ragadható meg: Málnási profetikusan látja a jövőt, és felméri, hogy a magyar nemzet olyan időpillanatba ért a (a jelenben), amelyben az Idő képes a múlt és a jövő embereinek elvárásait (azaz a nemzet életét) jobbá tenni, egyszerre teljesíteni. Tehát e kettősség, az összeomlás vagy az „üdvözülés” meghatározza a válság narratíváját. Ez a kétféle lehetséges végkimenetel kiélezi a politikai helyzetet, az aktuális pillanatot. Ugyanakkor adós marad Málnási a történelem cselekvőjének meghatározásával. Az eszkatológia vagy a tragédia inkább a történelem fenségességének képzetét, semmint a politikai cselekvés lehetőségét teremti meg. Az olvasó a történelmi folyamatnak csupán szemlélőjévé válik.

Málnási válság-narratívája a Koselleck-i terminológia alapján leginkább az apokaliptikus és ciklikus krízis koncepciókat elegyíti. Narratívájában a magyar történelem dicshorszáka és bukásai váltakoznak. Mindazonáltal az utószóban megjelenő profetikusan szánt előretételek során olyan metaforák jelennek meg, amelyek a közeljövőt élet-halál (nagy műtét) harcként

⁵² RÜSEN 2011. 373–374.

mutatják be, illetve biblikus (új egek és új földek), természeti (új világot teremtő nagy vihar) metaforák keverésével a végítéletre tesznek utalást, amelyek egyben lehetőséget teremtenek a nemzeti újjászületésre. Visszaulva az elméleti kiindulópontomra, azt gondolom, hogy Málnási válságnarratíváját nem tekinthetjük pusztán egyfajta mítoszképzésnek, a politikum esztétizálásának, hanem számba kell vennünk annak lehetőségét, hogy a nyilas retorika vonzereje abban is gyökerezhetett, hogy képes volt kifejezni azt az igen népszerű szándékot, ami szakítani akart a korszak „dekadens” kultúrájával. De ennek alaposabb vizsgálata még a jövő feladata.

Rövidítések

Források

- ANONÍM SZERZŐ
1934 Szerző ismeretlen (kf rövidítés): Málnási Ödön: A pszichológia és pedagógia új útjai. In: Magyar Pedagógia 43 (1934:1–3) 77–78.
- ECSEDI 1928 ECSEDI István: Vitéz Málnási Ödön: A régi magyar juhászat. In: Földrajzi Közlemények 56 (1928:9–10) 249–252.
- MÁLNÁSI 1925 MÁLNÁSI Ödön: Csonka-Magyarország katonai földrajzi helyzete. In: Földrajzi Közlemények 53 (1925:4–5) 49–66.
- MÁLNÁSI 1926 MÁLNÁSI Ödön: A kereszténység Magyarország területén a honfoglalásig. In: Katolikus Szemle 40 (1926:8) 462–473.
- MÁLNÁSI 1931 MÁLNÁSI Ödön: A falutan művelése. Bp., 1931.
- MÁLNÁSI 1932 MÁLNÁSI Ödön: A munkaiskola pedagógiája. Eger, 1932.
- MÁLNÁSI 1934 MÁLNÁSI Ödön: A pszichológia és pedagógia új útjai. Kassa, 1934.
- MÁLNÁSI 1937 MÁLNÁSI Ödön: A magyar nemzet őszinte története. Budapest, 1937.
- SZEKFŰ 1937 SZEKFŰ Gyula: Magam és mások ügyében. In: Korunk Szava 7 (1937: 1–24) 708–712.
- Tolnai Új
Világlexikona
1928 Tolnai Új Világlexikona 11. Bp., 1928. 166–167.
- TÓTH 1930 TÓTH László: Vitéz Málnást Ödön: Boldog Csáki Móric élete. In: Turul 44 (1930) 103–104.

Irodalom

- DIÓS–VICZIÁN 2001 Magyar katolikus lexikon. Szerk. Diós István – Viczián János. Bp., 2001. 662–663.
- ELIADE 1987 ELIADE, Mircea: A szent és a profán: A vallási lényegről. Bp., 2019.
- ERŐS 2015 ERŐS Vilmos: Modern historiográfia: az újkori történetírás egy története. Bp., 2015.
- FOGU 2003 FOGU, Claudio: Politics of History in Fascist Italy. Toronto – Buffalo – London, 2003.
- GRIFFIN 1991 GRIFFIN, Roger: Nature of fascism. London, 1991.
- GRIFFIN 2008 GRIFFIN, Roger: 'I am no longer human. I am a Titan. A god!': The Fascist Quest to Regenerate Time. In: A Fascist Century. Essays by Roger Griffin. Ed. FELDMAN, Matthew. Hampshire – New York, 2008.
- GRIFFIN 2020 GRIFFIN, Roger: Faschismus. Eine Einführung in die vergleichende Faschismusforschung. Stuttgart, 2020.
- GUNST 1995 GUNST Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, 1995.
- GYURGYÁK 2007 GYURGYÁK János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Bp., 2007.
- GYURGYÁK 2012 GYURGYÁK János: Magyar fajvédők: eszmetörténeti tanulmány. Bp., 2012.
- KEMÉNYFI 2008 KEMÉNYFI Róbert, „Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere. In: Korall 20 (2008:75) 101–131.
- KOSELLECK 2003 KOSELLECK, Reinhart: Történelem, történetek és formális időstruktúrák. In: KOSELLECK, Reinhart: Elmúlt jövő, a történeti idők szemantikája, Bp., 2003, 147–163.
- KOSELLECK 2002 KOSELLECK, Reinhart: Some questions regarding the conceptual history of crisis. In: KOSELLECK, Reinhart: The Practice of Conceptual History. Stanford, 2002. 236–248.
- KOVÁCS 2001 KOVÁCS Gábor: A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Kultúr-morfológia és nemzetkarakterológia a weimari Németországban. In: Café Babel 11 (2001:39–40.) 19–28.
- KOVÁCS 2015 KOVÁCS Gábor: A volgai lovas esete az orosz medvével, a gall kakassal és az angol buldoggal. In: Ligetmuhely.com <https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-gabor-a-volgai-lovas-esete-az-orosz-medvevel-a-gall-kakassal-es-az-angol-buldoggal/>, utolsó letöltés: 2021. 10. 20.

- LACKÓ 1966 LACKÓ Miklós: Nyilasok, nemzetsocialisták 1935–1944. Bp., 1966
- LACKÓ 1988 LACKÓ Miklós: Korszellem és tudomány. Bp., 1988.
- LEDUC 2006 LEDUC, Jean: A történészek és az idő: elméletek, problémák, írásmódok. Pozsony, 2006.
- LEVI 2019 LEVI, Giovanni: Az idő, a történészek és Freud. In: Korall 20 (2019) 121–133.
- PAKSA 2013 PAKSA Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp., 2013.
- PAKSY 2013 PAKSY Zoltán: Nyilas mozgalom Magyarországon. 1932–1939. Bp., 2013.
- ROMSICS 2010 ROMSICS Gergely: Nép, nemzet, birodalom: a Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Bp., 2010.
- ROMSICS 2011 ROMSICS Ignác: Clio bővületében: magyar történetírás a 19–20. században. Bp., 2011.
- RÜSEN 2011 RÜSEN, Jörn: Typen des Zeitbewusstseins – Sinnkonzepte des geschichtlichen Wandels. In: Handbuch der Kulturwissenschaften. Band 3, Hrsg. v. JAEGER, Friedrich – RÜSEN, Jörn, Stuttgart – Weimar, 2011. 365–385.
- SZAJBÉLY 2005 SZAJBÉLY Mihály: A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után. Bp., 2005
- SZELE 2014 SZELE Áron: A magyar szélsőjobboldal történelemszemlélete és világnézete a 20–21. században. In: Múltunk 59 (2014:2) 93–108.
- TAKÁTS 2007 TAKÁTS József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Bp., 2007.
- TRENCSÉNYI 2011 TRENCSÉNYI Balázs, A nép lelke, nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Bp., 2011.
- VONDUNG 1971 VONDUNG, Klaus: Magie und Manipulation: Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus. Göttingen, 1971.

ZAB TAMÁS LÓRÁND

A Tanácsköztársaság helyi mártírja

Latinca Sándor kultusza Kaposváron (1945–1993)

The local martyr of the Soviet Republic : Afterlife of Sándor Latinca in the city of
Kaposvár (1945–1993)

Sándor Latinca was one of the three members of the directory of Somogy County during the brief rule of the Hungarian Soviet-Republic in 1919. Later he became the one-man leader of the county as a commissioner of the revolutionary governing council. After the fall of the dictatorship of the proletariat he fell a victim to the infamous Hungarian white terror squadron led by Pál Prónay. After 1945 – in the new political system – the Communist Party started an intensive martyr-cult of Latinca in the city of his main work and death – Kaposvár. This cult was part of the much bigger cultural policy of myth-, and history-creation of the strengthening Communist Party. This research investigates the phenomenon of the local martyr-cult, using mainly the local press of the latter 20th century. The records of the sessions of the City Council and its executive commission were also studied thoroughly.

„És nehéz első mártírnak lenni, régi próféták nélkül hinni.”¹

Balázs Béla

I. Bevezetés

Bár az idézet az 1920-as évek terméke, a hatalomgyakorlás egy örökérvényű aspektusára irányítja a figyelmet: történelmi előképek, mitológia nélkül nem lehet politikai rendszert építeni. Ilyen indítatású mítoszalkotás főszereplője volt Latinca Sándor is.² A rendszerváltás óta felnőtt nemze-

¹ Idézi PATAKI 1998. 71.

² Latinca Sándor saját nevét egész életében c-betűvel írta, ez alapján a tanulmányban én is c-betűvel írom. Elterjedt írásmód a Latinka névalak, ezt az idézetekben természetesen meghagytam.

dékeknek ez a név valószínűleg semmit sem mond, azonban a pártállami diktatúra éveiben még a történelem iránt közömbös személyek számára is közsímet volt, különösen munkásságának és halálának helyszínén, Kaposváron. Rendszeresen jelentek meg róla visszaemlékezések a helyi sajtóban, foglalkoztak vele az iskolákban, munkahelyeken; megszerezte utcák, terek, intézmények viselték a nevét és több emlékművet is emeltek a tiszteletére. Több tudományos és irodalmi feldolgozás is született tetteiről, kultuszának mértéke Somogyban csak a magyar történelem legkiemeltebb alakjaival volt összehasonlítható.

Már a Tanácsköztársaság alatt megfogalmazta Lukács György népbiztos, hogy a környező „burzsoá” országok Tanács-Magyarország elleni támadása hasznos lesz, mert a békésen hatalomra kerülő proletárdiktatúrának át kell esnie a véráldozaton.³ Az általa hiányolt mártírium végül azonban nem csak a megszállók elleni harcban született meg, hanem a fehérterror időszaka alatt is. Az így meghozott áldozat belpolitikai célokra még felhasználhatóbbnak bizonyult, mint a környező országok hadseregeivel lezajlott összecsapások katonai vesztesége. A mártírálldozat – ahogy azt a kommunista népbiztos-filozófus is tudta – „morális pecsétet üt”⁴ az ideára, amiért meghozzák. Balázs Béla gondolata szerint a racionális igazságot a véráldozat irracionális hitté változtatja.⁵ Pataki Ferenc megfogalmazásával élve: a mártírok a „mozgalmi mitológia szentjei”⁶

A kommunizmus – akármennyire is próbálkozott önmagát másként láttatni – alapvetően etikai elitgyakorlat, ugyanis a kommunista meggyőződés rövidtávon aszkézist követel a jövőbeli társadalmi egyenlőség elérése érdekében, és erre az áldozathozatalra mindig csak egy szűk réteg hajlandó.⁷ Ez azonban az aktuálpolitikai célokat szem előtt tartva nem mindig volt felvállalható. Emiatt született meg az igény az „ezerholdakon felnőtt névtelen proletárok”⁸ kultuszának kialakítására, akik közé Szabó Gyu-

³ SZOLLÁTH 2011. 43.

⁴ PATAKI 1998. 70–71.

⁵ PATAKI 1998. 70–71.

⁶ PATAKI 1998. 70–71.

⁷ SZOLLÁTH 2011. 40.

⁸ A Proletár 1920. szeptember 16-i számát idézi SZABÓ 1955. 1

la 1955-ben Latinca Sándort sorolta. Szükség volt az „élcsapat” részéről arra, hogy demonstrálják: a kommunizmus nem csupán egy szűk etikai elit meggyőződése, hanem a néplélekbe szervesen beépült mozgalom, amely nem erőlteti rá az általa megváltani kívánt proletárságra az aszkézist, éppen ellenkezőleg: az elnyomásra reagálva természetes reakcióként fogalmazódik meg ez benne.

Tanulmányomban a Latinca nevéhez fűződő hős- és mártírkultuszt mutatom be Kaposvár városában a 20. század második felében. Részletesen tárgyalom az emlékműállításokat, meg- és visszaemlékezéseket, illetve a párt és az államhatalom által gyakorolt egyéb gesztusokat. Külön fejezetben vizsgálom meg a rendszerváltást követő változásokat, a Latinca emlékét őrző „maradványok” sorsát. Apor Péter *Az elképzelt köztársaság*¹⁰ című könyvében kitűnően analizálja a Tanácsköztársaság történelmi-emlékezetpolitikai szerepének változásait és ennek fontos korszakhatárait. A munka azonban nem az egyes konkrét eseményeket mutatja be, inkább elméleti megalapozás, mintsem a politikai hatalom által gyakorolt emlékezési gesztusok pontos gyűjteménye. Mivel tanulmányom ezzel szemben egy konkrét személyhez, illetve egy konkrét városhoz kötődik, céloznak tekintettem összegyűjteni a Latinca Sándorhoz köthető fontosabb emlékezetpolitikai szertartásokat az 1945-ös „felszabadulástól” a társadalmi-politikai rendszerben és a kollektív emlékezetben az 1990-es évek elején bekövetkező radikális változásokig. Művem tehát nem emlékezettörténeti áttekintés, célja a politikai kommunikáció és a nyilvánosság normarendszerének elemzése egy konkrét történelmi személyiség viszonylatában.¹¹

⁹ A hagyományos marxi-lenini elmélet szerint a munkásság mozgalmának élcsapatát (avantgárdját) alkotják a kommunisták. Ezt a tézist leginkább a diktatúra intézményének a legitimálására használták fel, viszont a szóhasználat elidegenítő, elitista konnotációt hordoz. Szükséges volt, hogy az élcsapat-eszme új hangsúlyokat kapjon – érzékeltesse, hogy az egyén pusztán szigorú önfegyelem, aszketizmus során válik az élcsapat tagjává. (A kommunista aszketizmus esztétikájáról lásd SZOLLÁTH 2011.) Az „ezerholdakon felnőtt névtelen proletárok” kultusza ezt sugallja: az élcsapathoz tartozás élményét nem sajátítja ki, hanem elérhető közelségbe hozza az (agrár)proletáriátus tömegei számára.

¹⁰ APOR 2014.

¹¹ Dolgozatom bővebb terjedelemben olvasható: ZAB 2021.

II. Latinca Sándor életútja

Latinca Sándor 1886. április 5-én született Aradon.¹² Előbb szülővárosában, majd Lippán tanult, végül 1906 júniusában érettségizett.¹³ Már 1910-ben tagja lett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak.¹⁴ 1912 nyarán ismerkedett meg későbbi feleségével, Manz Erzsébettel, akivel 1916-ban házasodtak össze.¹⁵ A frigy megkötésének idejére Latinca már komoly tapasztalatoakat élt meg a világháborúban. Több mint két évig az olasz fronton szolgált, ahol kétszer is előléptették. A harctéren megéltek hatására mégis nyíltan háborúellenes álláspontra helyezkedett. 1917 őszére befejezte *Háború az uszító sajtó ellen* című röpiratát, ami egy év múlva meg is jelenhetett Magyarországon. A Monarchia utolsó hónapjaiban a keleti fronton teljesített szolgálatot. Az őszirózsás forradalom kitörésekor már Budapesten tartózkodott.¹⁶

Az új politikai rendszerben szinte azonnal közéleti szerepet vállalt. Még Budapesten tagja lett a Katonatanácsnak; hangsúlyozta a hadsereg felszámolásának szükségességét, a nemzetiségeket pedig földosztással szerette volna az új magyar állam fennhatósága alatt tartani.¹⁷ Nem sokkal később a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségénél vállalt munkát, eleinte a fővárosi központban, majd a kaposvári székhelyű Somogy-Tolnai Kerületi Titkárság szervezésére kapott megbízást.¹⁸ 1919 januárjában érkezett Kaposvárra, életében másodszor járt ekkor a megyében. Mivel márciusban megszerveződött az önálló tolnai kerület, ekkortól Latinca tevékenysége csak Somogyra korlátozódott. Itteni hatásköre is csonka volt, ugyanis a megye déli része 1918 novembere óta szerb megszállás alatt állt. Latinca január–februárban a termelőszövetkezeti szervezés propagandájában vett részt, illetve a Szociáldemokrata Párt érdekében agitált.¹⁹

¹² ANDRÁSSY 1986. 342–343.

¹³ KÁVÁSSY 1973. 9–12.

¹⁴ FARKAS 2019. 7–8.

¹⁵ ANDRÁSSY 1986. 352.

¹⁶ ANDRÁSSY 1986. 352–353.

¹⁷ KÁVÁSSY 1973. 17–18.

¹⁸ FARKAS 2019. 8.

¹⁹ KÁVÁSSY 1973. 20–46.

Március 10-én Latinca gyors ütemben előrehaladó politikai pályája újabb mérföldkőhöz érkezett. Ekkor ugyanis a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács átvette a megye fölötti irányítást – a megye élére létrehozott háromtagú direktóriumnak pedig ő is tagja lett, Peinhoffer Lajos és Tóth Lajos mellett. A direktóriumban Latinca hatáskörébe a gazdasági ügyek, közöttük természetesen a termelőszövetkezetek ügyei tartoztak.²⁰ A megyében nem Kaposvár volt az első, ahol a munkástanács átvette a hatalmat – ezzel néhány héttel megelőzve az országos eseményeket. 1919. január végén Tabon, február során pedig Marcaliban és Lengyeltótiiban került sor erre, és megindultak a spontán földfoglaló akciók is.²¹

Az 1919. március 21-én kikiáltott Magyarországi Tanácsköztársaság Somogy megyében a már megalakult direktóriumot legitimnek tekintette és a vezetésben egyelőre nem eszközölt változásokat. Áprilisban Latinca felkereste az orosz hadifogságból hazatérő, kommunista elköteleződésű Györffy Antalt, hogy szervezzen egy karhatalmi egységet. Ez az egység lett a hírhedt Latinca-század. Létrehozására azért volt szükség, mert a Vörös Őrséget sem elég elkötelezettnek, sem elég megbízhatónak nem találták a Tanácsköztársaság-ellenes parasztmozgalmak leverésére.²² Júniusban Kaposváron a munkásotthonban elégedetlen napszámosok a fegyverraktárat akarták feltörni. Egyikük el akarta vágni a telefonvonalat, amely után maga a volt direktórium tag, a szociáldemokrata politikus Tóth Lajos agyonlőtte.²³ Farkas Péter szerint ő tekinthető a Somogy megyei vörösterror egyetlen halálos áldozatának.²⁴ 1919 májusában a belügyi népbiztos utasítására elkezdődött a direktórium felszámolása, a megye élére pedig létrehozták a forradalmi kormányzótanácsi biztos pozíciót, amit Latinca kapott meg.²⁵ Ekkorra a Tanácsköztársaság-ellenes megmozdulások már rendszeresek voltak a megyében.²⁶

A proletárdiktatúra bukása után Latinca néhány napig Kaposváron maradt. Végül augusztus 6-án utazott vonattal Fonyódra, azzal a szándékkal,

²⁰ KÁVÁSSY 1973. 20–62.

²¹ MÉSZÁROS 1966. 63.

²² FARKAS 2019. 17–19.

²³ KÁVÁSSY 1973. 125–126.

²⁴ FARKAS 2018.

²⁵ KÁVÁSSY 1973. 105.

²⁶ FARKAS 2019. 8.

hogy külföldre meneküljön. Fonyódon találkozott Tóth Lajossal és Szalma Istvánnal, aki Kaposvár polgármestere volt a Tanácsköztársaság alatt. Itt azonban felismerték őket, és csendőröket hívtak rájuk, akik az éjszaka viszsza szállították őket Kaposvárra. Néhány hétig tartó közbiztonsági és kihallgatások után, szeptember 17-én hajnalban Prónay Pál különítményének tagjai be mentek a fogházba; Latincát Szalma Istvánnal, Tóth Lajossal, Lewin Samuval és Farkas Jánossal együtt elhurcolták a Kaposvár melletti Nadasdi-erdőbe, és ott kivégezték őket.²⁷

III. „Somogy indította meg a világ új rendjét”²⁸

Agrárpolitika, és a „mintamegye”²⁹-lét utóélete

Latinca Sándor személyének a megye határain túl is érzékelhető jelentőséget kölcsönzött az agrárügyekben betöltött szerepe. Somogyban ugyanis a Tanácsköztársaság alatt meglepő eredmények születtek „agrárfronton”. Valószínű, hogy a Hamburger Jenő „helytartójaként”³⁰ elkönyvelt, de a népbiztostól fokozatosan függetlenedni látszó Latinca érdemének tekinthetjük,³¹ hogy Kaposvár közelében áprilisban nyugati újságírók már Hamburger és Móricz Zsigmond idegenvezetésével tekinthettek meg néhány működő szocialista termelőszövetkezetet.³² Latinca tevékenységének pozitív megítélése és népszerűsége 1919-ben abból fakadt, hogy a szövetkezetesítés mellett hajlandó volt földet osztani az agrárproletariátusnak, a cselédbérek ügyét pedig kifejezetten korán megnyugtatóan rendezni tudta.³³ Somogy megyében tehát – legalábbis a hivatalos történeti narratíva szerint – a szegényparasztságot sikerült a proletárdiktatúra ügye mellé állítani.

²⁷ KÁVÁSSY 1973. 147–162.

²⁸ Móricz Zsigmondot idézi T. SZERÉMI 1960. 37.

²⁹ HATOS 2021. 228.

³⁰ HATOS 2021. 228.

³¹ Kávássy Sándor ezt biográfiájában cáfolta, ő Hamburgernek tulajdonította a korai termelőszövetkezetek sikerét Somogyban. KÁVÁSSY 1973. 52.

³² HATOS 2021. 228.

³³ KÁVÁSSY 1973. 21–60.

A kommunista emlékezet a Tanácsköztársaság egyik legkomolyabb hiányosságának tartotta a vidéki Magyarország, az agrárnépesség elidegenítését a proletárdiktatúrától. 1919 tanulságainak elemzői észrevették, hogy amíg Lenin Oroszországában jelentős földosztást hajtottak végre, addig Magyarországon ez elmaradt – egyértelműnek tűnt tehát, hogy az orosz proletárforradalom sikerének (és a magyar sikertelenségének) kulcsa a lenini agrárpolitika. Legelőször Varga Jenő³⁴ vonta le a következtetést, hogy egy proletárdiktatúra sem maradhat fent a vidéki agrárnépesség szövetsége nélkül. A hatalomnak elengedhetetlen maga mellé állítani „*legalábbis a mezőgazdasági proletárokat és a falusi szegénységet*”, a középparasztokat pedig politikai szempontból legalább semlegessé kell tenni.³⁵

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy bár a föld magántulajdon jellegét elvileg meg kellene szüntetni, a munkás-paraszt szövetség kérdése mégis előbbre való, ezért a kis- és középbirtokok szocializálásától tartózkodni kell, a saját birtok után epedő zsellérek vágyait pedig valóra kell váltani. Az elvakult „voluntarizmus” – ahogy a földosztást ellenző vezetők magatartását definiálták – az évtizedek során vádponttá minősült, és a kommunizmus mainstream vonala Kelet-Európában kivetette magából. Mivel a bukás fő okaként a széles körű agrárreform elmaradását jelölték meg, a „voluntarista” földosztásellenességet 1945 után dogmatikus földosztás-fixáció váltotta fel. Az agrártársadalom problémáinak komplex elemzése helyett megváltóként tekintettek a birtokok parcellázására, amit az első adandó alkalommal (Vorosilov marsall és a Szovjetunió erőteljes támogatásával) végre is hajtottak.

Az évtizedek távlatából – már a II. világháború után – egyre többen kezdték meglátni a kapcsolatot Lenin és Latinca agrárpolitikája között. Ebből az elképzelt kapcsolatból – ami jól összecsengett a szovjet-orosz példamutatást követő nemzetek sablonjával – történelmi narratíva is alakult. Ebben a konstellációban emelkedett fel Latinca a munkásmozgalmi héroszok panteonjába. Somogy – Latinca munkásságán keresztül – a Tanácsköztársaság kiemelkedő jelentőségű megyéjeként élt tovább a munkásmozgalmi emlékezetben. Erősen élt az az álláspont, hogy Somogyország munkáshata-

³⁴ Varga Jenő (1879–1964) a Tanácsköztársaság idején előbb pénzügyi népbiztos, majd a szociális termelés népbiztosa volt.

³⁵ VARGA 1976. 255.

lom kérdésében élen járt az országban. Az agrárpolitika szempontjából min-
taadó és előremutató szerepvállalás egyértelműen erősítette a helyi kommu-
nisták kiválasztottság-tudatát. A létrejövő somogyi termelőszövetkezetekről
nem véletlenül írta Móricz Zsigmond 1919-ben magát nem kevésbé elragad-
tatva, hogy „*Somogy indította meg a világ új rendjét!*”³⁶ Lényegében teljesen
érthető az ország hagyományosan fejletlen, mellőzött területei közé tartozó
Somogy munkásmozgalmi gondolkodóitól, hogy lelkesedéssel és büszke-
séggel fogadták ezt a szülőföldjük érdemeit harsogó történelmi narratívát.
A történelmi narratívához pedig emlékezési helyek, történetek, mítoszok,
valamint természetesen héroszok és mártírok kellettek: akiben pedig a nar-
ratíva megtalálta idolját az Latinca Sándor lett.

Úgy tűnik, hogy Somogyi Pál³⁷ és a Latinca-század többi hazaérkező
kommunista veteránja kezdte el Latinca munkásságát átkonvertálni a saját
hasznukra, és az eseményeket úgy magyarázni, hogy a lenini eszméket ők
maguk hozták Kaposvárra Szovjet-Oroszországból 1918 őszén, Latinca pe-
dig az ő hatásukra (kripto)kommunistává vált, és így hajtotta végre fent is-
mertetett agrárpolitikáját. Velős példája a lenini és a somogyi agrárreformok
között a hadifoglyokat mint összekötő kapcsot feltételező történelemszémle-
letének a következő jelenet. Somogyi Pál egy visszaemlékezésében egy mun-
katársa a következőt kérdezte tőle, amikor a földosztás helyességén vívódott:
„*Te voltál a Szovjetunióban. [értsd: Szovjet-Oroszországban] Osztottatok?*”
Somogyi csak annyit válaszolt: „*Osztottunk.*” Az 1951-ben elmesélt történet
szerint ennyi elég is volt a meggyőzésre.³⁸

Az 50-es évek elején a somogyi mártír körül kibontakozó politikusi és
történelmi megnyilvánulások ennek az eszmeiségnek az irányvonalát vették
fel. Latinca 1919-es viszonylagos sikerei tehát a földkérdés szocialista szelle-
mű megoldására adhattak pozitív példát, azonban valójában szó sincs arról,
hogy 1945 után Latinca agrárpolitikáját követte volna a munkásmozgalmi
utókor. Ezt a példát (ha ugyan valóban követni akarták) csak a felismerhe-

³⁶ T. SZERÉMI 1960. 37.

³⁷ Somogyi Pál (született Steiner Pál) a Latinca-század politikai tisztje volt. A Tanácsköztár-
saság bukása után börtönbüntetésre ítélték, innen azonban megszökött és Jugoszláviába
emigrált. Később innen került tovább a Szovjetunióba. Leginkább költőként és íróként volt
ismert, érdeklődési köre nagyjából kizárólag az 1919-es proletárforradalom volt.

³⁸ SOMOGYI 1951.

tetlenségig eltorzítva sikerült megvalósítani. Latinca valójában csak „arca”, történeti hivatkozási pontja lett az új proletárdiktatúra agrárpolitikájának.

IV. A Latinca-kultusz évtizedei Kaposváron

IV.1. Tizenkilencesek és Latinca emlékezete a „felszabadult” Kaposváron (1945–1948)

A Tanácsköztársaságról való szervezett megemlékezés lehetősége természetesen a szovjet megszállásig nem állt fenn Magyarországon. Kaposvárt 1944. december 2-án „szabadította fel” a szovjet hadsereg. A frissen legálissá váló MKP somogyi szervezetében, és így a város életében fontos szerepet töltöttek be a Latinca-század volt tagjai.³⁹

A városban felmerült, hogy újjáalakítják a Latinca-századot, ami – Somogyi Pál visszaemlékezése szerint – 126 fővel meg is valósult Latinka Bajtársi Kör néven. A datálatlan, legkorábban 1957-ben írt visszaemlékezésben Somogyi Nagy Imrere hárította a Bajtársi Kör megszűnésének felelősségét, ugyanis állítólag Nagy így fogalmazott: „*Nincs szükség ilyesmire! Hagyjuk a 19-eseket és a 19-es szellemet... Jobb, ha nem is beszélnek róla!*” Természetesen nagyon kézenfekvő volt Somogyinak 1956 után Nagy Imrere fogni a Bajtársi Kör megszűnését. Szerinte „*az ellenforradalom [értsd: 1956] idején nagyon jók lettek volna az ilyen becsületes munkásokból, régi kipróbált harcosokból álló alakulatok.*”⁴⁰ Azonban az MKP vezető politikusai 1946-ban valójában hasonlóan álltak a kérdéshez, és a tizenkilences veteránszervezetek jelenléte terhes volt számukra. A Bajtársi Körhöz hasonló sorsa jutott a Budapesten megalakult tizenkilences veteránszövetség is, amelyet októberben Erdei Ferenc belügyminiszter rendelettel oszlatott fel.⁴¹ Nagyon is valószínű tehát, hogy az egyébként kaposvári születésű Nagy Imre, aki 1945 novemberétől 1946 márciusáig volt belügyminiszter, szerepet vállalt a Bajtársi Kör megszű-

³⁹ ANDRÁSSY 1971. 271–273.

⁴⁰ FARKAS 2019. 40.

⁴¹ MÜLLER 2008.

nésében – még ha nem is abból az „ellenforradalmi” megfontolásból, mint amit Somogyi sugallt.

Kaposvár városában azonban az első tizenkilences emlékezetpolitikai gesztusok már 1946 áprilisában megvalósultak. Ekkor ugyanis a város törvényhatósági bizottsága köztérátnevezési programot indított el. Ennek részeként Latinca Sándor korábbi lakásának utcája felvette a Latinca Sándor utca nevet. Ekkor az utcaelnevezés gesztusában több másik tizenkilences somogyi szereplő is részesült.⁴² Ezek az átkeresztelések anakronisztikusnak hatnak a kommunista emlékezet- és identitáspolitika akkori irányvonalában. Az ellentmondás egyértelmű feloldása sajnos nem lehetséges, az átnevezések körülményeit bizonyos homály fedi.

Alapvetően két politikai csoport jöhet számításba, akik 1946-ban szívesen láthattak Latincára és társaira emlékező köztereket a somogyi megyeszékhelyen. Az egyik a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete, 1946-ban ugyanis a szociáldemokraták voltak az a politikai csoport, akik a Tanácsköztársaságot a magyar baloldal példamutató történelmi előképei közé emelték.⁴³ Ezt igazolhatja, hogy a város polgármestere ekkor a szociáldemokrata Boór István volt, aki 1919-ben maga is vöröskatonaként szolgált.⁴⁴ A másik lehetőséget a tizenkilences veteránok alkotják, akiket ugyan az MKP keménymagja országos szinten háttérbe szorított és több alkalommal elmarasztalt, de a helyi viszonyok között mégis többen hatalmi pozíciókban találták magukat, köszönhetően a vidéki kommunista párttagság alacsony létszámának.

Az 1946 áprilisában zajlott Kaposváron Gödölle Béla és Jamrich János pere, ahol a két volt tiszti különítményest háborús és népellenes bűnökkel vádolták, többek között a Latinca-gyilkosságban játszott szerepük miatt.⁴⁵ Az induló népbírószági felelősségre vonás-hullám célja – a nemzetközi elvárásokkal és tendenciákkal összhangban – eredetileg a második világháború háborús bűnöseivel szembeni igazságszolgáltatás volt.⁴⁶ A népbírószágok történetében a Gödölle-Jamrich per volt az első, ahol 1919 bűncselekmé-

⁴² Boór 1946.

⁴³ APOR 2014. 30.

⁴⁴ PAÁL 1982.

⁴⁵ LOSONCZI 1946.

⁴⁶ APOR 2014. 98.

nyei miatt hoztak ítéletet.⁴⁷ Az ország különböző pontjain ezt követően sorra indultak eljárások a fehérterror idején elkövetett tettek miatt.⁴⁸ Ebben a perben végül mindkét vádlottat kötél általi halálra ítélték – azonban a köztársasági elnök kegyelmi jogával élve életfogytig tartó kényszermunkára módosította ezt.⁴⁹

Amikor a különböző tizenkilences mártírkultuszok kezdtek kibontakozni, a hiányos forrásadottságok felértékelik a Gödölle-Jamrich per iratanyagát. 1919-nek a korszak közgondolkodásában betöltött szerepére ez ugyanis némi betekintést biztosít. Az ítélet szövegét olvasva feltűnő, hogy a perben Latinca mint kiemelt értékű történelmi személy és hős mártír egyáltalán nem került előtérbe. Neve egy hangsúlyon szerepelt a terror egyéb kaposvári áldozataival. Ennek történelemszemléleti magyarázatát a Népbírósgok Országos Tanácsa által hozott ítélet tartalmazza. Eszerint ugyanis a Gödölle és Jamrich által elkövetett bűncselekmények esetén „*a jogilag védett érdek csak másodsorban a megöltek és megkínzottak élete és testi épsége, [...] elsődlegesen védett és sértett érdek az egész magyar nép sorsa.*”⁵⁰ A jogi különbségtételt is a történelemszemlélet indokolja. Az ítélezők szerint: „*e történelmi katasztrófa [ti. a II. világháború] kiindulópontját nem 1944. október 15. március 19., vagy 1941. évnek eseményeinél kell keresni [...] hanem elindult ez a történelmi katasztrófa 1919. augusztusban. Az egész 25 éves ellenforradalmi rendszer, mint történelmi időszak egy egységet ad.*”⁵¹ Tehát végső soron az igazi bűnt nem az áldozatok életének kioltása, hanem az ellenforradalmi rendszer megszilárdítása jelentette – ami az értelmezők szerint teleologikusan eredményezte a II. világháború borzalmait.

⁴⁷ Új szó 1946.

⁴⁸ APOR 2014. 98. Apor Péter *Az elképzelt köztársaság*ban mutatta be Latorczay Lőrinc 1947-es miskolci népbírósgai perét, melynek során Latorczayt 1919-ben elkövetett bűneiért ítélték halálra. Az ügy politikai vonzatai alapvetően hasonlóak a Jamrich-Gödölle pernél tapasztaltakhoz.

⁴⁹ MNL OL, XX. 4.b. I.3295/1946. A Belügyminisztérium utasítása a Magyar Köztársaság elnöke által adott kegyelemről, 1946. szeptember 9.

⁵⁰ MNL OL, XX. 4.b. I.3295/1946. NOT.I.3295/1946/31. A Népbírósgok Országos Tanácsának ítélete, 1946. július 20.

⁵¹ MNL OL, XX. 4.b. I.3295/1946. NOT.I.3295/1946/31. A Népbírósgok Országos Tanácsának ítélete, 1946. július 20.

IV.2. *Latinca emlékezete a Rákosi-rendszer éveiben (1948–1956)*

A Magyar Kommunista Párt (1948-tól MDP) az évtized végére felszámolta az országban a többpártrendszert. 1949-ben már ilyen körülmények között érkezett el a Tanácsköztársaság 30. évfordulója. Ekkortól – amikor már nem volt szükséges más pártok véleményét figyelembe venni – új lendületet kapott 1919 aktuálpolitikai felhasználása.

A hatalom Latinca iránti érdeklődése 1955-ben érte el első csúcspontját. Ez a tény – tekintve az országos emlékezetpolitikai irányelveket – kérdéseket vet fel. Mi lehetett az a tényező, amely mind Kaposváron, mind pedig bizonyos mértékben országos szinten⁵² kiemelte az 1955-ös évet Latinca kultuszának történetében? Erre minden igényt kielégítő válasszal szolgálni egyelőre nem lehet. 1955 jelentette a Nagy Imre által képviselt „új szakasz” politika végét, a resztálinizálás időszakának kezdetét. 1955-ben zajlott ettől nem függetlenül a tévesztés második hulláma.⁵³ Elképzelhető, hogy Latinca kultuszának felerősödése ezeknek az aktuálpolitikai változásoknak volt a függvénye. Szükség lehetett egy olyan helyi, régivágású munkásmozgalmi hőszorra, aki a szövetkezetesítés propagandájában is felhasználható.

Az 1955. márciusi Somogy megyei kommunista aktíván már maga Rákosi Mátyás fogalmazott elismerően Latincáról. A párt első titkára csatlakozott ahhoz a történeti hagyományhoz, amely Somogy megye és Latinca érdemeit elsősorban az agrárviszonyok rendezésében és a „dolgozó parasztság” megnyerésében látta.⁵⁴ Az 1955. márciusi kaposvári Tanácsköztársaság-megemlékezésekhez két emlékműállítás is kötődik. Március 19-én a Latinca-gyilkosság helyszínén, a Nadasdi-erdő szélén emelt emlékművet,⁵⁵ másnap pedig a megyei múzeumban a somogyi hőszobrot adták át.⁵⁶

Azonban a forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a beltéri mellszobrot nem tartották elégséges reprezentációnak a város vezetői. Már 1952-ben is

⁵² 1955-ben Szombathelyen egy szakközépiskola vette fel Latinca nevét (Latinka Sándor Gépipari Technikum).

⁵³ VARGA 2012. 634.

⁵⁴ SZABÓ 1955. 20.

⁵⁵ KUTAS 1955.

⁵⁶ SOMOGYI NÉPLAP 1955.

szó volt Latinca egészalakos szobrának felállításáról, ez 1956-ban egy Lenin szoborállítással egy időben újra felmerült.⁵⁷ Végül gazdasági okokra hivatkozva elálltak mindkét szobor megvalósításától, de ebben inkább az október-novemberi események utáni bizonytalan légkört kell sejtenuünk.⁵⁸

IV.3. *Latinca mint a fehérterror újraaktualizált mártírja (1956–1961)*

Az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben a kádári politikai vezetés tudatosan új, aktualizált jelentésekkel töltötte meg 1919 emlékezetét. A cél 1919 és 1956 „fehérterrorjának” és „ellenforradalmának” összekapcsolása volt.⁵⁹ Ebben a légkörben alaposan felértékelődött a Tanácsköztársaság 40. évfordulójáról való méltó megemlékezés 1959-ben. Nem meglepő módon Kaposváron is változatos programsorozattal készült a városvezetés a jubileumra.⁶⁰

1961 azonban még ennél is fontosabb évszám lett a kaposvári Latinca-kultusz történetében, ezt ugyanis születésének 75. évfordulója alkalmából a tanács Latinca-emlékévvé nyilvánította.⁶¹ Eredetileg szeptemberre időzítették egy régóta halasztgatott projekt megvalósítását is: az egész alakos Latinca-szobor átadását. Ez azonban különböző okok miatt⁶² csak november 7-én valósulhatott meg.⁶³ Valamelyest beárnyékkolták az emlékév és a szoborállítás fennkölt pillanatait azok a korrupciós ügyek, amelyek az 1962-es évben kerültek nyilvánosságra. A gyanúba keveredett pártfunkcionáriusokat elítélő párthatározat a következőképpen fogalmazott: „...a felállított Latinca-szobor nagyságával, kivitelezésének módjával a megfelelő esztétikai és tömeghatás miatt [a városlakók] nincsenek megelégedve, különös tekintettel a rendelkezésre állt anyagi fedezet jelentős mennyiségére.” Ezek szerint tehát az elkövetkező

⁵⁷ MNL SML, XXIII. 517. Kaposvári Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1956. október 20-i ülése.

⁵⁸ MNL SML, XXIII. 517. Kaposvári Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1957. január 26-i ülése.

⁵⁹ APOR 2014. 61–96.

⁶⁰ SOMOGYI NÉPLAP 1959.

⁶¹ SOMOGYI NÉPLAP 1961a.

⁶² Ld. VONYÓ 2013.

⁶³ SOMOGYI NÉPLAP 1961b.

néhány évben a szobor gúnyos megjegyzések tárgya lehetett, szimbolizálhatta a létező szocializmus politikai struktúráinak tökéletlenségét. Ha ez így is volt, ez az eset hamarosan feledésbe merült, és a későbbi városimázsjellegű médiatartalmak már büszkén említették Kaposvár nevezetes emlékművét: „[a *Latinca-szobor és a felszabadulási emlékmű*] történelmi sorsfordulóink eszmei-gondolati tartalmát hordozzák, és egyszerűségükkel jelképei Kaposvárnak, a szocialista városnak, felsőfokú központnak” – fogalmaz egy kiadvány.⁶⁴

IV. 4. *Latinca kultusza a konszolidálódott Kádár-rendszerben (1961–1989)*

Az 1960-as évek során március 21. helye stabilizálódott az állami ünnepek kánonjában, Kaposváron pedig minden március 21. egyet jelentett a *Latinca*-emlékművek koszorúzásával. Ahogy távolodott 1956 emléke, a pártvezetés 1919 kontinuitását 1956 helyett egyre inkább 1848-cal és 1945-tel teremtette meg. Ennek a folyamatnak a legfontosabb mérföldköve az 1967-es év volt, amikor a KISZ meghirdette a Forradalmi Ifjúsági Napokat.⁶⁵ Eközben a hetvenes években Kaposváron egy új megemlékezési típus teremtett hagyományt: *Latinca*-emléktúrákat szerveztek a Nádásdi-erdei emlékműhöz, amin elsősorban úttörők és középiskolások vettek részt.⁶⁶

1977-re a *Latincához* köthető elnevezések már olyan túlburjánzást mutattak Kaposváron, hogy a *Somogyi Néplap* főszerkesztője az utcaelnevezésekről írt elégedetlen cikkében így fogalmazott: „*Kaposváron van Latinca emlékműzeum és Latinca tsz; Latinca kollégium és Latinca művelődési központ; Latinca mozi, Latinca utca és Latinca tér, sőt még Latinca lakásfenntartó szövetkezet is! Nem méltatlan ez Latinca Sándorhoz? [...] Mondhatja-e valaki, hogy nincs dzsungel a »keresztelők« háza táján?*”⁶⁷

Kaposváron Lenin szobrát már 1956-ban, a forradalom előestéjén is szerették volna felállítani. Az orosz forradalmárnak végül 1985 áprilisában, a „felszabadulás” 40. évfordulója alkalmából avatták fel első (és utol-

⁶⁴ VONYÓ 2013. 151.

⁶⁵ SOMOGYI NÉPLAP 1967.

⁶⁶ SOMOGYI NÉPLAP 1969.

⁶⁷ JÁVORI 1977.

só) kaposvári emlékművét, a siófoki születésű Varga Imre alkotását. A szoborcsoporton nem csak Lenin, hanem a Magyarországi Tanácsköztársaság Somogy megyei mártírjai is megjelentek. Köztük volt Latinca Sándor és a Nádasi-erdőben kivégzett társai is, rajtuk kívül még a Tabon kivégzett Fehér Béláné alakját elevenítette fel a Kossuth-díjas művész. Lenin központi helye a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött vezető szerepét hangsúlyozta, de egyben felidézte azt a toposzt, amelyben Latinca és társai Lenin tanításainak hí követőiként jelentek meg. A szoboralakokon mégsem a szolgálai másolás vagy a fetisizált forradalmi hév, inkább egyfajta elveszettség és bizonytalanság látszódott. A szoborcsoport tehát a dogmatikus ideológiai tartalmakon túl is érvényeset tudott mondani a maga nyelvén – kérdéses, hogy ehhez a szobor megrendelői hogyan viszonyultak. Az avatási ceremóniából egyébként nemzetközi esemény lett: részt vettek rajta szovjet, bolgár és mongol pártküldöttségek is.⁶⁸

IV.5. Emlékezetváltás – kultusz bontás (1989–1993)

Az MSZMP egyeduralmának megrendülését követően országszerte szinte azonnal felmerült a kérdés: mi legyen az előző rendszerből örökölt, politikailag elavult emlékművekkel? A döntéshozókra leginkább a tanácsstalanság volt jellemző, országszerte pedig elkezdődtek a szoborrongálások. A szobrok épségét végül a szoborparkok létrehozása garantálhatta, a legtöbbször így maradtak fent a pártállami rendszer műemlékei.⁶⁹ Hasonló forgatókönyv érvényesült Kaposváron is. A városvezetés a társadalmi nyomásra reagálva 1991-ben úgy döntött, hogy a politikailag érzékeny témájú szobrokat, emléktáblákat eltávolítja. Ezek közé tartozott a Latinca-szobor, illetve Varga Imre szoborcsoportja is.

A hivatalos formában lezajló eltávolítás után azonban néhány szobor 1993-ban eltűnt a városgondnokságról. A *Lenin és a mártírok* szoborcsoportból három alakot egy Kaposvár melletti mocsárban találták meg, meg-

⁶⁸ SOMOGYI NÉPLAP 1985.

⁶⁹ PÓTÓ 2003. 239.

csenkított formában. Az elkövetőket a rendőrség nem tudta azonosítani.⁷⁰ Pótó János a politikai indíttatású szoborrongálás („ikonoklaszmosz”) két fajtáját különítette el. Az első esetben a még hatalmon lévő politikai erő elleni forradalmi megmozdulás részeként fordulnak a tömegek egy hatalmi jelképnek tekintett emlékmű ellen. A másik esetben már egy megdöntött, leváltott rendszer fennmaradt szimbólumait utólag rombolják le – erődemonstráció vagy önpropaganda céljából. A szoborcsoport esete nem feleltethető meg egyik kategóriának sem tisztán. A szobrot szervezett keretek között távolították el, ami részben a műalkotások védelmét is szolgálta. Viszont a város új vezetésének annyira mégsem volt fontos a műemlékek védelme, hogy azokat megvédje a rongálóktól az eltávolítás után, vagy hogy felelősségre vonja őket. A szoborrongálók gondolatvilága kisszerű: a már eltávolított szobrok is olyan irritáló hatással voltak rájuk, hogy így is el kellett őket pusztítaniuk – nem pusztán a köztéri jelenlétük zavarta őket, hanem a fizikai létezésük. Nem használták fel ezt a szoborrombolást politikai célokra vagy önpropagandára, pusztán az elbukott, gyűlölt rendszer elpusztítását szerették volna a saját személyes szintükön, valós tétellel bíró tettek illúzióját keltve átélni.

A somogyi tizenkilencesek nevét viselő intézmények a rendszerváltás után hamarosan nevet váltottak. Somogy megye Latinca utcái viszont meglepően nagy számban éltek túl a politikai átalakulást. 2012-ben még 15 róla elnevezett utca volt a megye településeiben – ezzel ő volt az a kommunista ideológiához köthető személy, akiről elnevezett utcák a legnagyobb számban vészelték át a 90-es éveket Somogyban. A megyeszékhelyen azonban nem így történt: a Latinca utca 1991 óta Kontrássy utca, a Latinca tér pedig 1996 óta Európa park néven ismeretes.⁷¹

V. Utószó

A magyar kommunista rendszerek világképének – mint valószínűleg a történelem bármely politikai rendszerének – szerves része volt a történelemről vallott sajátos narratíva. Ez a különböző események hatására változásokon

⁷⁰ HORÁNYI 1994.

⁷¹ VAS 2012.

ment át, mind tömegpszichológiai célok elérése érdekében, mind spontán fejlődés hatására. Ennek a történelemszemléletnek kulcsmomentuma volt 1919, így ezzel kapcsolatban markánsan körvonalazódó emlékezési gyakorlatok alakultak ki az egész országban. Organikus része volt ennek a kaposvári Latinca-kultusz is, a mártír utóéletének egyes szakaszai jól rimelnek az országos kultúrpolitikai irányváltásokra. Bizonyos szempontból azonban az aradi születésű vértanú kultusza egyedi jelenség, ugyanis különösen a korai időszakban az elvárttól eltérő jelleget mutat, „külön életet él”, tisztelete több mint egy a központi hatalom által kijelölt, a helyi talajban szervesen megjelenő jelenség – még ha a lakosság széles rétegeiben valóban idegenül hatott is az újonnan a személye körül kiépülő emlékezetpolitikai komplexum.

Latinca kiválasztásának, kiemelt kultuszra jelölésének oka, hogy sokoldalú lehetőséget kínált a propaganda számára. Egyrészt fontos halálának ideje, hiszen nem tudta diszkreditálni magát a két világháború között, másrészt a körülményei, hiszen a mártíráldozat mindig könnyen felhasználható ideológiai fegyver. Latincának továbbá nem volt komoly szociáldemokrata munkásmozgalmi múltja (például Tóth Lajossal ellentétben). Egyértelműen megfigyelhető Latinca kultuszában a lokális, somogyi identitás erősítésének szándéka, egy helyi hőrosz kialakításának igénye még akkor is, ha ennek tényszerű akadályai voltak – életének mindössze néhány hónapját (igaz a legjelentősebbeket) töltötte Kaposváron. Emlékének felelevenítése mindig jó alkalmat biztosított az ellenforradalom kegyetlenségének és a téveszesítés propagandájának hangsúlyozására is. Nemzetiségi származása még a proletár internacionalizmus eszméjének terjesztésére is biztosíthatott volna lehetőséget, bár ez az aspektus valójában sosem került előtérbe.

A rendszerváltás után hirtelen komoly ideológiai nyomás alól felszabaduló társadalom nem tudott mit kezdeni Latinca és társai személyével. Az új hatalomnak sem negatív, sem pozitív mondanivalója nem volt (és nincs is) a személyükről. Emlékezetük egyszerűen kiürült, jelentést veszített. Igaz, hogy Latinca rövid politikai pályafutásának nem kell, hogy nagyobb történelmi szerepet tulajdonítsunk, de a pártállami időszakban Latinca sokkal sikeresebb volt szimbólumként – a Tanácsköztársaság helyi szimbólumaként. Ennek a szimbólumnak a bemutatása volt tanulmányom célja. Ezt a szimbólumrendszert értették azok is, akik teljes alakos Latinca téri szobrát, illetve a szoborcsoport egy részét elpusztították az 1990-es évek elején. Azóta

azonban sokkal kifejezőbb szimbólum Latinca emlékezetére a Nádasdi-erdei emlékmű sorsa: nem távolították el rituálisan, nem bontották el – egyszerűen csak szerepét veszttette, elfelejtették. Kaposvár egyik félreeső szegletében az egykori kultuszhelyet lassan visszaveszi a természet.

Rövidítések

Források

BOÓR 1946	BOÓR István polgármester hirdeteménye. Somogyi Hírlap, 1946. május 6., 2.
HORÁNYI 1994	HORÁNYI Barna: Felelőtlen felelősség. Somogyi Hírlap, 1994. január 5., 1–3.
JÁVORI 1977	JÁVORI Béla: Szertartások. Somogyi Néplap, 1977. március 9., 3.
KUTAS 1955	KUTAS József: Hálás szívvel emlékezünk Rátok, halhatatlan halottjaink! Felavatták az 1919-es mártírok emlékművét a Nádasdi erdőben. Somogyi Néplap, 1955. március 20., 5.
LOSONCZI 1946	LOSONCZI Ádám: A fehérterror két tisztgyilkosát halálra ítélte a kaposvári népbíróság. Világosság, 1946. április 10., 4.
MNL SML	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
PAÁL 1982	PAÁL László: Az asztalos polgármester. Somogyi Néplap, 1982. március 6., 5.
SOMOGYI 1951	SOMOGYI Pál: Képek Somogy megye munkásmozgalmából. II. rész. Somogyi Napló, 1951. február 11., 4.
SOMOGYI NÉPLAP
1955	Leleplezték Latinka Sándor mellszobrát. Somogyi Néplap, 1955. március 22., 3.
SOMOGYI NÉPLAP
1959	Kaposvár lakói méltóképpen ünneplik meg a Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóját. Somogyi Néplap, 1959. március 8., 3.
SOMOGYI NÉPLAP
1961a	A Latinka-év programtervezetéből. Somogyi Néplap, 1961. február 1., 3.
SOMOGYI NÉPLAP
1961b	„Hirdesse ez a szobor a jelennek és a jövőnek, hogy nem hal meg hiába, aki a népért harcol”. Somogyi Néplap, 1961. november 9., 1–2.
SOMOGYI NÉPLAP
1967	Készülődés a tavaszi ünnepekre Kaposváron. Somogyi Néplap, 1967. március 5., 3.

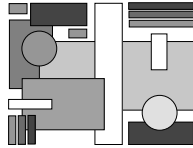
SOMOGYI NÉPLAP 1969	Emléktúra a Nádasi erdőben. Somogyi Néplap, 1969. szeptember 16., 3.
SOMOGYI NÉPLAP 1985	Lenin és a mártírok. Somogyi Néplap, 1985. április 5., 5.
ÚJ SZÓ 1946	Híradás a népbíróságok működéséről. Új Szó, 1946. április 10., 5.
VAS 2012	VAS András: Átnevesítés: a múltat eltörölni. Somogyi Hírlap, 2012. június 29., 4.

Irodalom

ANDRÁSSY 1971	ANDRÁSSY Antal: Az MKP tevékenysége és az 1945-ös választás Somogyban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 2. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1971. 271–307.
ANDRÁSSY 1986	ANDRÁSSY Antal: Aradtól Kaposvárig. Száz éve született Latinca Sándor, Somogy megye kormányzótanácsi biztosa. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 17. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1986. 343–374.
APOR 2014	APOR Péter: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989. Bp., 2014.
FARKAS 2018	FARKAS Péter: Szemelvények a Somogy megyei vörös- és fehérterror történetéből. Archivnet 2018/5. https://archivnet.hu/szemelvenyek-a-somogy-megyei-voros-es-feherterror-tortenetebol (Utolsó letöltés: 2021. október 23.)
FARKAS 2019	FARKAS Péter: A Vörös Őrség és a Latinca-század tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt Somogy megyében. Clio Műhelytanulmányok 2019/5. https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok (Utolsó letöltés: 2021. október 23.)
HATOS 2021	HATOS Pál: Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története. Bp., 2021.
KÁVÁSSY 1973	KÁVÁSSY Sándor: Latinca Sándor. Bp., 1973.
MÉSZÁROS 1966	MÉSZÁROS Károly: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája. Bp., 1966.
MÜLLER 2008	MÜLLER Rolf: 19-esek 45-ben. Tanácsköztársasági veterán-szövetség feloszlata az első szabad választások előtt. Betekintő 2008/4. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2008_4_muller.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 24.)

- PATAKI 1998 PATAKI Ferenc: A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba. Bp., 1998.
- PÓTÓ 2003 PÓTÓ János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Bp., 2003.
- SZABÓ 1955 SZABÓ Gyula: Latinca Sándor „a szegény proletárság igaz védője”. Kaposvár, 1955.
- SZOLLÁTH 2011 SZOLLÁTH Dávid: A kommunista aszketizmus esztétikája. A huszadik századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása. Bp., 2011.
- T. SZERÉMI 1960 T. SZERÉMI Borbála: A szabadság vértanúi. Bp., 1960.
- VARGA 1976 VARGA Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Bp., 1976.
- VARGA 2012 VARGA Zsuzsanna: Mi történt a szovjet kolhoz-moddal Magyarországon? In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Szerk. MAJOROS István. 2012. 627–640.
- VONYÓ 2013 VONYÓ Anita: A kaposvári Latinca-szobor felállításának körülményei a Somogy megyei források tükrében. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 42. Szerk. BŐSZE Sándor. Kaposvár, 2013. 153–160.
- ZAB 2021 ZAB Tamás Lóránd: Pártállami mítoszépítés. Latinca Sándor kultusza Kaposváron. Clio Műhelytanulmányok 2021/2. <https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok> (Utolsó letöltés: 2021. október 23.)

NÉPRAJZ

VÁRADI JÚLIA

Gyöngyélet?

A 18–19. századi katonaállítások néprajzi olvasata

Live in clover? An ethnographic interpretation
of conscriptions in the late 18th and the 19th century

In my research, as it appears in the paper's title, I examined the conscriptions of the late 18th and the 19th century. I tried to create an ethnographic interpretation of the phenomenon. This study is based on an archival research which I did in the institute of The National Archives of Hungary, Baranya County Archives. During my research I mostly followed the methods of historical ethnography and I completed my own results through studying previous publications on the subject. My paper is focused on the serf and the peasant people's views and experiences of the conscriptions. I tried to reconstruct the effects and impacts of the conscriptions on common people's lives – I was curious about the changes in their household and economic life and their interpersonal relationships, in addition to the forms of everyday (social) resistance.

Bevezetés

Dolgozatomban a 18–19. századi katonaállításokkal foglalkozom.¹ A szakirodalomban² újoncozásként is említett jelenség a Kárpát-medence területének lakóit kötelező jelleggel a 18. század elejétől kezdve a sorkatonaság bevezetéséig, 1868-ig érintette. A kifejezések alatt röviden a hadsereg utánpótlá-

¹ Jelen szöveg a 2021 tavaszán megrendezett 35. OTDK-ra készült pályamunkám rövidített, átdogozott változata. A terjedelmi korlátokból fakadóan számos levéltári adat, példa és idézet a főszövegből a hivatkozások, lábjegyzetek közé került. A szöveg során elhangzó eredményeim, állításaim alátámasztására és illusztrációjaként szolgáló levéltári adatok hivatkozott forrásokként kerülnek megjelenítésre; a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának Rét utcai részlegében ezek alapján megtalálhatók.

² Például: BALÁZS KOVÁCS 2008; CSETRI 1997; KOMLÓS 1987.

sát, új katonák toborzását, sorozását érti a kutatás.³ Arra kerestem a választ, hogy a levéltárban fennmaradt, kifejezetten katonaállításokhoz kapcsolódó dokumentumok alapján milyen ismereteket szerezhetünk a katonának szánt egyének életvilágairól. Kutatásom során érdekelt, hogy a katonának kiválasztott egyén és környezete hogyan reagál (a szűkebb, rokonságon, településen belüli társadalmi közeggel együttesen) a besorozás tényére és előrelátható következményeire. Látni kívántam, hogy a verbuváló dalokból ránk köszönő katonai „gyöngyélet” képe visszhangra talál-e az érintettek és családjaik felfogásában is. A vizsgálat során a *történeti néprajz* legfontosabb módszertani és szemléletmódbeli iránymutatásait igyekeztem követni.⁴ Ahogy azt Bárh Dániel megfogalmazta: „Ezen a kutatási irányon a magyarországi tudományfejlődésben elfogadott értelmezés szerint leginkább azokat a hosszantartó és módszeres levéltári adatgyűjtésen alapuló, néprajzi szemléletű történeti vizsgálatokat értjük, amelyek általában egy meghatározott korszak (...) tudatosan kiválasztott forrásanyagán alapulnak”⁵

A kutatásom elsősorban levéltári munkán alapul, melyet a Baranya Megyei Levéltárban, a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményében végeztem. Ebből fakadóan forrásaim a korabeli Baranya vármegyéből származnak. Saját eredményeimet és adataimat szakirodalmi tájékozódással, korábbi kutatások eredményeivel egészítettem ki. Levéltári „terepmunkám”⁶ öt hónapja alatt a fellelt forrásokat következetesen szelektáltam, és közel

³ Például: BÁLINT 1979; CSETRI 1997; CSIMA 2004; HIDVÉGI 1979; KOMLÓS 1987; KOMORÓCZY 1959; SZABÓ 1993; VARGA 1962; ZACHAR 2004.

⁴ A történeti néprajz kialakulásáról, történetéről, módszertanáról és rokondiszciplináiról kiváló összefoglalót nyújt Bárh Dániel (BÁRTH 2012a és BÁRTH 2012b), Bednárík János (BEDNÁRIK 2016) és Paládi-Kovács Attila (PALÁDI-KOVÁCS 2009), Vargyas Lajos (VARGYAS 1961), és az 1983-as akadémiai tudományos ülészak (MTA) előadásainak publikációja (HOFER 1984). Kutatásomhoz és forrásaim feldolgozásához, értelmezéséhez különösen jól adaptálható módszertani fogódzót jelentett Bárh Dániel a „zombori ördögűzőről” készült monográfiája (BÁRTH 2016), és az ELTE BTK Folklore tanszéke által kiadott „Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon” című kötet tanulmányai (BÁRTH 2013).

⁵ BÁRTH 2012a. 25.

⁶ A „történeti terepen végzett néprajzi munka”, a „historische Feldforschung”, és a levéltár, mint terep főleg a német kutatásokban megjelenő kérdéseiről átfogó összefoglalót nyújt Bednárík János. BEDNÁRIK 2016.

fél évszázados időkeretre szűkítettem le.⁷ A néprajzi fókusz a rendi társadalom alsó rétegeinek, a jobbágyok, később parasztok⁸ nézőpontjának, reakcióinak, életkörülményeinek, társadalmi kapcsolatrendszerének, és mindezek változásának vizsgálatát jelentette. Egy, a „központi hatalom” (a Habsburg Birodalom) által „felülről” létrehozott intézmény „mikroszintű” (lokális) megítélését vizsgáltam a többségi társadalom tagjainak (jobbágyi, paraszti rétegek) szemszögéből. A *jobbágy* elnevezést jelen esetben gyűjtőfogalomként használom, „mely a feudalizmus rendszerében mindazoknak megjelölésére szolgált, akiknek a társadalomban elfoglalt helyzet alapvetően az határozta meg, hogy termelési-dologi jogaikat földesúri joghatóság szabályozta, s ennek megfelelő alávetettségi viszonyban éltek”. Tehát a népesség azon nem nemes tagjait értem alatta, akik a földesurakkal úrbéri viszonyban álltak.⁹ A *parasztság* komplex és sokjelentésű terminusa alatt dolgozatomban azt a korábbi úrbéres népességet értem, akik 1848-as jobbágyfelszabadítás után polgárokká, tulajdonosokká és szabad munkaerővé (zselléreké) váltak.¹⁰

Dolgozatom főbb témái (mely alapján a gondolati felépítettsége is halad) módszertani és a dolgozat tárgyára vonatkozó kérdések alapján: 1) Hogyan lehet a levéltárban őrzött, a katonaaállítások közvetlen dokumentációjából fennmaradt iratok alapján a társadalom, hangsúlyosan a katonának szánt egyének társadalmi és gazdasági hátterének jellemzőire következtetni? 2) Besorozás esetén mi történik ezzel a társadalmi (rokoni kötelékek, településen, közösségen belüli emberi kapcsolatok) és gazdasági (vagyon, örökség, megélhetési lehetőségek) háttérrel? 3) Milyen társadalmi reakciókat szültek az újoncozások a katonai szolgálatra alkalmas férfiakból és a közösség tagjaiból? Rövid intézménytörténeti bevezető után a fent említett kérdések mentén fogom kutatásom eredményeit összefoglalni.

⁷ Döntéseim indoklása és szempontjai a későbbiekben kerülnek kifejtésre.

⁸ A jobbágyság körülményeinek és jogrendjének 19. századi változásairól, a parasztság (mint társadalmi réteg) kialakulásáról ld. SZABÓ 1976. 31–50., 237–351.

⁹ TÖRÖK 1979a. 681.

¹⁰ TÖRÖK 1979b. 682.

A Habsburg Birodalom, és benne a Magyar Királyság haderejének változásaival foglalkozó, általam áttekintett írások¹¹ a 18. század első harmadára egyöntetűen jelentős fordulópontként tekintenek. Ennek oka, hogy a 17–18. század fordulójáig a Habsburg Birodalom kizárólag zsoldossereget tartott fenn, ez a rendszer azonban egyre kevésbé felelt meg a kor hadi téren jelentkező kívánalmainak. A gyakori és hosszan elnyúló háborúk egységesen (jól) képzett, gyorsan mozgósítható és stabilan fenntartható fegyveres erőt igényeltek.¹² A hadsereg felállításának módja intézményesülni kezdett.

Az 1711-es szatmári béke után a magyar országgyűlés 1715-ben törvény¹³ útján ismerte el, hogy adózás segítségével fenntartott, állandó hadsereget kell létrehozni a birodalom tartományainak összefogásával.¹⁴ Mivel a törvény a nemesi kiváltságokat figyelembe vette (adómentesség, inszurrekció), a megtervezett haderő kiállítása és kiszolgálása is a jobbágyi réteg¹⁵ feladatává vált.¹⁶ A kialakított rendszer a jobbágytság (később parasztság) adóterheit növelte a hadiadó fizetése mellett a kötelező forsponttal,¹⁷ beszállásolással és a katonaállítással, ami a társadalom igen terhes,¹⁸ etnikumtól független kötelezettsége volt – a korszaktól idegen fogalommal élve – szociális ellátások teljes hiánya mellett, sokáig meghatározatlan szolgálati idővel. A hadi célú (pénzbeli és természetbeni) adóztatás kontinuitása és a beszállásolások állandósulása mellett „újításként” jelent meg a jobbágyok újon-

¹¹ Például: BÁLINT 1979; CSETRI 1997; CSIMA 2004; HIDVÉGI 1979; KOMLÓS 1987; KOMORÓCZY 1959; SZABÓ 1993; VARGA 1962; ZACHAR 2004.

¹² BALÁZS KOVÁCS 2008. 297. CSIMA 2004. 327.

¹³ 1715. évi VIII. számú törvénycikk: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=71500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1715%2520>

¹⁴ Az állandó hadsereg működésének jellemzőiről és intézményeiről ld. BALÁZS KOVÁCS 2008. 305.; BALOGH 1983. 5–10.; KOMORÓCZY 1959. 133–137.; ZACHAR 2004. 104–144.; VARGA 1962. 15.

¹⁵ Az iparosokat és bányászokat gyakran felmentették, a polgári réteg kialakulása pedig (a 18. század elejétől számítva) még csaknem egy évszázadot várat magára a Magyar Királyság területén (is).

¹⁶ VARGA 1962. 5–7.; MARKÓ <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/62.html>

¹⁷ A fogalom magyarázatát ld. K. KOVÁCS –TÖRÖK 1977. 673.

¹⁸ Gondolok itt Varga János nyomán (VARGA 1962) például a nyári mezei munkák elvégzésének akadályozására, a szűkös lakhatási és táplálkozási körülményekre (KATONA 1981. 264–265.), esetleg egy rosszabb termés hozamú évre, illetve a szállásadók és a beszállások közötti konfliktusokra (BALÁZS KOVÁCS 2000. 93–95. (BALÁZS KOVÁCS 2008 nyomán); K. BALOG 1976. 271. (BALÁZS KOVÁCS 2008. nyomán)).

cállítási kötelezettsége.¹⁹ Az újoncok létszámát a magyar tartományon belül az országgyűlés határozta meg (az uralkodó rendeleteit figyelembe véve);²⁰ életkoruk a besorozáskor elég széles skálán mozgott, a szakirodalomban fellelhető adatok szerint a férfi lakosság tizenhét és negyven év közötti tagjai jöhettek szóba.²¹ A létszámot rendszerint vármegyékre lebontva osztották el, amit a megyék vezetősége a lakosság mérete alapján tovább bontott településekre. Vizsgálataim alapján az újoncozások tényleges lebonyolítói általában a jegyzők (*conscriptor*),²² a szolgabírók és a falubírók voltak, akiket a fegyveres erők és orvosok segítettek. A korban (1715 után a sorkatonaság bevezetéséig) a katonaillesítésnek három különböző módozata volt jellemző: a verbuválás (szabad/önkéntes toborzás), a (kötelező) sorshúzás (sorsozás), az erőszakos katonafogdosás.²³

A téma szempontjából hasznos levéltári irattípusok

A levéltári kutatásom során a Baranyai Megyei Levéltár (Magyar Nemzeti Levéltár tagintézménye) gyűjteményének több nagyobb irategységét is áttanulmányoztam.²⁴ Az iratok nyelve döntően magyar és német, elvéve

¹⁹ Jobbágyi származású katonák azonban eddig is léteztek; a zsoldosok és a végvárok lakóinak egy része is ebből a társadalmi rétegből került ki. (SZABÓ 1993. 322–323.) Itt a hangsúly a kötelezettségen és az intézményes jellegén van.

²⁰ A következő évek országgyűlésein határoztak meg újoncállítási létszámot: 1741, 1790, 1791, 1792, 1796, 1802, 1807, 1808, 1830, 1840. A köztes időszakokban névleg nem tartottak újoncozásokat, a szükséges létszám pótlásáról elméletileg a szabad toborzásnak kellett (volna) gondoskodnia. A rendeletekkel ellentétben az állítási lajstromok azonban más képet mutatnak. Ld. BALOGH 1983. 6. (BALOGH 1983. 5–6.)

²¹ BALÁZS KOVÁCS 2008. 299.; BALOGH 1983. 6–7. és 11.; VARGA 1962. 12–14.

²² A *conscriptor* a vármegye által kiküldött végrehajtók, vagy vezető- és segédösszeírók latin megnevezése; a vezető összeírók általában a vármegye szolgabírói, a segédösszeírók a vármegyei táblabírók közül kerültek ki. UDVARI 1993. 303–304.; K. NAGY 1891. 124.

²³ A jelenségek részletes leírását ld. BALÁZS KOVÁCS 2008. 307–334.; CSETRI 1997. 498–508.; DOBOS – PESOVÁR 1982. 525–526.; HIDVÉGI 1979; SZINKOVICH 1963. 114–118.; VARGA 1962. 6–10.

²⁴ Jelzeteik és címeik: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért BML) IV. 1 l) Katonai iratok (Rendeletek, Állítási lajstromok), BML IV. 1 m) 10. Újoncállítási választmány iratai, BML IV. 152. c) Katonai iratok, BML

egy-két latin szóval kiegészülve;²⁵ az általam vizsgált iratcsoportokban a 19. század elejétől kezdve 1849-ig a magyar nyelv használata dominált, uralkodóan német nyelvű iratok a neoabszolutizmus korszakában (1850–1867) születtek. Az 1848-as forradalom leveréséig németül (a rendeletek mellett)²⁶ leginkább csak kiegészítések, megjegyzések, esetleg magyar szövegek fordításai találhatók. Jelen dolgozatomhoz éppen ezért döntő többségben a magyar nyelvű dokumentumokat használtam fel, kevés számú német irat mellett.

A kikért levéltári dobozok különböző fajtájú dokumentumokat tartalmaznak, de ezek közül nem volt mind hasznos a kutatásom számára. A számomra érdekes részeket tartalmazó irattípusok a következők voltak: országgyűlési rendeletek és szabályzatok, jelentések, újoncállítási lajstromok, a katonáskodó jobbágyok vagyonát leíró vagy felbecslő lapok, árvezetési jegyzékek, az újoncok által vagy velük kapcsolatban írt (vég)rendelkezések, szerződések, kérvények és a lajstromokban mellékelt különböző bizonyítványok, keresztlevelek.²⁷ A központi rendeleteket leszámítva a dokumentumok jelentős része kézzel, sokszor szolgabírók, jegyzők és orvosok által írott dokumentum, részben táblázatos formában, részben folyó szöveggént. A címzés gyakran az (aktuális) táblabírónak vagy a vármegyének (vármegye közgyűlésének) szól.

XIII. 11. 183. doboz, Katonáskodó jobbágyok javainak becslései (bólyi uradalom), BML XIII. 11. 213–218. doboz, Úriszéki iratok (bólyi uradalom)

²⁵ A megtekintett iratok körülbelül az 1780 és 1860 közötti időszakot ölelik fel. A dolgozatba beépített legkorábbi dokumentum 1809-ből, a legkésőbbi 1854-ből való. Az 1848–1849-es iratokat viszont nem vettem figyelembe, mivel a szabadságharc ideje alatti katonáállítás sok szempontból eltért a központi hatalom módszereitől, külön kis egységet alkot az időszak a levéltári forrásanyagában is. Úgy vélem, túl nagy kitérő lett volna a dolgozat szerkezetében.

²⁶ A rendeleteket több esetben is két nyelven (németül és magyarul) mellékeltek.

²⁷ Tartalmi szempontból ideális lett volna, ha olyan kérvényeket vagy peres iratokat is be tudok vonni a vizsgálatba, melyekben a hozzátartozók már a katonának elvitt fiatalembereket próbálták a szolgálat alól felmentetni, de sajnos az áttekintett anyagban ilyenrel eddig nem találkoztam. – A felhasznált dokumentumtípusok részletes bemutatását és formai elemzését terjedelmi okokból szintén mellőznöm kell.

A levéltári iratok elemzési és felhasználási lehetőségei a kutatás szempontjából

Következtetés az egyének társadalmi és gazdasági hátterére, és annak változásaira

Jelen dolgozatomban a személyek körül kialakuló közvetlen társadalmi háló²⁸ és a gazdasági jellemzőket is a katonának alkalmas és/vagy állított személyek szempontjából értelmezem, nem a központi hatalom érdekei mentén, melyek leginkább statisztikai „tényezőkként”, és nem valós személyekként tekintettek a férfiakra. Ebből kiindulva értelmezem az általam kiemelt, „kemény adatokkal” szolgáló rendeleteket és lajstromokat is. A rendeleteket és szabályzatokat több szempontból is fontosnak tartom: egyrészt mert megragadhatóvá teszik a jogi kereteket, melyeken belül a katonaállításban érintett személyek mozoghattak (az újoncok létszámadatait is beleértve),²⁹ másrészt pont a szabályzó jellegük által a (katonaállítások intézményi szabályozására érkező) társadalmi reakciókat, (hétköznapi) ellenállási formákat³⁰ is letapogathatóvá teszik. A személytelen, de az egyénre hatást gyakorló előírásokat egészítik ki a lajstromokban fellelhető, közvetlenebb adatok. Ide társíthatók még a katonáskodó jobbágyok javaival foglalkozó iratok és a személyes bizonyítványok, kisebb csatolt iratok is. Segítségükkel mélyebb részleteiben tárhatjuk fel egy-egy konkrét a besorozott illető vagyoni körülményeit és a rokonsági szálait, azokhoz való viszonyulásait.

²⁸ A társadalmi hálón az egyén vérrokoni (leszármazáson alapuló), affiniális (házasság útján létrejött), műrokoni (pl. komaság, keresztszülőség, tejtestvérség) és rokonságon kívüli társadalmi kapcsolatait, a gazdasági jellemzők alatt a vagyoni helyzetet értem (pl. jobbágytelek mérete, ingóságok száma, saját házhely birtoklása, szőlőterület mérete, esetleges foglalkozás stb.).

²⁹ Az 1830-as és 1840-es magyar nemesi országgyűléseken az 1831 és 1841 évre vonatkozóan is meghatározták a kiállítandó újoncok létszámát, példaként az ebben a két évben született lajstromokat fogom használni. Jelzeteik: BML IV. 1. 1 3–4., BML IV. 1. 3/5 1., BML IV. 1. 1 3/5 4.

³⁰ A témához szorosan kapcsolódó irodalom: SCOTT 1987.

Az újoncozások jegyzékeit szemügyre véve rengeteg érdekes, a kutatás és az aktuális téma szempontjából is hasznos információt találhatunk. Felépítésük táblázatszerű. Külön rubrikák szolgálnak az információk felírásához. A következő adatokat szerepeltették standard módon: név, születési hely, lakóhely, vallás, a sorshúzásnál kapott szám, családi állapot (nős/nőtlen, esetleg gyermekek vagy testvérek száma), birtokolt telek nagysága (ha rendelkezett földterülettel), esetleges foglalkozás/mesterség, földesúr neve. Egyes esetekben feljegyezték a méreteket (ruházat szempontjából), a magasságot, a plébániát is, ahová az egyének tartoztak. A kiválasztottakat gyakran a sorsszámuk bekarikázásával, vagy a mellé írt „katona” szóval jelzik. Ezen adatok alapján már halványan megrajzolhatjuk az egyén szűkebb társadalmi közegét (vallási megoszlás, mesterséggel rendelkezők száma, földterülettel nem rendelkezők aránya, hogyan oszlanak el a telkek). Így a katonának állítottáról már tudjuk, a nevét, lakóhelyét és vallását (melyekből jó eséllyel következtethetünk az etnikai hovatartozására), ismerjük a korát, a családi állapotát, a társadalomban betöltött helyét (zsellér/jobbagy/szolga/valamilyen mester, tehát van foglalkozása).

A táblázatok jobb szélén szerepel még egy kitöltendő rész, ahová a megjegyzéseket (orvosi és conscriptori) jegyezték le. Ide gyakran kerültek a fizikai, mentális és jellembeli adottságok mellett³¹ a társadalmi és családi hátteret kiegészítő információk. Itt jelezték, ha van az egyénnek elég/megfelelő fizikai állapotban lévő férfi testvére/rokona, ezért sorshúzásra vihető, vagy ha valaki ezzel ellentétben családfő, vagy egyedüli munkaképes férfi a családban, és nincs olyan korú utód vagy férfi rokon, aki el tudná látni az otthon maradó rokonokat, háztartást. Ilyenkor (ideális esetben) felmentés járt a szolgálat alól.³² A lajstromokban feljegyzett egészségügyi problémák a szabályozások szerint azzal a következménnyel jártak, hogy az újoncot alkalmatlanná nyilvánították.³³ A besorozás alól azok mentesültek, akik krónikus vagy fertőző betegségekben³⁴ szenvedtek, nem rendelkeztek megfelelő magassággal, fizi-

³¹ Példaként ld. a forrást: BML IV. 1.13–4., BML IV. 1.13/5 4.

³² Levéltári forrás alapján. Jelzet: BML IV. 1.11. 85–87. 1831.

³³ Levéltári forrás alapján. Jelzet: BML IV. 1.11. 85–87. 1831.

³⁴ Például szűkmellűség (PALLAS NAGYLEXIKONA 1897. 863.), szárazbetegség (KINDA 2015. 630.; SZINKOVICH 1963. 115–118.), vagy „nyavalya törésben” szenvedő (KESZLER-KAÁN 2019. 17–21.).

kummal, ép szemmel, ép fogakkal (töltény szétharapásánál fontos)³⁵ és/vagy ép végtagokkal (lábfej, kézujjak kapcsán). Némely esetben szöveges, orvos által hitelesített igazolások is előfordulnak az egyének betegségeiről.³⁶

Az újoncok vagyoni helyzetével foglalkozó iratokat egy-egy konkrét személy vizsgálatánál hívhatjuk segítségül. A bólyi uradalom iratai között három részletesen dokumentált esettel találkoztam.³⁷ Ezeken kívül még kisebb terjedelmű, nem olyan részletes, egyszerre több személlyel foglalkozó feljegyzéseket is találtam. A társadalmi és gazdasági háttér szempontjából nézve konkrét adatokkal szolgálnak, értelmezési és elemzési lehetőségeiket egy általam kiválasztott (rövidebb) példa segítségével szemléltetem.

Az irat, melyet példaként hozok, 1831-ben kelt, a Nyomja, Hidor és Olaszi helységekből kiállított újoncok vagyonát és annak elrendezését örökíti meg. Ezek között találjuk többek között Breitung Antal, volt hidori lakos esetét:

„Édes anyától özvegy Helmrich Margit született Richter asszonytul egy Kis Háznyi gazdaság maradtott melly is egy Házbul, és ött ember Kapás Szöllöbül állott, és mint hogy édes anyának négy gyermekei voltak, első Urától Helmrich Györtül hármon úgy mint Anna, Magdolna és István, a másik Urától pedig Breitung Gáspártól Antal fia született légyen így tehát ezen négy Testvérek egy Anyátul születettek, azért is az Asszonyhoz visszamaradtott Jóság négy egyenlő részekre fel osztani való így tehát eme Állittatott Katona édes Anyától visszamaradtott vagyonbul, melly is Hornai Boldizsár sógora Kezénél vagyon, a negyedik részben részesülni fog.”³⁸

A szöveg alapján feltérképezhetjük Breitung Antal rokoni kapcsolatainak egy részét. Megtudjuk (név szerint), hogy édesanyjának két férje volt, és hogy Antal a második házasságból született. Három féltestvére volt, (melyek közül logikus módon ő lehetett a legfiatalabb). Hornai Boldizsár kiléte nem teljesen egyértelmű, Antal nővérenek férje, de édesanyja testvérenek férje is lehetett. (A nevek alapján az anyakönyvek segítségével a család többi tagját is fel lehetne kutatni.) Vagyonát (melyet örökösödés útján remélhetett) valószínűleg a sorshúzás időpontjáig még nem kaphatta kézhez, viszont a

³⁵ BALÁZS KOVÁCS 2008. 308.

³⁶ Példaként ld. a forrást, jelzet: IV. 1. 1 2.

³⁷ Forrás jelzete: BML XIII. 11. 183.

³⁸ Forrás jelzete: BML XIII. 11. 183.

házhelyből, melyhez egy darab lakóház és öt kapásnyi³⁹ szőlőterület is tartozott, részesedést remélhetett (egy negyed részben). Valószínűleg ez lehetett minden jelentősebb tulajdona a személyes ingóságokon (pl. ruházat) kívül. Első olvasásra kevésnek tűnhet, viszont, ha a mértékegységet átszámítjuk, azt kapjuk, hogy a szőleje kb. ezer négyszögölnyit, nagyjából háromezerhatszáz négyszömmétert tett ki.⁴⁰ Ez pedig a korabeli viszonyok között nem mondható elhanyagolható méretnek.

Az eddigiekben döntően rendeletek, állítási lajstromok és vagyoni összeírások segítségével szereztem bepillantást a katonának szánt egyének társadalmi környezetébe és személyes életvilágába. A most következőkben a katonaállítások hatásait igyekszem feltárni ugyanezen környezet megismerése céljából. A fő kérdés, hogy milyen fordulatok mentek-mehettek végbe az egyén életének társadalmi és gazdasági síkjain, milyen intézkedések válhattak szükségessé a (jogi) állapotának megváltozása és a bevonulási kötelezettségének hatására. Választ két eset ismertetésével próbálok adni.⁴¹

Bartolovits Simon és Czajnárd György az 1831-es évi újoncozás során állítottak katonának, mindketten sorshúzás útján (nem önkéntesen). Ügyeikhez, a többi (levéltárban fellelhető) esettől eltérő módon több dokumentumot is csatoltak. Végigolvasva az első, kettőjükéről összefoglalóan szóló iratot, elsősorban a férfiak anyagi helyzetével, a vagyonukat képző ingatlan és természetbeni javak sorsával szembesülünk. Itt úgy látjuk, hogy mindkettőjük esetében a természetbeni rész (szőlőskert és vetés) névleg a katonáskodóké maradt, de használatra és megőrzésre átengedték (minden bizonnyal az állandó gondozás szükségessége végett). Czajnárd György a később beérő gabona árát is feltehetően (kamatostul) kézhez kapta, így neki maradt valamennyi otthoni jövedelme. Épületet vagy háztelket azonban nem említettek

³⁹ Az „egy kapás” akkora területet jelent, melyet egy ember egy nap alatt kapával meg tudott művelni. Mértéke területenként változó volt, itt valószínűleg 200 négyszögölt értettek alatta. ÉGETŐ 1982. 88–89.

⁴⁰ A 19. századra Baranya megye déli területein a fő jövedelemkiegészítési forrás a szőlőtermelés és borkészítés lett, mivel a hazai és nemzetközi piaca jelentős mértékben kiszélesedett (a dohánytermelés kárára). A folyamat részletes ismertetését ld. ANDRÁSFALVY 2011. 32–38.

⁴¹ A dolgozat keretein belül nem áll módomban az összes lehetséges következményt és változást számba venni, így csak példákkal szolgálok a két irat segítségével. Kapcsolódó iratok jelzete: BML XVIII. 11. 183. („Katonáskodó jobbágyok javainak becslései” címke alatt)

nála, sőt hangsúlyozták, hogy minden vagyona a vetés. Ez alapján úgy gondolhatjuk, hogy egy teljes lakóház nem lehetett a tulajdonában. Bartolovits Simon viszont eladta házát, így részesedés is már csak a lánytestvéreinek járt belőle. Viszonylag egyszerűnek tűnik. Azonban az idézett irathoz mindkét férfi esetében csatoltak mellék-dokumentumokat, amik sokban kiegészítik, árnyalják annak tartalmát.

Bartolovits Simon esetében az első, rövid összeírás és rendelkezés hat másik irattal egészül ki, melyeket együttesen értelmezve kialakul a férfi közvetlenül besorozás előtti élethelyzete, és annak megváltozása. Az időrendben először elkészült dokumentum közvetlenül a sorshúzás napján (április 7-én) keletkezett. Benne pár mondatban Bartolovits Simon javai vannak feljegyezve a kerületi ispán által.⁴² Az ezután következő (de még mindig a főirat előtti időpontra keltezett), hosszabb terjedelmű irat (valószínűleg az uradalmi) ispán által fogalmazott, a „Fiskális Urnak” címzett egyfajta „helyzetjelentés” Simon bevonulás előtti vagyoni rendezéseinek ügyében. Kiderül belőle, hogy a férfinak elméletben voltak rendezetlen adósságai, de a fogalmazó hiába kérte, a hitelezők közül (a megadott napig) senki se jelent meg, hogy behajtsa. Itt említik (időrendben) először, hogy Simon a lánytestvéreire bízta a szőlőterülete gondozását. Ennek megerősítéséhez egy kisebb nyilatkozatot is mellékeltek, melyre az író „végső rendelés”-ként hivatkozik. Ezt kiegészítendő a Bartolovits-lányok is lepecsételt, tanúkat felsorakoztató bizonyítvány formájában nyilvánították ki, hogy vállalják a testvérük szőlőterületeinek gondozását, amíg vissza nem tér.

Továbbhaladva a második csatolt írásban Bartolovits Simon magánéletével és rokonságával kapcsolatban találunk adatokat. Kiderül, hogy a felesége beteges volt, és nem remélhette a felgyógyulását. Gyermeük sem született. Ennek következtében, hogy a munkát és a robotot teljesíteni tudja, (az uradalom engedélyével) magához fogadta Verbanovits Zsivót, mivel a másik férfi rendelkezett igavonó állattal. Besorozás után pedig Zsivóra bízta a házat, aki vállalta a felügyeletét. Emellett arra is fény derül, hogy lánytestvérei mellett még volt egy bátyja is, Bartolovits Ivo, akinek a lányokkal együtt részesedés

⁴² Az adatok megegyeznek az összefoglaló iratban lévőkkel. 1831. április 7-én B. Simon tulajdonában egy lakóház (az előljáróság 60 forintra becsülte az értékét) és a birjáni hegyen három (ember) kapás szőlőterület (hetven barázdával) állt.

járt a házból (melyben úgy tűnik egyedül Simon lakott a testvérek közül). Emiatt a részesedés miatt feltételezhetően vita robbant ki Verbanovits és a Bartolovits lányok között. A helyzetet úgy oldották meg, hogy Bartolovits Ivót a ház felbecslése után „egyösszegben” kifizették, a lányok számára pedig Zsivo évente, „kamattal” egyenlítette ki a részesedést, így a házban maradhatott.

A többi mellékelt irat eredetileg is kiegészítő jelleggel közöl nem szorosan összefüggő információkat. Szó esik még Bartolovits Simon és Ivo közös szilvafásának sorsáról, és az őszi vetésről, amely végül is egyedül Simon tulajdonát képezte.

Czajnár Györggyel kapcsolatban egy kiegészítő dokumentumot találtam, egy árverési jegyzőkönyvet (*Licitationalis Protocolum* címmel), amely lényegesen átalakítja a férfi vagyonáról első ízben alkotott képünket (ami az összefoglaló irat alapján alakult ki). A fedőlapon látható dátumból kitűnik, hogy ez az irat több mint egy évvel a sorshúzás után keletkezett. Ebből arra következtethetünk, hogy az érintett jelenléte nélkül mehetett végbe az árverés. A négyoldalasra hajtogatott lap belső oldalain két nagyobb oszlopot rajzoltak meg. A bal oldaliba az eladásra került tárgyakat és felbecsült értéküket (kikiáltási árukat), a jobb oldalra pedig a vevő nevét, lakhelyét⁴³ és az elkelt javak végleges árát jegyezték le. Végig olvasva a dokumentumot kiderül, hogy Czajnár György az egy évvel korábban említett másfél holdas téli vetésen kívül még elég sok mindennel rendelkezett. Kezdve egy háromsztatú (konyha, szoba, kamra) házzal, mellette istállóval (benne állatokkal), kocssal, két szőlőterülettel (eggyel Szőkéden, eggyel a kétfalusi hegyen), különböző munkaeszközökkel (kapa, kasza, fejsze, balta stb.), berendezési tárgyakkal (pad, fogas, nyoszolya (ágy) stb.) ágyneműkkel, zsákokkal, hordóval, edényekkel, és háromnegyed mérő⁴⁴ rozssal. A teljes (árverezésre bocsátott) vagyona összesen kétszázötvenhét forintért kelt el. Ebből az uradalom levont tizenöt forintot, mivel a katonáskodó férfi 1828 júniusában négy mérő szemes kukoricát kölcsönzött (tíz forint), 1830-ban pedig öt forint értékben

⁴³ A vevők egy szőkédi kivételt leszámítva mind átai lakosok voltak.

⁴⁴ Régi űrmértékegység, szemes termények mérésénél használták. Egy mérő kb. 62 liternek felelt meg. DANKÓ 1980. 571.

(valami miatt) adós maradt. A fennmaradó összeget (kétszáznegyvenegy forint) az uradalmi árvák kasszájában helyezték el.

Az ismertetett esetek több téma vizsgálatánál is a segítségünkre lehetnek. A szövegek gazdag információkkal szolgálnak, Bartolovits Simon esetében hangsúlyosabban a személyközi kapcsolatairól, a rokonsági és örökösödési vitáiról, Czajná Györgynél inkább a vagyoni háttéréről. A Czajná Györgyhez kapcsolódó vagyoni összeírás remek lehetőséget kínál a férfi háztartásának anyagi kultúra szempontjából való vizsgálatához. Az ingatlan vagyonok és ingóságok listája nemcsak a tárgyak állapotáról, és anyagi jellemzőiről szolgál részletes leírással, hanem arról is, hogy a közösség tagjai milyen értékben vásárolták meg őket. Ez segít képet alkotni a tárgyakhoz, a pénzbeli értékükhöz való kortárs viszonyulásról is, és arról, hogy milyen típusú vagyontárgyakkal rendelkezhetett egy 19. század eleji háztartás. Emellett a férfiakhoz kapcsolódó dokumentumok intézkedéseket és problémákat mutatnak, melyek az újoncállítás hatására alakultak ki és váltak szükségessé. Bartolovits Simon (besorozása végett) a házát a magához fogadott Verbanovits Zsivó gondjaira bízta, a szőlőterületeit pedig nővéreire. Az első cselekedetével azonban testvérei nem értettek egyet, mivel Simonnal együtt négyen⁴⁵ osztoztak a tulajdonjogon (bár a háztelken egyedül Simon élt közülük). Az itt felmerült egének közötti konfliktus tehát abból a kényszerű változásból indult ki, melyet a társadalmi „láncolatból” kiesett szem (a katonának vitt férfi) hiánya okozott. Czajná György újonccá válása után haza maradt javainak csaknem egészét Áta lakossága között árverezték el. Az abból befolyt pénzösszeg valószínűleg az ő tulajdonában maradt, a számára került az uradalmi árvák kasszájában elhelyezésre. Az ő esetében a rokonságra való hagyatkozás mellett⁴⁶ az ingatlanok és ingóságok pénzzé tétele jelent meg a bevonulás (bizonyítható) következményeként. Az intézkedés okát sajnos nem állt módomban megfejteni, nem derült ki számomra, hogy nála miért került sor árverésre.⁴⁷

⁴⁵ (A négy Bartolovits testvér.)

⁴⁶ A fentebb idézett fő irat tanúsítja, hogy Czajná György téli vetésének gondozását Czajná Mátyásra bízta. Mátyás véleményem szerint a testvére lehetett.

⁴⁷ Az általam elolvasott vagyoni rendezési iratok közül ennél az egynél találtam bizonyítékot árverezésre. Az áttekintett szakirodalmak és rendeletek egyike sem említi, hogy kötelező gyakorlat lenne.

Társadalmi reakciók az újoncállításokra

A társadalmi és gazdasági háttér jellemzőinek, majd változásának vizsgálata után kísérletet teszek azoknak a cselekedeteknek a feltérképezésére, melyek válaszként születtek az újoncozások jelenségére. Úgy gondolom, a téma kapcsán fontos kiindulópont annak kérdése, hogy milyen kép élhetett a katonaságról a nép köreiben belül, milyen személyes tapasztalatai lehettek vele kapcsolatban. Véleményem szerint az egyén szemléletét két különböző és egyben meghatározó szempont befolyásolta: a központi hatalom érdeke, és a saját társadalmi közegének tapasztalati úton kialakult tudása. Az első tényezőt esetében az uralkodó érdekeit kell szemügyre vennünk, ami jelen esetben (a Habsburg Birodalom 18. és 19. századi politikáját tekintve) a jól működő és ütőképes, állandó hadsereg. Ennek egyik alapfeltétele pedig – mint már fentebb említettem – a folyamatos (valamilyen szinten képzett) utánpótlás biztosítása. A hatalom szempontjából ezért az (lett volna) előnyös, ha a társadalom tagjaiban a katona életmód pozitív, a többség számára csábító benyomást kelt. Erre szolgáltak a verbuválások, az előre megrendezett „műsor”. A szabad toborzások által idealizált képet azonban árnyalta, sőt megtörte a tapasztalat. Az esetlegesen visszatért, leszerelt katonák elmondásai, a beszállások során átélt impulzusok és a hosszú (eleinte jó eséllyel végleges) távollét nem hatottak ösztönzően. Visszatartó erőként ide kapcsolhatjuk ezeken kívül az eddig tárgyalt témákat is (az egyén környezetének és kapcsolatainak változását illetően), hiszen a besorozás a személyen túl az őt övező (fizikai és társadalmi) teret is nagyban érintette. A hadsereg újonca egyben kiesett munkaerő, esetleg eltűnt örökös, elvesztett férj(jelölt), barát, testvér, gyermek. Mindezek mellett a szerencsés visszatérés sem jelentett a legtöbb esetben nyugodt további életet. A rendszerint idős korban hazakerült obsitos katonák gyakran nem tudtak beilleszkedni/visszailleszkeidni a társadalom kereteibe. Családot alapítani idősnek számítottak, nem is beszélve az esetleges maradandó fizikai és mentális sérülésekről, melyek akadályozták őket az önfenntartásban. Az állami kincstár által juttatott segély pedig általában csak az inségre volt elegendő.⁴⁸ Érthető

⁴⁸ CSETRI 1997. 11–12.

módon a fiatalok számára nem jelentett vonzó életpályát az otthonuktól és szeretteiktől távol töltött hosszú idő, a bizonytalan és veszélyes fiatal- és férfikor. Mindezek alapján nem csoda, hogy a szabad toborzás mellett sokszor megjelent az erőszak is, hiszen a szükségeshez képest sokkal kevesebben álltak katonának önként. A sorshúzás sokkal nagyobb felkészültséggel szervezett és merevebb rendszerének bevezetésével már könnyebben össze tudták gyűjteni a szükséges létszámot, bár a társadalmi ellenállás, engedetlenség megnehezítette a toborzótisztek és hivatalnokok dolgát. A férfiak jelentős része különböző módokon próbálta a sorshúzást és az azt követő katonáskodást megúszni.

A levéltári dokumentumok alapján a legnépszerűbb taktika a szökés vagy „elkóborlás” volt (még a sorshúzás előtt vagy közvetlenül utána). Közvetlen szökés esetén elfogató parancsot adtak ki a delikvens ellen, a büntetés pedig tizennyolc év katonaság volt.⁴⁹ A lajstromok megjegyzés oszlopába számtalanszor kerül a „megszökött” valamilyen rövid megfogalmazásban: „*Megszökvén katonának nyilatkoztatott*”, „*a Sorsozásra makacsul meg nem jelent*”, „*a helység Jelentése szerint elillantott amint Katonának nyilatkoztatott és elfogatni rendeltetett*”, „*Tésenfára írta/hívta (?) az Előjáróság hogy jelenjen meg de meg nem jelent*”, „*meg Szökött Sellyére*”⁵⁰

Esetenként egész hosszan leírják a történeteket, sőt személyleírást is mellékelnek néhol:

„*A feljegyzés után elszökött, ennek a Szökevének személes leírása imígyen Következik: Középszerű termetű, Szöke, megnyírt hajú, a Baisza csak most mohodzik, vonyétott(?) Ortza, tiszta képe, maggos nyelven beszél. Közönséges viselete dalmán és hosszú Szűr, botskor.*”⁵¹

„*Ángya húzott helyette, mondatik sertéseket hajtván mihelyst meghallotta hogy bé vagon írva a' sorsozásba elillant.*”⁵²

Az itt említett gyors „elillanások” úgy gondolom, azért történhettek meg, mivel a helybeli lakosok sokkal jobban ismerték az adott környezetet, mint a sorshúzást vezénylő hivatalnokok vagy a melléjük rendelt katonák. Az is elképzelhető, hogy a falusi közösségek tagjai összejátszottak, vagyis figyelmez-

⁴⁹ Az 1830. évi rendelet alapján, forrás jelzete: BML IV. 1. 1 1. 85–87.

⁵⁰ Forrás jelzete: BML IV. 1. 1 3/5 4.

⁵¹ Forrás jelzete: BML IV. 1. 1 3–4.

⁵² Forrás jelzete: BML IV. 1. 1 3/5 4.

tették és segítették egymást, sőt, talán még valamilyen módon akadályozták is a szökevények keresését. Ezen történetek szerint – már amennyiben hitelt adhatunk nekik – a katonaság elől való szökés a többségi lakosság szemében nem jelenthetett negatívumot. Erre adatokkal Balázs Kovács Sándor is szolgál.⁵³ A falusi közösségek, főleg a rokonok és barátok sokszor látták el élelemmel a határban, ha volt lehetőség erdőkben, hegyekben vagy mocsaras, lápos területeken elbújtakat.

Az is előfordult, hogy valaki a „legális” távollétéből (például fuvarozás után) nem akart hazakeveredni a sorshúzás napjáig. Ebben az esetben a rokonok, a szülők vagy a testvérek voltak kötelesek húzni az illető nevében („*apja húzott helyette mondatik Pécssett lenni*”).⁵⁴ A kapcsolódó rendeleti cikk szintén az 1830-as határozatok között található.⁵⁵ Az „indokolt távolmaradás” egyik szélsőséges példája a haláleset volt („*Ezt a fa agyon ütötte*” „*Sok Palinkát iván, a’ sorshúzás napján meg hala*”).⁵⁶ A halálesetek kapcsán bizonyítványok is előfordulnak.

Példaként:

„*Bizonyítvány. Hogy oroszlóban született Hauer Leopold fia anya valamása s bizonyások által bizonyíttatik hogy József fia mint 1834-es évben született katona kötelezett oroszlóbi elköltözése után Zimányban meghalt.*”⁵⁷

A szökések és távolmaradások mellett más úton is megpróbálták elkerülni a katonaságot. Az iratokból kirajzolódik, hogy az egészségügyi vizsgálatok során is próbálkoztak csalással. Egy-két fogat még könnyen ki lehetett húzni, de voltak, akik egészen az öncsonkításig mentek. Ebben azért lehetünk bizonyosak, mert a század vége felé már rendeletekben is szabályozták azok büntetését, akik szándékosan csonkolták meg magukat.⁵⁸ Emellett pedig feltűnően sok volt a foghíj, a kificamodott kéz, és a törött boka. (Bár ezek háttérben természetesen nem lehetünk biztosak,

⁵³ Ld. BALÁZS KOVÁCS 2008. 327–329.

⁵⁴ Forrás jelzete: BML IV. 1. 1 3/5 2.

⁵⁵ Ld. BML IV. 1. 1 1. 85–87.

⁵⁶ Forrás jelzete: BML IV. 1. 1 3/5 2.

⁵⁷ Forrás jelzete: BML IV. 152 C I.–11.

⁵⁸ Ld. Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1879/?pg=0&layout=s. Az általam vizsgált baranyai iratokban erre eddig egy példát találtam, forrás jelzete: BML IV. 1. 1 3–4.

érdekes, hogy az ilyen típusú sérülésekért is járt (jó esetben) felmentés.) Úgy vélhetjük, hogy ezek az adatok is beszédesen jellemzik a társadalom katonaeletről alkotott képét, a fiatalemberek számos esetben inkább egy életre megnyomorították magukat, mintsem, hogy az újoncoszás során kiválasszák őket. Azonban ezek a sérülések sem érték mindig el a „kívánt hatást”, mert előfordult, hogy tartalékosnak vagy hadtáposnak vitték el a magában kárt tett fiút vagy férfit.

A tehetősebbek előtt egy harmadik út is fennáll a menekülésre: a katonafogadás lehetősége. A sorshúzás útján kiválasztott újoncok még megúszhatták a szolgálatot, ha valakit sikerült maguk helyett állítaniuk. Számtalanszor előfordult, hogy a gazdagabb egyének gyermekei pénzzel megfizették a szegényeket, vagy a nincstelen zselléreket, hogy vonuljanak be helyettük. Az állítási lajstromokban a neve mellé jegyezték föl, ha valaki fizetségért cserébe vállalta a katonaságot („Pénzért béállott katona helyett”, „Tiski helyett béállott”, „Miholácziai fogadták meg pénzért – egyetlen egy fia kihagyatott a sorshuzásból”).⁵⁹

A társadalmi reakciók között még egy jelenséget, egyfajta lehetőséget szeretnék mindenképp megemlíteni: az önkéntes katonáskodást, ami jóval kisebb volumenben, de létezett. A levéltári kutatómunkám során több dokumentummal is találkoztam, melyek önként újoncnak állt egyénekről szóltak. Úgy vélem az ő döntésük is egy sajátos reakció, amivel kapcsolatban talán a motiváció a legérdekesebb kérdés. A szakirodalomra,⁶⁰ és Magyar Zoltán katalógusára⁶¹ támaszkodva feltételezhető, hogy a főbb indíttatások a boldogulási (vagyon/gazdasági) nehézségek, az esetleges személyközi konfliktusok (netalán a földesúrral), és a börtönbüntetés elkerülése volt, de megemlíthetjük még (bár kisebb valószínűséggel) a kalandvágyat és az elérhetetlen szerelmet is. Ugyanitt nem feledkezhetünk meg azokról sem, akik a verbuválás mámorában, elhamarkodottan adtak kezet, és tettüket rövid időn belül megbánták.

⁵⁹ Forrás jelzete: BML IV. 1. I 3/5 4.

⁶⁰ VARGA 1962. 7–8.

⁶¹ MAGYAR 2018.

Összegzés

Munkám során a katonaállítások dokumentációjából fennmaradt levéltári források és szakirodalmi szövegek alapján, a felhasznált iratok rövid leírása után három részkérdés mentén építettem fel a szöveget: a katonajelöltek társadalmi és gazdasági háttérének jellemzőit, ennek változásait, és a társadalom reakcióit tanulmányoztam. Társadalmi háttér szempontjából egyrészt az egyénekre vonatkozó apróbb, személyes információkat (név, kor, vallás, lakóhely, testvérek száma stb.) tudtam vizsgálni, melyek konkrét fizikai és szellemi adottságokra vonatkozó feljegyzésekkel is kiegészültek. Másodrészt a rokonsági kapcsolatokat volt lehetőségem feltérképezni; az újoncozási lajstromokban leginkább a vérségi, kis mértékben az affiniális férfirokonságra találtam utalásokat, míg a vagyoni összeírások mind férfi, mind női vérségi és affiniális családtagokra vonatkozóan tartalmaztak információkat. A vagyoni összeírások és a kisebb, kiegészítő iratok segítségével az egyének gazdasági háttérére vonatkozóan is tudtam következtetéseket megfogalmazni. Az ilyen típusú dokumentumokban található adatok vizsgálatával a katonának állított férfiak ingóságain és ingatlan vagyonán kívül a családi örökösödésben elfoglalt helyükről is lehetséges képet alkotni. A kézzelfogható vagyon részletes feljegyzése segítségül szolgálhat a korabeli háztartások anyagi kultúrájáról szóló kutatáshoz, amely kiegészítésként szolgálhat olyan más szempontú kutatásokhoz, melyek a háztartásokat például demográfiai szempontból vizsgálják.⁶² A családon belüli öröklés részletes leírása pedig szintén hozzájárul a rokonság feltérképezéséhez, az esetlegesen átalakuló viszonyok megértéséhez.

A katonaállításokra adott válaszok terén mind az újoncállítási lajstromokban, mind a rendeletek és szabályzatok soraiban találunk számos példát. A leggyakoribbnak mondható háritó reakció a menekülés, az átmeneti bujkálás, vagy a tartós helyváltoztatás volt, amely esetenként a törvényen kívüli életmódba való kényszerülést eredményezte. Szélsőséges megoldásokra (például öncsonkítás) is volt azonban példa.

⁶² Példaként ld. ÖRI-PAKOT 2016. 164–192.

Konklúzió gyanánt elmondhatjuk, hogy a toborzódalokból ránk köszönő „gyöngyélet”, ha egy kicsit tüzetesebben megnézzük, már nem csillog olyan szépen, mint ahogyan a dalokból kiérződik. A katonaaállítások jelentős hatást gyakoroltak mind az egyénre, mind az őt övező társadalmi közege. Ez a ráhatás a (közösségeken belüli) következményeit tekintve leginkább negatívnak titulálható. Az újoncozások során elvitt fiúk, férfiak hiánya társadalmi és gazdasági téren is megnyilvánult. Gyermekek maradtak árván, édesanyák egyedül, lányok a jegyesük nélkül, háztartások munkaerő nélkül. A források alapján rekonstruálható háttér vonatkozásában a gazdasági viszonyok változására egyértelműen fellelhetők példák (Breitung Antal, Bartolovits Simon és Czajnárgyörgy esete), melyekből a személyközi kapcsolatok átalakulására is következtetni lehet (értem ez alatt például a Bartolovits-lánytestvérek konfliktusát Verbanovits Zsivóval). Az újoncozásokra adott hátrító reakciókat úgy gondolom, elsősorban a katonaléttől való (megalapozott) félelem szülte. Ezt az alapvető félelmet táplálhatta a vagyoni háttér, és a közönségen belüli személyes kapcsolatok besorozás utáni átalakulásának, esetleges megszűnésének valószínűsége. Olyan félelem volt ez, mely generációkon keresztül indította arra fiatal fiúk és férfiak százait, hogy maradandó kárt tegyenek magukban, vagy a bujdosásba meneküljenek.

Rövidítések

Források

BML Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (Rét utcai részleg)

Irodalom

ANDRÁSFALVY 2011 ANDRÁSFALVY Bertalan: Együtt élő népek, eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Szerk. MÁTÉ Gábor. Pécs, 2011.

BALÁZS KOVÁCS 2000 BALÁZS KOVÁCS Sándor: Bátaszék története 1849–1921-ig. Bátaszék története II. Józseftől 1941-ig. Bátaszék, 2000.

- BALÁZS KOVÁCS
2008 BALÁZS KOVÁCS Sándor: „Már minálunk verbuváltak kötéllel...” Toborzás, verbuválás, sorshúzás Tolna megyében 1849-ig. In: A Szekszárdi Bérei Balogh Ádám Múzeum és a Wosinszky Mór Múzeum Évkönyvei 30 (2008) 297–359.
- BALOGH 1983 BALOGH György: Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig. Eger, 1983.
- BÁLINT 1979 BÁLINT Sándor: A régi szegedi katonaélet. Népi emlékezet és helyi hagyományok. In: Ethnographia 90 (1979) 54–68.
- BÁRTH 2012a BÁRTH Dániel: Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz? A történelmi szokáskutatás távlatai. In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk. ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor. Bp., 2012. 23–36.
- BÁRTH 2012b BÁRTH Dániel: Történelmi folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. In: Etnoszkóp 2 (2012:1) 9–21.
- BÁRTH 2013 BÁRTH Dániel: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. BÁRTH Dániel. Bp., 2013.
- BÁRTH 2016 BÁRTH Dániel: A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása. Bp., 2016.
- BEDNÁRIK 2016 BEDNÁRIK János: Miért és hogyan néprajz a történelmi kutatás? Újabb német javaslatok a „történelmi terep” elméletéhez és módszertanához. In: Ethno-Lore, A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve. Szerk. BALOGH Balázs. Bp., 2016. 191–222.
- CSETRI 1997 CSETRI Elek: „Katonának tött az átok” Verbuválás és katonafogás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején. In: Hadtörténelmi Közlemények 110 (1997) 496–522.
- CSIMA 2004 CSIMA János: Hadkiegészítés a demográfia tükrében a 18. századi Magyarországon. In: Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. Szerk. Faragó Tamás. Bp., 2004. 327–333.
- DANKÓ 1980 DANKÓ Imre: Mérő (szócikk) In: Magyar Néprajzi Lexikon III. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1980.
- DOBOS–PESOVÁR
1982 DOBOS Ilona – PESOVÁR Ernő: Verbuválás (szócikk). In: Magyar Néprajzi Lexikon V. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1982.
- ÉGETŐ 1982 ÉGETŐ Melinda: Szőlőföld mértékegységei (szócikk). In: Magyar Néprajzi Lexikon V. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1982.

- GYÁNI 1997 Gyáni Gábor: A hétköznapok historikuma. Új narratív történetírás. In: A hétköznapok historikuma. Szerk. DUSNOKI-DRASKOVICH József – ERDÉSZ Adám. Gyula, 1997. 11–28.
- HIDVÉGI 1979 HIDVÉGI Lajos: A sorshúzással történő sorozás emléke Ceglédén. In: Honismeret 7 (1979:2) 28–31.
- HOFER 1984 Történeti Antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai. Szerk. HOFER Tamás. Bp., 1984.
- KATONA 1981 KATONA Lajos: Porció, katonatartás (szócikk). In: Magyar Néprajzi Lexikon IV. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1981.
- K. BALOG 1976 Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1976.
- KESZLER-KAÁN
2019 KESZLER Borbála – KAÁN L. Miklós: A nagy betegség, nagy nyavalya, kórság, nehéz kórság, nehéz nyavalya, nyavalyaronítás, kórságütés gyógyításának régi mágikus módszerei a népi orvoslásban. In: Magyar Orvosi Nyelv 19 (2019:1) 17–21.
- KINDA 2015 KINDA István: Temető és jelkép Havadtón a 19. században. In: Acta Siculica (2015) 627–642.
- K.KOVÁCS-TÖRÖK
1977 K. KOVÁCS László – TÖRÖK Katalin: Előfogat (szócikk). In: Magyar Néprajzi Lexikon I. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1977.
- K. NAGY 1891 K. NAGY Sándor: A jobbágyság története Magyarországon. Nagy-Becskerek, 1891.
- KOMLÓS 1987 KOMLÓS, John: A Habsburg-hadsereg újoncozási módszerei a XVIII-XIX. században. In: Hadtörténeti Közlemények 34 (1987:4) 733–743.
- KOMORÓCZY 1959 KOMORÓCZY György: A katonai közigazgatás szervezete a debreceni kerületben 1723–1849 között. In: Hadtörténelmi Közlemények 6 (1959:2) 130–166.
- MAGYAR 2018 MAGYAR Zoltán: A magyar történeti mondák katalógusa. VII. kötet – Betyármondák. Betyárok és más törvényen kívüliek. Bp., 2018.
- MARKÓ MARKÓ Árpád: Insurrectio és állandó hadsereg. In: Magyar Művelődéstörténet IV. kötet. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Bp., 1932–1942.
<https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/index.html> - letöltés dátuma: 2020. január 25.
- ÓRI-PAKOT 2016 ÓRI Péter – PAKOT Levente: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. In: Korall 65 (2016) 164–192.
- PALLAS
NAGYLEXIKONA
1897 Pallas Nagylexikona. Szerk. BOKOR József. Bp., 1893–1904.

- PALÁDI-KOVÁCS 2009 Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: Magyar néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Bp., 2009. 11–38.
- SCOTT 1987 SCOTT, James C.: Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven, 1987.
- SZABÓ 1976 SZABÓ István: Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp., 1976.
- SZABÓ 1993 SZABÓ János: A magyar katonatársadalom újkori öröksége. In: Hadtörténelmi Közlemények 106 (1993:4) 118–146.
- SZINKOVICH 1963 SZINKOVICH Márta: Sorozás a feudális-kori Baranyában. In: Művelődési Tájékoztató, 1963. december. 114–118.
- TÖRÖK 1979a TÖRÖK Katalin: Jobbágy (szócikk). In: Magyar Néprajzi Lexikon II. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1979.
- TÖRÖK 1979b TÖRÖK Katalin: Jobbágyfelszabadítás (szócikk) In: Magyar Néprajzi Lexikon II. kötet. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp., 1979.
- UDVARI 1993 UDVARI István: Trencsén vármegyei úrbéri összeíró biztosok nevei. (Mária Terézia úrbérrendezése idejéből.) In: Névtani Értesítő 15 (1993) 303–305.
- VARGA 1962 VARGA János: Katonaélet és hadkiegészítés 1711–1867 között. In: SZÜCS Sándor: Szól a duda, verbuválnak. Bp., 1962. 5–23.
- VARGYAS 1961 VARGYAS Lajos: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? In: Néprajzi Értesítő 43 (1961) 5–20.
- ZACHAR 2004 ZACHAR József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp., 2004.

Internetes források

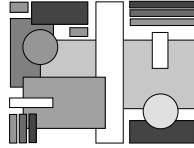
Ezer év törvényei (Wolters Kluwer)

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=71500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1715%2520> – letöltés dátuma: 2020. január 26.

Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_rendeletek_tara/ – letöltés dátuma: 2020. január 26.

PSZICHOLÓGIA

ÖRY FANNI

A lumbális görbület hatása a női test esztétikai megítélésére¹

The effect of lumbar curvature on the aesthetic assessment of the female body

Appearance influences human mate choice, so both sexes have different techniques to highlight their beneficial qualities. In the modern world, one such widespread device for women is to wear high heels because they can highlight their lumbar curvature with them. This behaviour is successful as the angle of the lumbar curvature is related to how attractive men consider the shape of women. The main goal of the present study was to test this phenomenon using video footage showing walking (dynamic context) instead of static pictures. We took video and photo recordings of 52 models in two conditions: in high heels and in flat-soled shoes. From the videos we compiled an online questionnaire in which participants (N = 108, 61 men, 47 women) had to judge the attractiveness of the models. We found that wearing high heels increased the attractiveness of women during dynamic movement regardless of the angle of lumbar curvature approached or removed to the optimal angle. Plus, this positive effect appeared regardless of the evaluators' gender. These results mean that wearing high heels emphasizes certain signs of youth and health in the appearance of women, which signals draw attention.

Bevezetés

Az emberi párválasztás egy olyan összetett szociális viselkedési forma, amelynek az egyik fontos komponense a fizikai vonzerő.² Mindkét nem képviselői rendelkeznek bizonyos vonásokkal, fizikai jegyekkel, amelyek az el-lenkező nemű egyén számára vonzóvá teszik őket. Számos olyan egyetemes vonzerőszignált ismerünk, amelyek kortól és kulturális berendezkedéstől

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-1-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² BERECSKEI 2003.

függetlenül vonzóbbá teszik hordozójukat,³ ráadásul veleszületetten érzékenyek vagyunk a szépség észlelésére.⁴

A férfiak ellenkező nemű potenciális partnereik megítélése során elsősorban azok fizikai vonásaira koncentrálnak kultúrától függetlenül.⁵ A női test szépségéről kialakított globális képet több speciális antropometriai jegy határozza meg, mint például a testtömegindex (BMI), a derék-csípő arány (WHR), a váll-derék arány, a derék mérete a testalkathoz viszonyítva, illetve a mellek és a fenék nagysága.⁶ Ezek a testi jellemzők a női fertilitás, egészségesség, fiatalság és a várható anyai ráfordítás legmegbízhatóbb indikátorai.⁷ A férfiak számára az bizonyult adaptív stratégiának, hogy a nők fizikai megjelenését kiértékelve a fiatalságot reprezentáló jegyeket helyezték előtérbe párválasztásuk során.⁸ Az evolúció során az a férfi tudott sikeresebben szaporodni, annak született és nőtt fel több utódja, akinek párja relatíve fiatal volt és hosszabb ideig volt fogamzóképes.⁹ Ennek az evolúciósan adaptív magatartásnak napjainkban is hatása van a párválasztásra.

A magassarkú cipő befolyásoló ereje

Napjainkban a magassarkú cipő viselete elterjedt jelenség a nők körében, hiszen a cipőket viselve sikeresen tudják manipulálni a férfiak viselkedését.¹⁰ A magassarkú cipők pozitív hatásának egyik magyarázata lehet az, amely szerint a láb formája fontos szerepet játszik a nők vonzerejének megítélésében.¹¹ Ebben az esetben a magassarkú cipő egy tökéletes manipulatív eszköz, hiszen hangsúlyozza a lábszárat.¹² A nők számos szexuális töltetű viselkedést tanúsítanak a férfiak irányába a mindennapok során. Csupán a

³ GRAMMER-FINK-MØLLER-THORNHILL 2003.

⁴ MESKÓ 2012.

⁵ GUÉGUEN 2015.

⁶ SWAMI-FURNHAM 2007.

⁷ BUSS-SCHMITT 1993.

⁸ MESKÓ 2012.

⁹ SWAMI-FURNHAM 2007.

¹⁰ GUÉGUEN-STEFAN 2015.

¹¹ PROKOP 2020.

¹² SWAMI-FURNHAM 2007.

mozgásuk sétálás vagy táncolás közben is sok mindent elárul aktuális szexuális elérhetőségükről. Megfigyelték, például, hogy ovuláció idején sokkal szexisebb a nők testtartása és mozgása. A magassarkú cipő ezeknek a szignáloknak a kifejező erejét tovább erősíti, hiszen a csípő tájékát kiemeli, a mozgást nőiesebbé teszi.¹³

Lewis, Russell, Al-Shawaf és Buss vizsgálatukban elsőként mutattak rá arra a tényre, hogy a magassarkú cipő viselete megváltoztatja a nők lumbális görbületét, azaz a gerinc máshogyan áll a deréknál, a harmadik lumbális csigolyától az utolsóig. Lumbális görbület alatt a hát alsó részének ívét értjük, mely feladata a gerincre nehezedő testsúly átadása és elosztása. A lumbális görbület fiziológiai feladatából következik, hogy különböző mértékű súlyokkal való terhelés esetén megváltozhat. Nagyobb testsúly cipelése esetén a fej, nyak és törzs súlypontja eltér az addig megszokottól, és ezt kompenzálva változik maga a görbület is. Ehhez hasonló helyzet lép fel terhesség esetén is, ahol a súlypont hirtelen előre, a hasra helyeződik. Az ősi ember túlélése és genetikai állományának sikeres átörökítése szempontjából kardinális kérdés volt, hogy a nő képes-e átvészelni a terhesség okozta nehézségeket és egészséges gyermeket tud-e a világra hozni. Az ehhez ideális lumbális görbületi szöveget $45,5^\circ$ -ban határozták meg, ugyanis azok a férfiak, akik ilyen testi adottságokkal rendelkező párt választottak maguknak, adaptív előnyökhöz jutottak, mivel ezek a nők kisebb eséllyel szenvedtek gerinc problémáktól, és a terhességeket is kevesebb komplikációval hordták ki. Ez alapján a kutatásban résztvevő nők fényképeit manipulálva öt különböző görbületi szöggel rendelkező morfot hoztak létre, melyek a populációt bemutató értékeken belül (14° – 69°) változtak. Azt találták, hogy a modern korban is működik ez az evolúciós preferencia, hiszen a vizsgálatban résztvevő férfiak az optimális lumbális görbületi szöggel jellemezhető női testalakokat találták vonzóbbnak más alakokhoz képest, és a túl kicsi, illetve túl nagy görbületeket nem tartják egészségesnek. Továbbá eredményeik azt mutatták, hogy a férfiak lumbális görbületre való érzékenysége nem a nagyobb fenéktömeg preferálásának mellékterméke.¹⁴

¹³ PAZHOOHI–DOYLE–MACEDO–ARANTES 2018.

¹⁴ LEWIS–RUSSELL–AL-SHAWAF–BUSS 2015.

A görbület mértékének változtatását nemcsak virtuális képszerkesztő programokkal lehetséges elérni, hanem a magassarkú cipő viselésével is. Lewis és munkatársai ezzel a ténnyel egészítették ki és fejlesztették tovább 2015–ös kutatásukat. A vizsgálatban férfiaknak kellett nőkről készült képeket megítélniük. Minden esetben értékelniük kellett a képen látott női test vonzerejét. Először, az internetről töltöttek le képeket modellekről, akik profilból voltak lefényképezve magassarkú cipőben, illetve anélkül. Ekkor nem csak a lumbális görbületük volt nagyobb magassarkú cipőben, hanem vonzóbbnak is ítélték őket a férfiak. A vizsgálat második felében 56 nőről készítettek fényképeket úgy, hogy csak nyaktól lábszárközépig látszódtak a képeken, és az egyik esetben magassarkú cipőt, a másik esetben lapos talpú cipőt viseltek. A képeket randomizált sorrendben, egyesével mutatták be online platformon keresztül 82 férfinak. A vizsgálatban résztvevő férfiaknak egy tízfokú skálán kellett meghatározniuk az adott nő vonzerejét. Eredményeik azt mutatták, hogy a férfiak szemében vonzóbbak voltak a nők magassarkú cipőt viselve, de csupán abban az esetben, ha a magassarkú cipő miatt a lumbális görbületük mértéke az optimális szöget jobban megközelítette. Azoknál a nőknél, akiknél nem az optimális szög irányába módosult a lumbális görbület mértéke, nem érvényesült a magassarkú cipő vonzerőt növelő hatása. A kutatásban használt képeken nem látszott a nők által viselt magassarkú cipő. Ebből kifolyólag ki lehetett zárni azt a magyarázatot, hogy azért látták a férfiak a magassarkú cipőben pózoló nőket vonzóbbnak, mert a nők szexualitását összekapcsolták a cipő látványával a média által terjesztett sztereotíp tartalmak miatt.¹⁵

Pazhooi, Doyle, Macedo és Arantes kutatásukban a lumbális görbületet a hát homorításához, azaz a „lordotikus” testtartáshoz hasonlították, mondván, hogy a lordózis egy specifikus női viselkedés, amellyel a nők szexuális készenlétüket fejezik ki, és igyekeznek elcsábítani a férfiakat. Ezt a „lordotikus” testtartást imitálja a magassarkú cipő viselete, kiemelve a hát deréktáji homorulatát. Realisztikus, 3D modelleket készítettek, amelyeknél csak a lumbális görbület mértékét manipulálták. A résztvevők három nézőpontból – elülső oldalról, oldalról, hátsó oldalról – láthatták az alakokat, miközben szemkövetéses módszerrel figyelték tekintetüket.

¹⁵ LEWIS–RUSSELL–AL-SHAWAF–TA–SEVELI–ICKES–BUSS 2017.

Az eredmények azt mutatták, hogy annál vonzóbbnak ítélték meg a női alakot a kitöltők, minél nagyobb volt a lumbális görbülete. Az is elmondható, hogy a férfiak általánosságban magasabb pontszámokat adtak, mint a női értékelők. A legmagasabb vonzerő pontszámokat a hátulsó oldalról látott alak kapta, amelyen ráadásul a legtovább nézték a csípő területét a vizsgálati személyek.¹⁶

Morris, White, Morrison és Fisher végeztek először olyan kutatást, amelyben mozgás közben készítettek felvételt nők testéről. Eredményeik szerint, amelyeket pont-light módszerrel nyertek, a magassarkú cipőben való gyaloglás közben szignifikánsan vonzóbbnak látják a külső megítélők a modelleket, mint lapos talpú cipőben való gyalogláskor. A két helyzet közt fellépő értékelésbeli különbséget azzal magyarázták, hogy a magassarkú cipő viselete nőiesebbé teszi a testtartást és a mozgást, amely olyan aspektusokban nyilvánul meg, mint a rövidebb lépéshossz, a csekélyebb térdhajlítás és a csípő intenzívebb billenése, mozgása. Morris és kollégái szerint a magassarkú cipő tulajdonképpen felnagyítja a nőiesség jegyeit a testtartásban, erotikusabbá teszi a mozgást, azaz szupernormális ingerként funkcionál a nők vonzerejének megítélésében. A nőiesség kisugárzását fokozza még úgy is, hogy a lábfej méretét kisebbnek láttatja, kiemeli a láb és a vádli kontúrját, megemeli a melleket és a feneket, és magabiztosságot adva viselőjének növeli a külsőleg érzékelt vonzerejét.¹⁷

Nicolas Guéguen a laboratóriumi keretek között nyert eredményeket igyekezett valóságosabb kontextusban vizsgálni. Fiatal nők közreműködésével négyféle vizsgálati helyzetben tesztelték a magassarkú cipő vonzerőnövelő erejét, amelyről bebizonyosodott, hogy csak és kizárólag a férfiakra van hatással, a többi nő viselkedését nem befolyásolja. A beépített nők háromféle cipőt váltogattak: egy laposat, egy 5 centiméteres sarokkal rendelkezőt, illetve egy 9 centiméteres sarkú cipőt. A négy különböző vizsgálati helyzet egybehangzó eredményeket hozott. A legmagasabb sarokkal rendelkező cipőben kiváltott hatás minden esetben szignifikánsan különbözött a másik kettő cipő viselésékor tapasztaltaktól. Ez azt jelenti, hogy minél magasabb sarkú cipőt viselt a beépített nő, a férfiak annál vonzóbbnak találták, sőt an-

¹⁶ PAZHOOHI–DOYLE–MACEDO–ARANTES 2018.

¹⁷ MORRIS–WHITE–MORRISON–FISHER 2012.

nál nagyobb hajlamosságot mutattak kutatásban való közreműködésre, annál segítőkészebbek voltak, illetve annál szívesebben és gyorsabban léptek interakcióba a kérdéses nővel.¹⁸ Összességében elmondható, hogy a női cipő sarokmérete erőteljes hatást gyakorol a férfiak proszociális viselkedésére.¹⁹

A kutatás célja és hipotézisei

Egy nemrégiben felfedezett párválasztási preferencia működési mechanizmusából indultunk ki, amely szerint a magassarkú cipők, a lumbális görbültre gyakorolt hatásuk révén, befolyásolják a nők észlelt vonzerejét. Jelen vizsgálatunk célja az volt, hogy teszteljük ezt az evolúciós hipotézist, amely tulajdonképpen azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a nők miért viselnek magassarkú cipőt. Ezért Lewis és kollégái 2017-es kutatását replikáltuk, de nem fényképekkel, hanem sétálást bemutató videófelvevételekkel. Azért tartottuk szükségesnek ezt a változtatást, mert a női test a mindennapokban elsősorban dinamikus kontextusban jelenik meg, így a mozgást bemutató felvételek közelebb állnak a valósághoz, mint a statikus képek.

Első hipotézisünkben feltételeztük, hogy a fényképeken mért lumbális görbület nagyobb lesz magassarkú cipőben, mint lapos talpú cipőben. Második hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy egy nő testét vonzóbbnak ítélik az észlelők, ha a nő magassarkú cipőben sétál a felvételen, mint ha lapos talpú cipőben. Harmadik hipotézisünkben azt vártuk, hogy a női és férfi válaszadók között nem lesz különbség a modellek vonzerejének értékelésében, mert a nők is képesek reálisan felmérni egy nőtársuk reprodukív értékét a vonzerőn keresztül. Végül negyedik hipotézisünkben azt vártuk, hogy csak akkor lesz vonzóbb a magassarkú cipőt viselő női alak, ha a magassarkú cipő az optimális irányba változtatja meg a lumbális görbületét.

¹⁸ GUÉGUEN 2015.

¹⁹ GUÉGUEN–STEFAN 2015.

Anyagok és módszer

A tanulmány tervezésében és kivitelezésében szigorúan követtük Lewis és munkatársai 2017-es munkájában leírt kettes számú tanulmány módszertani lépéseit, azzal a különbséggel, hogy nem csak fényképeket, hanem mozgást (sétát) ábrázoló videófelvételeket is készítettünk.

A vizsgálati protokollt az Egyesített Pszichológiai Kutatási Etikai Bizottság hagyta jóvá (etikai engedély száma: 2019/91).

Ingeranyag

52 nőt toboroztunk (átlagéletkor = 19,98 év; SD = 1,28) a Pécsi Tudományegyetem elsőéves pszichológia alpszakos hallgatói közül. A modellekről a következő biometriai adatokat gyűjtöttük: átlagos testmagasság = 167,47 cm (SD = 5,75); átlagos testsúly = 61,17 kg (SD = 10,29); átlagos BMI érték = 21,84 kg/m² (SD = 3,62).

Végül csak 42 modell videóit használtuk fel az online kérdőív elkészítéséhez, mert 10 modellt ki kellett zárni a további adatelemzésből különböző okok miatt (nem megfelelő öltözet, alacsony magassarkú, gerincferdülés, gerincbetegség).

Eljárás

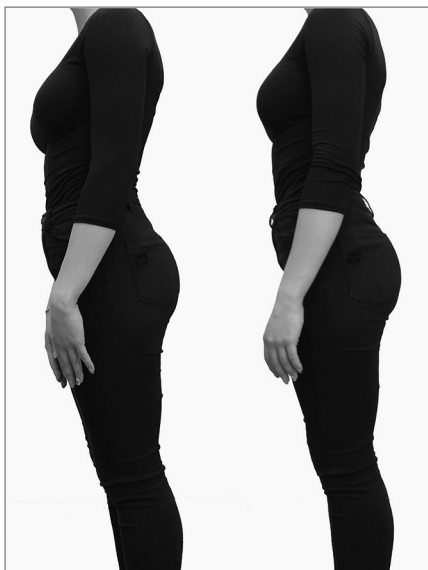
A résztvevők arra lettek utasítva, hogy egyszínű, lehetőleg sötét, testhezálló felsőt és az alakot mutató farmert vagy leggingsset viseljenek. Továbbá kértük, hogy hozzák magukkal saját magassarkú cipőjüket, amelynek a sarka 8–10 centiméteres. Kiemeltük még, hogy övet ne viseljenek és legyen náluk hajgumi, hogy a hajukat fel tudják kötni kontyba, hogy ne lógjon bele a felvételekbe és ne befolyásolja megítélésüket. Utóbbira azért volt szükség, mert korábbi kutatásokból ismerjük a női hajviselet vonzerőt befolyásoló szignifikáns hatását.²⁰

²⁰ BEREZKEI–MESKÓ 2006.

Fényképes/videós ingeranyag

Minden modellről kétféle felvételt (fénykép és videó) készítettünk kettő különböző kondícióban, lapos talpú és magassarkú cipőben. Minden esetben a nők testének jobb oldala volt a fal felé. A videó felvételek elkészítéséhez a modelleknek el kellett sétálniuk a kamera előtt egy 5 méter hosszú szakaszon, lassú, egyenletes tempóban.

A felvételeken a test csak nyaktól lábszárközépig látszik, kizárva a modellek felismerhetőségét és azt, hogy a cipő sarokméretének látványa befolyásolja a modellek testének megítélését (*ld. 1. ábra*).

1. ábra. *Példa a felvételekre.* A bal oldali képen lapos talpú, a jobb oldali képen magassarkú cipőt visel a modell.

Értékelők és a vonzerő megítélése

108 fő vett részt a rövid videók megítélésében. Átlagéletkoruk 23,73 év (SD = 4,5) volt. Nemi megoszlás közel azonos volt, mert 61 férfi (56,5%) és 47 nő (43,5%) töltötte ki a kérdőívet. A résztvevők párkapcsolati státusza a következő volt: egyedülálló, azaz jelenleg nincs partnere: 42 fő (38,9%); nincs tartós kapcsolata, alkalmi partnerei vannak 6 fő (5,6%); együtt jár, de nem él együtt: 25 fő (23,1%); együtt él partnerével: 30 fő (27,8%); házasságban él: 5 fő (4,6%). A résztvevők közül 87 fő (80,6%) egyetemista volt. Továbbá 87 főnek (65,7%) középszintű, míg 37 főnek (34,3%) felsőfokú végzettsége volt.

Az online felületen kitöltendő, videókból álló kérdőívet a Psytoolkit nevezetű kérdőív szerkesztő programmal állítottunk össze.²¹ A videók 5 másodperc hosszúak voltak, amelyeket egyesével mutattunk be. Minden vizsgálati személy látta az összes, 84 db videót randomizált sorrendben. A vizsgálati személyeknek 10-fokú Likert-skálán (1 = Egyáltalán nem vonzó, 10 = Nagyon vonzó) kellett értékelnük az éppen látott női test vonzerejét.

2. ábra. A lumbális görbületi szög mérése

A lumbális görbület mérése

A modellek lumbális görbületét egy virtuális szögmérő program (Screen Protractor, Iconico, Inc.) használatával mértük le, követve Lewis és munkatársai 2017-es vizsgálatában leírt lépéseket, akik George, Hicks, Nevitt, Cauley és Vogt (2003) klinikai ortopédiai mérésére hivatkoztak. A modell testéről készült képen kettő vonalat helyeztünk el az alábbiak szerint (*lásd 2. ábra*) és az általuk bezárt szöget határoztuk meg. Az első vonalat az alsó hátszakasz tetejével párhuzamosan húztuk meg, a második szögszárát pedig a fenék tetejével párhuzamosan futó vonal jelentette. A vonatkozó szakirodalom szerint a lumbális görbület így mérhető le a legpontosabban.²²

²¹ STOET 2017.

²² GEORGE-HICKS-NEVITT-CAULEY-VOGT 2003.

Eredmények

Adatok előkészítése

A releváns változó jelen esetben nem a lumbális görbület mértéke volt, hanem az, hogy a magassarkú cipő viselete a lumbális görbület nagyságát az optimális, $45,5^\circ$ -os szöghöz közelebb mozdította el, vagy sem. Ahhoz, hogy ezzel a faktorral dolgozni lehessen, kiszámoltuk az abszolút különbséget a $45,5^\circ$ és (1) a lapos talpú cipőben mért lumbális szög, illetve (2) a magassarkú cipőben mért szög között, majd kivontuk a (1)-ből az (2)-t. Az így kapott változó pozitív értéke azt jelentette, hogy az adott modell lumbális görbülete közelebb volt az optimális értékhez magassarkú cipőben, mint lapos talpú cipőben ($N = 33$, $M = 2,49^\circ$, $SD = 2,02^\circ$), míg a negatív érték esetében a magassarkú cipő viselete távolította a lumbális görbület mértékét az optimálistól ($N = 9$, $M = -3,7^\circ$, $SD = 2,05^\circ$). A két csoport közötti különbséget független mintás t-próbával teszteltük ($t(40) = 8,14$, $p < 0,001$), amely szerint szignifikáns különbség volt a kettő csoport között.

Kiszámítottuk a különbséget az átlagos vonzerő pontszámok között oly módon, hogy kivontuk a nők lapos talpú cipőben elért átlagos vonzerejét, a magassarkú cipőben elért átlagos vonzerejéből. Ebben az esetben a pozitív eredmény azt jelentette, hogy az adott modellt vonzóbbnak találták a megítélők magassarkú cipőben, mint lapos talpú cipőben, és értelemszerűen a negatív eredmény jelentette azt, hogy laposban találták vonzóbbnak.

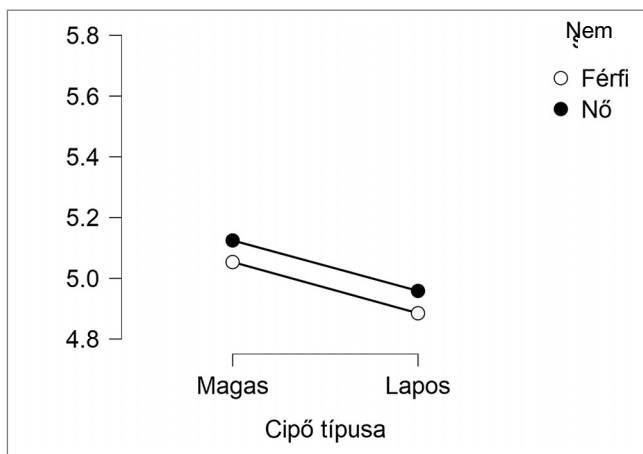
A következő elemzéseket a fentiekben összefoglalt szűrések után, 42 modell vonzerejének megítéléséből származó eredmények felhasználásával futtatuk le. A 42 modellre vonatkozó leíró adatokat az 1. táblázatban foglaltuk össze.

	Életkor (év)	Testmagas- ság (cm)	Testsúly (kg)	BMI (kg/m ²)	Görbület magas- sarkú cipőben	Görbület la- pos cipőben
Átlag	20,12	167,3	59,8	21,41	36,27	35,10
Szórás	1,365	6,005	9,765	3,438	8,27	8,21
Minimum	18	154	42	16,2	20,46	20,01
Maximum	24	182	93	31,8	62,64	60,27

1. táblázat. A 42 modell legfontosabb jellemzője.

Hipotézis tesztelés

Az első hipotézissel összhangban, a nők lumbális görbülete átlagosan megközelítőleg 1,17°-kal volt nagyobb magassarkúban ($M = 36,27$, $SD = 8,26$), mint lapos talpú cipőben ($M = 35,10$, $SD = 8,21$; $t(41) = 2,326$, $p = 0,025$). A második hipotézis alapján azt vártuk, hogy a modelleknek nemcsak a lumbális görbülete lesz nagyobb magassarkú cipőt viselve, hanem a vonzerejük is növekedni fog. A harmadik hipotézisben azt vizsgáltuk, hogy a nők és a férfiak értékítélete különbözik-e egymástól attól függően, hogy a modell magassarkú, vagy lapos talpú cipőt visel a felvételen. A második és a harmadik hipotézis megválaszolásához 2*2-es kevert mintás varianciaanalízist használtunk, ahol az összetartozó szempont a cipő sarokmérete (magas vagy lapos) volt, míg a független mintás szempontot a nem (férfi vagy nő) jelentette. Eredményeink szerint az összetartozó főhatás szignifikáns ($F(1,106) = 14,134$, $p < 0,001$) volt, azaz a vizsgálati személyek vonzóbbnak ítélték meg a modelleket akkor, amikor magassarkú cipőben, mint amikor lapos talpú cipőben voltak láthatók a videófelveteleken. A független főhatás azonban nem volt szignifikáns ($F(1,106) = 0,102$, $p = 0,759$), hiszen a férfiak és a nők hasonlóan értékelték a modellek vonzerejét. Összességében tehát nem beszélhetünk szignifikáns interakcióról a cipő sarkának mérete és az értékelő neme között ($F(1,106) = 0,001$, $p = 0,978$). Más szavakkal: a férfiak és a nők nemtől függetlenül, egységesen magasabb vonzerő szignált tulajdonítottak a modelleknek akkor, ha magassarkú cipőben ($M = 5,09$, $SD = 1,33$) sétáltak a videóban, mint amikor lapos talpú cipőben ($M = 4,92$, $SD = 1,31$) voltak láthatók a felvételeken (ld. 3. ábra).

3. ábra. A vizsgálati személyek értékítéletében detektálható változás a modellek által viselt cipő típusának függvényében.

Lewis és munkatársai (2017) eredményei azt mutatták, hogy a magassarkú cipő csak abban az esetben növeli viselőjének vonzerejét, ha a lumbális görbületét az optimális irányba módosítja. Mivel mi is végeztünk lumbális görbület mérést, le tudtuk tesztelni ezt a megállapítást. A jelenség vizsgálatához független mintás t-próbát alkalmaztunk. Az elemzés során aszerint alakítottuk ki a modellek két csoportját, hogy a magassarkú cipő viselete az optimális szöghöz közelítette-e a lumbális görbület szögét vagy sem. Akiknél pozitív lett ez a mutató, azoknak közelítette ($M = 4,66$, $SD = 1,37$), akiknek negatív lett, azoknak pedig távolította ($M = 5,21$, $SD = 1,32$) a görbület mértékét az optimálisnak megjelölt $45,5^\circ$ -tól. Az elemzések eredménye szerint nincs szignifikáns különbség a két csoport között: $t(40) = 1,09$, $p = 0,218$. Ebből kiindulva a korábbi kutatási eredményeknek ellentmondó következtetést vontunk le. Elmondható ugyanis, hogy sétálás közben a magassarkú cipő viselete mindenképpen növeli viselője vonzerejét függetlenül attól, hogy a lumbális görbület mértékét milyen irányban módosítja.

Megvitatás

Jelen kutatás a korábbi kutatási eredményekkel részben egybehangzó, azokat részben megtámogató bizonyítékokkal szolgál.²³ A kutatás, eredményeinek köszönhetően, tulajdonképpen beállt azon vizsgálatok sorába, amelyek arra a kérdésre keresik a választ, hogy „Miért viselnek a nők előszeretettel magassarkú cipőt?”. Természetesen a kérdés számos nézőpontból megközelíthető. Ezek közül az opciók közül azt az evolúciós pszichológiai magyarázatot teszteltük a jelen vizsgálatban, amely a lumbális görbület mértékével hozza összefüggésbe a magassarkú cipő vonzerőnövelő hatását. A kutatás felállításkor 4 hipotézist fogalmaztunk meg, amelyek közül csupán 1 nem teljesült.

Eredményeink megerősítik azt a feltételezésünket, hogy a fiatal nők lumbális görbülete szignifikánsan nagyobb magassarkút viselve, mint lapos sarkúban (H1). Ez azt jelenti, hogy ebben a tekintetben sikerült reprodukálnunk Lewis és kollégáinak 2017-es eredményeit, akik nagyon hasonló módszert alkalmazva jutottak erre.²⁴ Ezek szerint a nők testtartását azért alakítja vonzóbbra a magassarkú cipő a laposhoz képest, mert megnöveli a lumbális görbület mértékét. Ez a változás valószínűleg annak köszönhető, hogy a cipőt viselve megváltozik a test egyensúlyának központja, amelyet a megfelelő módon kialakított tartással tudnak ellensúlyozni a nők. Ez az a folyamat, ami a gerinc állásában is mérhető változást eredményez. Mivel vizsgálatunkban az észlelők csak a nők sétáját látták, a cipőjüket nem, ezért a vonzerő növekedés hátterében nem a cipő látványa állhat, hanem a testtartás, pontosabban a lumbális görbület változása.

Jelen kutatásban tudomásunk szerint először sikerült bizonyítani, hogy a nők oldalnézetből készített videón rögzített sétája vonzóbb az értékelőknek abban az esetben, ha a sétáló nő magassarkút visel, mint amikor lapos talpú cipőt úgy, hogy a lábbeli a felvételeken nem is látszik (H2). Elmondhatjuk, hogy a magassarkú cipő viselete nem csak állóképek megítélésekor hat pozitívan a nők vonzerejére, hanem akkor is, ha folyamatos mozgás közben látják a megítélők a női testet. Ez azért fontos eredmény, mert az

²³ PROKOP 2020.

²⁴ LEWIS–RUSSELL–AL-SHAWAF–TA–SENVELI–ICKES–BUSS 2017.

emberi test nem statikus, hanem sokkal inkább dinamikus módon jelenik meg a társas térben a mindennapi élet során.²⁵ Eddig csupán egyetlen másik mozgóképes vizsgálat jutott hasonló eredményre, de abban az eljárásban nem női alakokat láttak az értékelők, hanem a nők mozgásának fény-pontokkal rögzített videóit, amelynek biomechanikus elemzését végezték el a kutatók.²⁶

Az értékelők nemtől függetlenül vonzóbbnak tartották a női alakokat akkor, amikor azok magassarkú cipőben sétálva voltak láthatók, mint akkor, amikor lapos sarkúban (H3). Ehhez hasonló eredményről számolnak be korábbi kutatásokban is.²⁷ A férfiak által szexuálisan vonzónak tartott női vonások felismerése alapvető része a nők párválasztási stratégiájának és a nemen belüli vetélkedésnek.²⁸ A magassarkú cipő viselése pedig a vonzerőt növelő hatása miatt értelmezhető egyfajta eszközként a nemen belüli vetélkedés során, a minél jobb minőségű partner elérése érdekében.²⁹ A nők és a férfiak értékítélete között tehát nem fedeztünk fel szignifikáns különbséget. A kapott eredményt megnyugtatónak találtuk, hiszen azáltal, hogy a nők is realisan fel tudják mérni egy másik nő társuk vonzerejét, számos kellemetlenségtől védhetik meg magukat. Azáltal, hogy meg tudják határozni a többi nő párértékét és a saját párértéküket is, nagyobb esély van arra, hogy a riválisokhoz viszonyítva megfelelően meg tudják határozni reális esélyeiket az ellenkező nem tagjainál a párválasztás során. Ezáltal megkímélhetik saját magukat a felesleges kellemetlenségektől és rossz tapasztalatoktól.

Lewis és munkatársai eredményei szerint csak azoknak a nőknek a megítélésén változtatott pozitív irányban a magassarkú viselése (a laposhoz képest), akiknek a lumbális görbületét az optimális mértékhez (45,5°) közelítette.³⁰ Bár azt feltételeztük, hogy ezt az eredményt mi is reprodukálni fogjuk (H4), helyette azt találtuk, hogy a magassarkú cipő viselete anélkül is növelte a modellek észlelt vonzerejét, hogy a lumbális görbületük a cipő hatására

²⁵ HUGILL–FINK–NEAVE 2010.

²⁶ MORRIS–WHITE–MORRISON–FISHER 2012.

²⁷ MORRIS–WHITE–MORRISON–FISHER 2012; PAZHOOHI–DOYLE–MACEDO–ARANTES 2018.

²⁸ BUSS 1988.

²⁹ FINK–KLAPPAUF–BREWER–SHACKELFORD 2014; WATKINS–LEITCH 2020.

³⁰ LEWIS–RUSSELL–AL–SHAWAF–TA–SEVELI–ICKES–BUSS 2017.

az optimális mértékhez közelített volna. Ebből az eredményből arra következtettünk, hogy a vonzerő megítélésében csupán az számít, hogy a magas-sarkú cipő megváltoztatja a csípő állását kiemelve a gluteofemorális régiót. Ez a testtájék pedig egy nagyon fontos szignál a nőiesség megítélésében, így nem meglepő, hogy a vonzerő megítélésében, az értékelő nemétől függetlenül, központi szerepet tölt be. Ugyanakkor elképzelhető, hogy módszertani magyarázat állhat a jelenség hátterében. Ugyanis míg a lumbális görbület méréseket fényképeken végeztük el, addig a vonzerő megítélése videófelvételek alapján zajlott. Bár mindkét eljárás ugyanarról a testről készült felvételek felhasználásával történt, mégis elképzelhető, hogy a videón és a fényképen nem pontosan ugyanazt a lumbális görbületet lehetett látni. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a rövid videó megtekintése közben nehezebb fókuszálni a lumbális görbületre, mint egy statikus képen. Egy másik kutatásban például az ingeranyagként használt képeket kontrollálni kellett a modellek BMI-je és WHR-je szempontjából, hogy az egyéni változatosság ne befolyásolja a lumbális görbület szisztematikus változására adott válaszokat.³¹ Azonban hozzá kell tenni, hogy az is lehetséges, hogy azoknak a modelleknek a száma ($N = 9$), akiknek a lumbális görbületének a szöge magas-sarkú cipőben eltávolodott az optimális értéktől, túl kicsi volt ahhoz, hogy akár közepes mérethatást (size effect) is jelentsenek. Ezért a vizsgálat ezen eredményét óvatosan kell kezelni, és a 4. hipotézisben megfogalmazottakat újra tesztelni kell a további vizsgálatok során.

A magas-sarkú cipő viselete a fiatalság és az egészség egyes jegyeit teszi hangsúlyossá a nők megjelenésében, amely a külső szemlélők pozitív érté-kítéletét eredményezi akkor is, ha a női test mozgás közben jelenik meg a felvételen. A vizsgálati személyek értékeléséből kiderült, hogy ez egy nemtől függetlenül érvényesülő hatás. Összességében elmondható, hogy ezekre, az evolúció során kialakult, adaptív értékkel rendelkező szignálokra a modern társadalom embere is érzékeny, így érdemes feltérképezni, hogy ezek a jel-zések milyen mechanizmusok mentén érvényesülnek napjainkban. Ráadásul az ezen mechanizmusok feltárására fókuszáló kutatások segítségével pontosabban megismerhetjük a modern világban érvényesülő evolúciós algoritmusok működését, sőt bizonyos, elsősorban az emberek párválasz-

³¹ PAZHOOHI-DOYLE-MACEDO-ARANTES 2018.

tását, illetve párkapcsolatait irányító intrapszichés és interperszonális folyamatok is érthetőbbé válhatnak. Továbbá nem csupán a nemek közötti interakciók háttérmechanizmusai térképezhetőek fel ily módon, hanem egyes intraszexuális történések működésére is magyarázatot találhatunk a folyamatok mélyére ásva.

Korlátok és jövőbeli irányvonalak

Abból indultunk ki, hogy a modellek lumbális görbülete konzisztensnek tekinthető a vonzerő megítélési eljárásban alkalmazott sétálós videófelvevételeken és a fényképeken, amelyeken lemértük a lumbális görbületet. Ugyanakkor nincs bizonyítékunk arra, hogy a néhány másodperces videóban valóban megegyezik a modell lumbális görbülete a fényképen láthatóval. Más vizsgálatokban sem találtak bizonyítékot ugyanannak a női alaknak a mozgás közben észlelt lumbális görbülete és a fényképen látható lumbális görbület közötti szignifikáns egyezésről. Ezt akkor tudtuk volna kontrollálni, ha az értékelők pontozzák a fényképeket, valamint a videókat is, és korrelációs elemzést végzünk az adatok között. Ez a kutatás egyik módszertani korlátja.

A kutatási eredmények értelmezése életkori korlátokba ütközik, hiszen a kiindulási pontként használt Lewis és kollégái 2017-es kutatásához hasonlóan mi is egészen fiatal női modelleket vontunk be a vizsgálatba, miközben a valóságban nem csupán ez a korosztály hord magassarkú cipőt. Mivel a lumbális görbület az életkor előrehaladtával változik (csökken), ezért különösen érdekes kérdés lehet a jövőben tisztázni azt, hogy vajon az idősebb (pl. 40–50 éves) nők vonzerejét és lumbális görbületét is növeli-e a magassarkú cipő használata. Különösen érdekes lenne tisztázni azt, hogy az így kapott eredmények milyen összefüggésben vannak a nők reprodukív potenciáljának egyéni variabilitásával.

További adatgyűjtésre lenne szükség, mert az alacsony kitöltési elemszám miatt általánosításra nem alkalmasak a kapott eredmények, vagy legalábbis nem mondhatók megbízható alapnak általános kijelentések megfogalmazásához.

Az egyik legnagyobb probléma az volt, hogy a videókon szereplő modellek öltözéke nem volt egységes. Valakinek több látszik a bőreből, valakinek

kevesebb, sőt szinte semmi, és ezek az eltérések zavarják a megítélést. Ha újra elkészítenénk a kutatás ingeranyagát, akkor be kellene szereznünk egy egész garnitúrát (minden méretből) ugyanolyan sötét, egyszínű felsőkből és leggingsből. A farmer sem volt előnyös, mert ugyan testhezálló nadrág, de mégsem mutatja annyira az alakot, mint amennyire egy leggings. Továbbá, a modellek változatos öltözködése jelentősen megnehezítette a lumbális görbületi szögek mérését is, vagyis ennek a mérésnek az egységessége és megbízhatósága is megkérdőjelezhető.

Végül, de nem utolsó sorban, a videókból létrehozott kérdőív összeállítása során alkalmazott kérdőívkészítő program, a Psytoolkit, nem bizonyult megfelelőnek. A kitöltéshez szükséges időt jelentősen megnövelte az, hogy a videók és a hozzájuk tartozó értékelő skálák nem ugyanazon az oldalon jelentek meg. Ez valószínűleg nem csak a türelmét és a motivációját csökkentette a vizsgálati személyeknek, hanem az értékelést is nehezítette, mert fejben kellett tartani a videón látottakat addig, amíg a következő oldalon, hosszabb-rövidebb várakozás után, megjelent az adott videóhoz tartozó 10-fokú Likert-skála. Indokolt lenne egy másik, gördülékenyebben működő kérdőívkészítő programmal dolgozni.

Konklúzió

Kutatásunk bemutatja, hogy egy korábbi evolúciósan megalapozott elmélet és az arra épülő kutatás hogyan fejleszhető tovább egy, a valós élethez közelebb eső vizsgálati helyzetben.³² Eredményeink részben megerősítik a korábbi kutatások eredményeit, és újabb kérdéseket is felvetnek a női test vonzerejének statikus és dinamikus jellemzői közötti kapcsolatáról a lumbális görbület észlelése tekintetében.

Összefoglalva, a kutatás a koncepciója és az eredményei miatt értékes vizsgálatnak tekinthető az evolúciós pszichológia vonzerőfókuszú kutatásai között, hiszen a női test vonzereje és a magassarkú cipő közötti kapcsolatot egy új, a társadalom szempontjából releváns szemszögből közelíti meg.

³² LEWIS-RUSSELL-AL-SHAWAF-BUSS 2015; LEWIS-RUSSELL-AL-SHAWAF-TA-SENVELI-ICKES-BUSS 2017.

Azonban a pontosabb, megbízhatóbb eredmények érdekében a vizsgálat megismétlése javasolt a fentiekben összegyűjtött hiányosságok és javítandó szempontok tudatában.

Rövidítések

- BERECZKEI 2003 BERECZKEI Tamás: *Evolúciós Pszichológia*. Bp., 2003.
- BERECZKEI–MESKO 2006 BERECZKEI, Tamas – Mesko, Norbert: Hair length, facial attractiveness, personality attribution: A multiple fitness model of hairdressing. In: *Review of Psychology* 13 (2006) 35–42.
- BUSS 1988 BUSS, David. M.: The evolution of human intrasexual competition: Tactics of mate attraction. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 54 (1988) 616–628.
- BUSS–SCHMITT 1993 BUSS, David M. – SCHMITT, David: Sexual strategies theory: an evolutionary perspective on human mating. In: *Psychological Review* 100 (1993) 204–232.
- FINK–KLAPPAUF–
BREWER–
SHACKELFORD 2014 FINK, Bernhard – KLAPPAUF, Dominique – BREWER, Gayle – SHACKELFORD, Todd K.: Female physical characteristics and intra–sexual competition in women. In: *Personality and Individual Differences* 58 (2014) 138–141.
- GEROGRE–HICKS–
NEVITT–CAULEY–
VOGT 2003 GEORGE, Steven Z. – HICKS, Gregory E. – NEVITT, Michael A. – CAULEY, Jane A. – VOGT, Molly T.: The relationship between lumbar lordosis and radiologic variables and lumbar lordosis and clinical variables in elderly, African–American women. In: *Journal of Spinal Disorders & Techniques* 16 (2003) 200–206.
- GRAMMER–FINK–
MØLLER–
TORNHILL 2003 GRAMMER, Karl – FINK, Bernhard – MØLLER, Anders P. – THORNHILL, Randy: Darwinian aesthetics: sexual selection and the biology of beauty. In: *Biological Review* 78 (2003) 385–407.
- GUÉGUEN 2015 GUÉGUEN, Nicolas: High Heels Increase Women’s Attractiveness. In: *Archives of sexual behavior* 44 (2015) 2227–2235.
- GUÉGUEN–STEFAN 2015 GUÉGUEN, Nicolas – STEFAN, Jordy: Men’s judgment and behavior toward women wearing high heels. In: *Journal of Human Behavior in the Social Environment* 25 (2015) 416–425.
- HUGILL–FINK–
NEAVE 2010 HUGILL, Nadine – FINK, Bernhard – NEAVE, Nick: The role of human body movements in mate selection. In: *Evolutionary Psychology* 8 (2010) 66–89.

- LEWIS–RUSSELL–AL-SHAWAF–BUSS 2015
LEWIS, David M. G. – RUSSELL, Eric M. – AL-SHAWAF, Laith – BUSS, David M.: Lumbar curvature: a previously undiscovered standard of attractiveness. In: *Evolution and Human Behavior* 36 (2015) 345–350.
- LEWIS–RUSSELL–AL-SHAWAF–TA–SEVELI–ICKES–BUSS 2017
LEWIS, David M. G. – RUSSELL, Eric M. – AL-SHAWAF, Laith – TA, Vivian – SEVELI, Zeynep – ICKES, William – BUSS, David M.: Why women wear high heels: Evolution, lumbar curvature, and attractiveness. In: *Frontiers in Psychology* 8 (2017) 1875.
- MESKÓ 2012
MESKÓ Norbet: A szépség eredete. Pécs, 2012.
- MORRIS–WHITE–MORRISON–FISHER 2013
MORRIS, Paul H. – WHITE, Jenny – MORRISON, Edward R. – FISHER, Kayleigh: High heels as supernormal stimuli: How wearing high heels affects judgements of female attractiveness. In: *Evolution and Human Behavior* 34 (2013) 176–181.
- PAZHOOHI–DOYLE–MECADO–ARANTES 2018
PAZHOOHI, Farid – DOYLE, James F. – MACEDO, Antonio F. – ARANTES, Joana: Arching the back (lumbar curvature) as a female sexual proceptivity signal: An eye-tracking study. In: *Evolutionary Psychological Science* 4 (2018) 158–165.
- PROKO 2020
PROKOP, Pavol: High heels enhance perceived sexual attractiveness, leg length and women's mate-guarding. In: *Current Psychology* 39 (2020) 1–11.
- STOET 2017
STOET, Gijsbert: PsyToolkit: A novel web-based method for running online questionnaires and reaction-time experiments. In: *Teaching of Psychology* 44 (2017) 24–31.
- SWAMI–FURNHAM 2007
SWAMI, Viren – FURNHAM, Adrian: *Body beautiful: Evolutionary and sociocultural perspectives*. New York, 2007.
- WATKINS–LEITCH 2020
WATKINS, Cristopher – LEITCH, Amanda: Using sexual selection theories to examine contextual variation in heterosexual women's orientation toward high heels. In: *Archives of Sexual Behavior* 49 (2020) 849–860.

GÁSPÁR BAKSA GERGELY

A vér- és plazmaadással kapcsolatos attitűdök vizsgálata: a félelem hatása

Attitudes toward blood- and plasma donation: the effect of fear

The aim of this research is to measure how fear of various medical situations, such as fear of needles, blood, injury, symptoms and sharp objects affects willingness to donate plasma. 333 people completed the survey package, answering questions about their demographics information, medical history, attitudes and experience with blood- and plasma donation, their fear of various medical situations and their willingness to donate plasma in the future. We found that only fear of needles and fear of blood have a negative effect on willingness to donate, while fear of injury, symptoms and sharp objects have no effect. Implications of these findings and directions for future research are discussed.

Irodalmi áttekintés

A különböző vérkészítmények, például a plazmából előállított gyógyszerek kritikus szerepet játszanak az egészségügy gördülékeny működésében. Ezen készítmények segítségével lehetővé válik az örökölt betegségek terápiája, mint a vérszegénység, immunhiány, valamint szerzett betegségek kezelése is, mint a rák és trauma okozta agyvérzés.¹ A Magyar Vöröskereszt (2020) beszámolója szerint napi 1800 új véradót kell toborozniuk a biztonságos mennyiségű vérkészlet megteremtéséhez. Ehhez hasonlóan a plazmából előállított vérkészítményekre való kereslet évről évre nő.² Magyarországon egy egészséges felnőtt ember évente akár 45 alkalommal is adakozhat plazmát,³ ezzel számos vérkészítményekre szoruló betegnek segítve. A vérkészítmé-

¹ EGÉSZSÉGÜGYI VILÁGSZERVEZET 2020.

² LAMB 2009; ROBERT 2009.

³ VASCULAR PLASMA 2021.

nyekre való világszerte folyamatosan növekvő keresletet azért is nehéz kielégíteni, mert az utóbbi években megváltozott az egészségügy működése.

A vérgazdálkodás (angolul: *patient blood management*) kifejezés arra a multidiszciplináris megközelítésre utal, mely csökkenteni igyekszik az egyébként elkerülhető vérátömlesztések számát.⁴ Annak ellenére, hogy a restriktív vérátömlesztésre való átállás egy pozitív jelenség, az egyik nem várt következménye, hogy mivel az egészségügynek kevesebb teljes vérre van szüksége, ezzel csökken a véradományok száma is. Ez komoly problémát jelenthet a vérkészítmények globális szintű ellátásában.⁵ A véradás mögötti motivációval foglalkozó első kutatás az 1950-es években jelent meg.⁶ Azóta mind a véradás, mind pedig a plazmaadás pszichológiájának feltérképezése céljából több száz tudományos szakkikk került publikálásra. Magyar mintán azonban még sohasem térképezték fel, hogy mi az, ami megnehezíti a potenciális donorokat az adakozásban. Ennek fényében elengedhetetlen, hogy itthon is megfelelően feltérképezzük a plazma és véradás mögött álló pszichológiai tényezőket.

A félelem és szorongás hatása az adakozási hajlandóságra

Az eddig végzett kutatások alapján általánosságban elmondható, hogy az egyik legjelentősebb tényező, ami megakadályozza az embereket az adakozásban, az az adakozással kapcsolatos körülményektől, különösképpen pedig a tútól való félelem és szorongás. Ennek megfelelően számolnak be Masser és munkatársai⁷ arról, hogy a tútól és fájdalomtól való félelem „donációs szorongást” okoz. Egy másik robusztus eredmény az, hogy a tapasztalt adományozók, a kezdőkkel szemben jóval kevésbé szoronganak.⁸ Méghozzá annak ellenére, hogy a második donáció általában több fájdalommal jár az elsőhöz képest.⁹ A rendszeres donorokra jellemző alacsonyabb szorongás két

⁴ MURPHY–GOODNOUGH 2015.

⁵ STRENGERS–KLEIN 2016.

⁶ WALSH–CLEMENS 1956.

⁷ MASSER et al. 2009.

⁸ BEERLI–PALACIO–MARTÍN–SANTANA 2015.

⁹ PILIAVIN–CALLERO 1991.

mechanizmuson keresztül jöhet létre. Egyrészt elképzelhető, hogy a sikeres adakozások számával növekszik a donorok önbizalma, ugyanis megtapasztalják, hogy képesek a vér- vagy plazmaadásra. Másrészt az is feltehető, hogy a kezdő és tapasztalt donorok közötti félelem- és szorongásbéli különbségek csupán abból fakadnak, hogy a magas szorongással rendelkező egyének az első néhány alkalommal kiszelektálódnak, míg a kevésbé szorongók idővel tapasztalt donorokká válnak.

Erre a kérdésre Piliavin és munkatársai¹⁰ az Ellentét-Folyamat Elmélet (angolul: *Opponent-Process Theory*) keretrendszerében megtervezett kutatása ad választ. Az eredményei arra utalnak, hogy a fent felsorolt két lehetőség közül az előbbi a helytálló, vagyis bár a félelem relatíve magas a kezdő donorok keretében, az minden sikeres donáció után fokozatosan csökken. Ezen eredmények tovább hangsúlyozzák MASSER és munkatársai¹¹ azon állítását, miszerint a szorongás élménye különösen fontos az új donorok „adományozó karrierjében”. Érdekes azt is megjegyezni, hogy már egy adott adományozás folyamat során is megfigyelhetjük, hogy a szorongás elkezd csökkenni a tűszúrás megtörténte után.¹²

Fontos azonban leszögezni, hogy bár a tapasztaltabb donorok alacsonyabb szorongásról számolnak be az újonc,¹³ valamint a nem-rendszeres donorokkal szemben,¹⁴ ez nem jelenti azt, hogy ők nem rendelkeznek semmilyen félelemmel az adakozással kapcsolatban. Egy nagy mintán (1144 fő) végzett lengyel kutatás ugyanis arról számol be, hogy a résztvevők 47%-a számolt be félelemről az adakozás általuk vélt hosszabb távú hatásaitól, mint a fáradtság vagy émelygés.¹⁵ Ami a plazmaadókat illeti, ők továbbá egy specifikus félelemről számolnak be, ami a vörösvérsejtek visszavezetésével kapcsolatos – egy kutatásban ugyanis a fenti vélekedés negatív kapcsolatban volt a visszatérő adakozásra való hajlammal.¹⁶ Fontos továbbá különbséget tennünk a szorongás két fajtája között. Az állapotszorongás (state-

¹⁰ PILIAVIN et al. 1982.

¹¹ MASSER et al. 2008.

¹² PILIAVIN et al. 1982.

¹³ BEERLI-PALACIO–MARTÍN-SANTANA 2015.

¹⁴ EDWARDS–ZEICHNER 1985.

¹⁵ Idézi PILIAVIN 1990.

¹⁶ BAGOT et al. 2015.

anxiety) egy adott esemény vagy körülmény eredménye, míg a vonásszorongás (trait-anxiety) egy általános diszpozíció azzal kapcsolatban, hogy egy adott egyénre milyen mértékben jellemző a szorongás a stresszes helyzetekben.¹⁷ A kutatások legtöbbször a donorok állapotsszorongásával foglalkoznak, melyre Chell és munkatársai¹⁸ külön mérőeszközt is készítettek. Amellett érvelnek, hogy a donorok karaktere helyett fontosabb az állapotsszorongásra fókuszálni, ugyanis ez könnyebben befolyásolható az adományozásra ösztönző különböző intervenciók által. Ennek a tanácsnak valamelyest ellentmond azonban az az eredmény, miszerint a donáció utáni szorongás, amennyiben kontrollálunk a donáció előtti szorongásra, nincs kapcsolatban az adakozó tevékenység gyakoriságával a mérést követő 18 hónapban.¹⁹

Ami a potenciális szorongáscsökkentő módszereket illeti, a kívánatos eredménnyel ellenkező hatást ért el egy olyan kutatás, mely a gyűjtőpontban lejátszott háttérzene hatását vizsgálta, ugyanis a kezdő donorok zene esetén magasabb szorongásról számoltak be.²⁰

Egy ideális plazmagyűjtő központ jellemzői

Képzeljünk el egy olyan plazmagyűjtő céget, ami minden korábbi kutatás releváns eredményét felhasználja a gyűjtőközpontjának létrehozása, valamint marketingstratégiáinak kidolgozása közben. A következő bekezdésben ezen gondolat kísérlet mentén mutatom be azt, hogy a meglévő szakirodalomból táplálkozva, milyen tanácsokat adhatunk egy adott plazmagyűjtő központnak.

Kezdjük a plazmaközpont elhelyezésével. Figyelembe véve, hogy a legtöbb donor számára kritikus fontosságú a plazmaadásra szánt idő mennyisége,²¹ a központot ajánlatos olyan területre elhelyezni, ahol magas azon populációsűrűség, mely nyitott az adakozásra. Anderson és munkatársai²² vizsgálatukban arról számolnak be, hogy a jelenlegi vér- és plazmagyűjtő közpon-

17 BADOS et al. 2010.

18 CHELL et al. 2018.

19 VAN DONGEN et al. 2013.

20 FERGUSON et al. 1997.

21 PILLAVIN 1990.

22 ANDERSON et al. 1999.

tok jellemzően a városok legszegényebb területeire helyezik központjaikat, azzal a céllal, hogy a pénzben szűkölködő populációt sikeresen bevonzzák. Ezentúl a másik jellemző elhelyezés, amit említenek, az a városi egyetemek közelében van, ugyanis a különböző szocioökonómiai háttérrel rendelkező hallgatók a plazmadonorok populációjának jelentős részét teszik ki. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fent említett donorok (vagyis a hátrányos anyagi helyzettel rendelkező személyek és az egyetemisták) donorpopulációban való felülreprezentáltsága két különböző okból is fakadhat. Egyrészt elképzelhető, hogy a plazmaközpontok feltételezésének megfelelően a fenti két populáció valóban nyitottabb az adakozásra az átlaghoz képest. Ugyanakkor meglehet, hogy a szegények és egyetemisták felülreprezentáltsága éppen abból fakad, hogy a plazmaközpontok a környezetük közelében helyezkednek el. Legjobb tudásom szerint a szakirodalom jelenleg nem rendelkezik olyan kutatással, ami a plazmaközpontok elhelyezését vizsgálná a relatív sikerességük függvényében. Megfelelő adatok hiányában nem tanácsos a fenti két említett területtől szignifikánsan eltérő helyen plazma- és véradó központot létrehozni. Ugyanakkor a jövőben szükséges egy olyan vizsgálat megtervezése és implementálása, ami egyes gyűjtőközpontok sikerességét és donorpopulációjának demográfiai hátterét vizsgálja a központ elhelyezésének függvényében (kontrollálva ezt más, az adakozás szempontjából releváns tényezőkkel, mint pl. marketingstratégiák hatékonysága, gyűjtőpont megjelenése, a személyzet barátságossága stb.). Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy a központok elhelyezésén túl fontos észben tartani azok megközelíthetőségét is, ugyanis különböző kényelmi szempontok, mint például a szabad parkolók megléte szintén releváns szerepet játszanak a donorok motivációjában.²³ Ami a központok jellemzőit illeti, néhány értékes konklúziót vonhatunk le az eddig gyűjtött adatokból. Figyelembe véve, hogy a minket körülvevő környezet nagymértékben befolyásolja jólétünket,²⁴ nem lenne meglepő az, hogy ha a plazmaközpontok által teremtett környezet meghatározó szerepet játszana abban, hogy a donorok milyen gyakorisággal járnak vissza adományozni. Akárcsak a központ elhelyezésénél, a kényelem és idő itt is kritikus

²³ BEDNALL-BOVE 2011.

²⁴ KREKEL-MACKERRON 2020.

szerepet játszik. A Bagot és munkatársai²⁵ által vizsgált plazmadonorok például arról számolnak be, hogy a véradással szemben a plazmaadáshoz szükséges idő komoly hátráltató tényező az adakozásban. Ezen megfigyelésük továbbá úgy tűnik, a valós adakozási hajlandóságot is befolyásolja, ugyanis a nem visszajáró donorok között a papírmunkához szükséges idő egy gyakran említett tényező inaktivitásuk indokaként. Ennek fényében a donorok várakozási idejének csökkentése kritikus fontosságúvá válik. Figyelembe véve, hogy a plazmaadás hosszas időtartama jelentős részben a rengeteg kitöltendő kérdőívnek köszönhető, az adakozáshoz szükséges papírmunkát érdemes a lehető legjobban lerövidíteni. Ezt természetesen csak úgy ajánlott, hogy az nem kompromitálja a donorok biztonságát, valamint hosszútávú egészségét. Erre korábban már érkeztek különböző kezdeményezések. Kamel és munkatársai²⁶ például egy rövidített, univerzális kérdőívet ajánlanak a donorok egészségügyi háttérének feltérképezésére.

Egy másik módszer azonban nem a valós, hanem az észlelt várakozási idő lerövidítése lehet. Az idő múlásának érzése meglehetősen szubjektív, vagyis az emberek különböző helyzetekben nagyon különböző szubjektív idő-érzésről számolnak be.²⁷ Ennek köszönhetően amennyiben a plazmacentrumok a megfelelő környezetet képesek biztosítani, a donorok által átélt várakozási idő szignifikánsan lerövidíthető. Ezzel az elképzeléssel párhuzamban már jelentek meg korábbi kutatások különböző helyzetekben,²⁸ azonban specifikusan a plazmacentrumokról még keveset tudunk, így az ezzel foglalkozó kutatások tervezése kritikus fontosságú lehet a jövőben.

Ahogy azt viszont már korábban láthattuk, a várakozás közben hallható háttérzene növeli a szorongást az új donoroknál, míg a tapasztaltabb donorokra nincs hatása.²⁹ Figyelembe véve azonban, hogy a zene-alapú szorongáscsökkentő intervenció témakörében rengeteg randomizált, kontrollált vizsgálat született, melyeknek jelentős része pozitív hatásról számol be,³⁰ valószínűnek tartom, hogy az említett negatív eredmény inkább mint

25 BAGOT et al. 2013.

26 KAMEL et al. 2006.

27 ZIMBARDO-BOYD 2008.

28 DURRANDE-MOREAU 1999.

29 FERGUSON et al. 1997.

30 NILSSON 2008.

kivétel, nem pedig általános szabályként fog beilleszkedni a témával foglalkozó későbbi kutatások közé.

Ami a plazmaadás okozta fájdalmat illeti, a figyelem elterelése itt is segíthet az adakozóknak. Bonk és munkatársai³¹ például nem csak, hogy sikeresen csökkentették a kezdő véradók szorongását, de az általuk használt audiovizuális ingerek még az adakozásból származó negatív fiziológiai reakciók (szédülés, ájulás) esélyét is csökkentette. Itt külön érdemes kiemelni a kutatás megjelenésének évét, ami felhívja a figyelmünket arra, mekkora a szakadék a tudományos eredmények megszületése, és azok rendszerszintű alkalmazása között.

Mivel Beurel és munkatársai³² szerint a tú által okozott fájdalom szintén egy gyakran említett probléma, valamint tudva, hogy az averzív fiziológiai reakciók megjelenése erős negatív prediktora az első adakozás utáni visszatérésnek,³³ a kezdő és/vagy negatív reakcióra hajlamosabb donorok esetén érdemesebb tapasztaltabb személyzetet alkalmazni, ugyanis a több munkaévvvel rendelkező nővérek kevesebb hibát ejtenek.³⁴ Ezentúl fontos azon is elgondolkozni, hogy a plazmagyűjtő központon belül hova helyezzük el a fent említett „veszélyeztetett” csoportot.

A potenciális problémák prediktorainak azonosítása és megelőző intervenciók mellett Ferguson és Bibby (2002) szimplán azt tanácsolja, hogy az ilyen donorokat a vér- és plazmaadó központok kevésbé látható kezelőszékéibe helyezzük, sőt, a kezelőszékeket panelekkel válasszuk el. Úgy gondolom, a donorok megfelelő elhelyezése mindenképp egy fontos része a vazovagális ájulások és egyéb reakciók megfelelő és diszkrét kezelésére, azonban fontos, hogy a fenti tanácsokat a széleskörű alkalmazás előtt leteszteljük.

Ahogy az előző bekezdésben láthattuk, a nővérek tapasztalata és munkaminősége jelentős szerepet játszhat a donorok megtartásában. Ez azonban nem csak az egyetlen releváns változó a centrumokban dolgozó személyzet jellegzetességeit illetően, amely befolyásolhatja az adakozói viselkedést. Amikor megkérdezzük az adakozókat azzal kapcsolatban, hogy milyen szempontok befolyásolják az adakozási viselkedésüket, vagy hogy

³¹ BONK et al. 2001.

³² BEUREL et al. 2017.

³³ FRANCE et al. 2004; Newman et al. 2006.

³⁴ BLEGEN et al. 2001.

milyen előnyökkel rendelkezik a plazmaadás, az egyik gyakran említett tényező a dolgozó személyzettel való személyes kapcsolat fontossága,³⁵ valamint a dolgozókkal való negatív élmények minimalizálása.³⁶ Ennek fényében érdemes lenne olyan kutatásokat végezni, melyek vizsgálják az adományozók kapcsolatának minőségét az őket ellátó személyzettel, a személyzet személyiségjegyeinek függvényében. Jelenleg ilyen kutatásokkal nem rendelkezünk, de ha egy pillantást vetünk a vendéglátásban futó vizsgálatokra, láthatjuk, hogy a pincérek által kapott borra való mennyisége (ami részleges indikátora az elégedettségnek) kapcsolatban áll a barátságos kiszolgálással.³⁷ Feltételezhetően a plazmadonorok is kedvelnék az olyan személyzetet, akikkel jól el tudnak beszélgetni (barátságosság faktor) és könnyen tudnak kapcsolatot kialakítani (extraverzió faktor). Egy nyilvánvalóbb módja a donorok elégedettségének növelésének az lehet, hogy a munkát végző személyzet elégedettségén javítunk, valamint megfelelő mennyiségű fizetést adunk, ugyanis ezen tényezők jelentős prediktorai a jövőben végzett munkaminőségnek.³⁸ Továbbá ami a személyzet és az adományozók kapcsolatát illeti, fontos, hogy a donorok ne érezzék úgy, hogy nem képesek megfelelni a plazmagyűjtő központ elvárásainak.³⁹ Ehelyett (az ideális esetben személyesen zajló⁴⁰) beszélgetések során fontos a donorok igényeire, szükségleteire nagyobb hangsúlyt helyezni, a plazmagyűjtő központ szükségleteivel szemben.⁴¹ Emellett szintén ajánlatos bátorító hangvételt megütni, a donorok éhhatékonyságának növelése érdekében.⁴²

Az, hogy hogyan kezel a plazmagyűjtő központ egy olyan donort, aki megjelent a helyszínen, viszont az adott pillanatban nem képes adakozni, szintén nagyon fontos kérdés. Az ilyen esetekben történő „elutasítás” (angolul: *deferral*) ugyanis teljesen rövidre zárhatja az éppen adakozást elkezdni vágyó személyek donorkarrierjét.⁴³ Ezt figyelembe véve fontos a helyzet

35 BOVE et al. 2011.

36 BEUREL et al. 2017.

37 HARRIS 1995.

38 BERLIANA et al. 2018.

39 BAGOT et al. 2013; BEDNALL–BOVE 2011.

40 BAGOT et al. 2014.

41 MASSER–BAGOT 2015.

42 BAGOT et al. 2013; BEDNALL–BOVE 2011.

43 CUSTER et al. 2007; PILIAVIN 1987.

diszkrét kezelése, valamint a személyzet pozitív kommunikációja a donor felé. Szintét megfontolandó az, hogy amennyiben az adakozás mindössze valamilyen átmeneti probléma miatt nem sikeres, a donor kifizetése és egy következő alkalom akár azonnali lefoglalása pozitív hatással lehet a jövőbeli adakozásra. Ezen utóbbi módszernek az implementációja előtt azonban nem csak tesztelésére, hanem költséghatékonyságának elemzésére is szükség van. Ugyanis elképzelhető, hogy bár a jutalomnak pozitív hatása van egyes donoroknál az újbóli próbálkozásra, ezen módosítás nem térül meg a hosszú távon (pl. a donorok nagy része nem válik rendszeres adakozóvá).

Célok és Hipotézisek

A fenti szakirodalmi összefoglaló alapján láthattuk, hogy a félelem és szorongás feltérképezése kulcsfontosságú az adakozási viselkedés megértése érdekében. Az eddigi kutatások kiegészítésének érdekében a következő hipotéziseket fogalmazhatjuk meg:

1. Az éles tárgytól való félelem negatív kapcsolatban van adakozási hajlandósággal.
2. A vértől való félelem negatív kapcsolatban van az adakozási hajlandósággal.
3. A fiziológiai tünetektől való félelem negatív kapcsolatban van az adakozási hajlandósággal.
4. A sérülések látványától való félelem negatív kapcsolatban van az adakozási hajlandósággal.
5. Az injekcióktól való félelem negatív kapcsolatban van az adakozási hajlandósággal.

Módszertan

Vizsgálati személyek

A kitöltők toborzása a Pécsi Tudományegyetem levelező listáján és a Facebook közösségi média oldalon keresztül történt. Összesen 333 személy (1.

táblázat) (átlagéletkor = 33.3, szórás = 14.5, intervallum = 19–77 év; 82 nő, 250 férfi, 1 androgün) töltötte ki az online kérdőívet legalább addig a pontig, ameddig a donációs hajlandósággal kapcsolatos kérdés prezentálásra került. Ez a szám magába foglal 15 olyan résztvevőt is, akik nem válaszoltak a vizsgálat utolsó kérdéseire, de az adataikat fel tudtuk használni az elemzések során.

1. táblázat: A kutatás résztvevőinek demográfiai adatai

Nem	Esetek száma	Átlag életkor és szórás	Nemi megoszlás	Minimum	Maximum
Nő	82	32.6±11.4	24.6%	19	72
Férfi	250	33.5±15.4	75.1%	19	74

Eljárás

A vizsgálati személyek a Stoet (2007; 2010) által létrehozott Psytoolkit online felületén töltötték ki a kérdőívet. A beleegező nyilatkozat kitöltése után a résztvevők a demográfiai adataikkal kapcsolatban nyilatkoztak, majd kérdésekre válaszoltak a plazmaadással kapcsolatos attitűdjükkel, intenciójukkal és tapasztalatukkal kapcsolatban. A vizsgálati személyeket arra is kértük, hogy válaszoljanak néhány kérdésre az egészségükkel kapcsolatban. Először egy 5 fokú Likert-skálán (nagyon rossz-kiváló) ítélték meg, hogy mennyire érzik magukat egészségesnek egy átlagos emberhez képest. A következő kérdés krónikus betegségekkel és mentális zavarokkal volt kapcsolatban. Amennyiben a vizsgálati személyek jelezték, hogy valamilyen betegségben szenvednek, azt is megkérdeztük, hogy mennyi ideje áll fenn ez az állapot. Végül arról nyilatkoztak, hogy az utóbbi évben hányszor vették igénybe az egészségügy szolgáltatásait (háziorvos, szűrővizsgálatok stb.).

A vizsgálati személyek félelmének felmérése a 25 itemből álló Medical Fear Survey rövidített,⁴⁴ magyarra fordított (még nem publikált) változával történt. Ez a mérőeszköz 5 különböző dimenzióban mér, ezek a tú-

⁴⁴ OLATUNJI et al. 2012.

szúrástól, éles eszközöktől, tünetektől, vértől és sérülésektől való félelem. A vizsgálati személyek egy 4 fokú Likert-skálán jelzik, hogy mekkora mértékű félelmet éreznének, ha az itemekben leírt helyzetekben találnák magukat (pl. "Vért vennének a karjából."). Az alsókálák Cronbach alfái a következők voltak: *injekciók és vérvétel* – 0.89, *éles eszközök* – 0.82, *vizsgálat és tünetek* – 0.81, *vér* – 0.9 és *sérülések* – 0.84.

Eredmények

Minden elemzés a Jamovi 1.1.9.0 (2019) program használatával történt. A hipotéziseink tesztelésére minden esetben a Pearson-féle korrelációs együtthatót használtuk.

Az első hipotézisben azt feltételeztük, hogy az éles tárgyaktól való félelem negatívan korrelál az adakozási hajlandósággal. Ezt a hipotézist azonban elvethetjük, ugyanis a Pearson korreláció eredménye $r(316) = .085$, $p = .130$ szerint a két változó között nincs szignifikáns kapcsolat.

A második hipotézis szerint a vértől való félelem és az adakozási hajlandóság között negatív kapcsolat van. Az a feltételezés igazolódni látszik, ugyanis a két változó között gyenge, de szignifikáns $r(316) = -.166$, $p = .003$ korreláció található. Ez azt jelenti, hogy valaki minél jobban fél a vértől, várhatóan annál kevésbé lesz nyitott a plazmaadásra.

A harmadik hipotézisben azt vizsgáltuk, hogy milyen kapcsolat van a különböző tünetek okozta félelem és adakozási hajlandóság között. Az adatok szerint a két változó között nincs szignifikáns kapcsolat $r(316) = -.070$, $p = .210$.

A negyedik hipotézis azt feltételezi, hogy a sérülések látványától való félelem mértéke negatív hatással van az adakozási hajlandóságra. Ezzel ellenben azonban azt találtuk, hogy ez a fajta félelem és az adakozásra való nyitottság között nincs szignifikáns kapcsolat $r(316) = -.070$, $p = .210$

Az ötödik hipotézis alapján azt teszteljük, hogy milyen kapcsolat van a tüttől való félelem és az adakozási hajlandóság között. Az eredmények alapján azt láthatjuk, hogy a két változó között pozitív, szignifikáns korreláció $r(316) = -.262$, $p = .001$ található. Ez azt jelenti, hogy minél jobban fél valaki a tüttől, annál kevésbé lesz hajlandó adakozni.

Megvitatás

A plazma- és véradástól való félelem egy jelentős hátráltató tényező az adakozásban, ezáltal a megfelelő mennyiségű vérkészlet és vérkészítmények biztosításában. Ezen kutatás célja az volt, hogy feltérképezze a potenciális donorok félelmének természetét és az egészségügyi rendszerben gyakran tapasztalt félelmek hatását az adakozási hajlandóságra. Az eredmények azt mutatják, hogy az egészségügyi rendszerrel való interakció során általánosan tapasztalható félelmek, mint a sérülésektől, éles tárgyaktól és fiziológiai tünetektől való félelem nincs kapcsolatban az adakozási hajlandósággal. Ezzel szemben azok a félelmek, melyek specifikusan a plazma- és véradás kontextusával kapcsolatosak, vagyis a vértől és tüktől való félelem negatívan korrelálnak az adakozási hajlandósággal.

Ezek az eredmények abból a szempontból biztatónak tűnnek, hogy a nem plazma- vagy véradással kapcsolatos, de egészségügyi beavatkozásokkor jellemző félelmek nem hátráltatják az adakozást. Ez azt jelenti, hogy a vér- és plazmagyűjtéssel foglalkozó szervezeteknek elég, ha specifikusan a tüktől és vértől való félelem csökkentését célzó intervenciók kidolgozására fókuszálnak, szemben az egészségüghöz kapcsolódó általánosabb negatív félelmekkel és attitűdökkel.

Figyelembe véve, hogy a rendszeres adományozók tapasztalatuknak köszönhetően kevésbé szorongók,⁴⁵ a kezdő donorokra érdemes különös figyelmet szentelni az adakozásuk során. Ez többek között jelentheti azt, hogy a plazmaközpont dolgozói különösen türelmesen vezetik őket végig az adakozási folyamat mentén. Mivel a vörösvérsejtek visszavezetésével kapcsolatosan a donoroknak félelmeik fordulhatnak elő,⁴⁶ a folyamat ezen részét érdemes lehet külön részletezni. Továbbá mivel egyes donorok különösen félnek a tűkön keresztül terjedő betegségektől,⁴⁷ a plazmaközpontok tisztaságát és a használt eszközök steril állapotát szintén fontos lehet kiemelni. A „donációs szorongás”⁴⁸ megértésének és csökkentésének érdekében azon-

⁴⁵ PILIAVIN et al. 1982; BEERLI-PALACIO–MARTÍN-SANTANA 2015.

⁴⁶ BAGOT et al. 2015.

⁴⁷ ZALLER et al. 2005.

⁴⁸ MASSER et al. 2009.

ban kétségtelen, hogy további kutatásokra lesz szükség. Mivel az eddigi tanulmányok főként a donorok állapotszorongásával foglalkoznak⁴⁹ érdemes lenne a megvizsgálni, hogy a rendszeres donorok hogyan térnek el a nem-donoroktól a jellegszorongás terén. Emellett mivel a plazmaadással kapcsolatos tévhitek szintén befolyásolni látszanak az adakozási hajlandóságot, szükséges lenne szisztematikusan felmérni azt, hogy a plazmaadással kapcsolatos tudás mennyisége és minősége hogyan befolyásolja az adakozási hajlandóságot.

Összegzés

Ez az első kutatás, ami magyar mintán szisztematikusan felmérte, hogy az egészségügyi rendszerrel való interakció során átélt különböző típusú félelmek hogyan befolyásolják a plazmaadásra való nyitottságot. Azt találtuk, hogy míg a vértől és tüktől való félelem negatív prediktora az adakozási hajlandóságnak, addig a sérülésektől, tünetektől és éles tárgyaktól való félelemnek nincs hatása. Ezt az információt fontos figyelembe venni az olyan intervenciók tervezésekor, melyek a plazma- és véradás által okozott félelmet kívánják csökkenteni.

Rövidítések

ANDERSON et al. 2009	ANDERSON, L. – NEWELL, K. – KILCOYNE, J.: „Selling blood”: Characteristics and motivations of student plasma donors. In: <i>Sociological Spectrum</i> 19 (1999:2) 137–162.
BADOS et al. 2010	BADOS, A. – GÓMEZ-BENITO, J. – BALAGUER G.: The state-trait anxiety inventory, trait version: does it really measure anxiety? In: <i>Journal of Personality Assessment</i> 92 (2010:6) 560–567.
BAGOT et al. 2014	BAGOT, K. L. – BOVE, L. L. – MASSER, B. M. – WHITE, K. M.: Asking for something different from our donors: factors influencing persuasion success. In: <i>Transfusion</i> 54 (2014:3) 848–855.

⁴⁹ CHELL et al. 2016.

- BAGOT et al. 2015 BAGOT, KATHLEEN L. – MASSER, B. M. – STARFELT, L. C.: Recruiting and retaining plasmapheresis donors: a critical belief analysis. In: *Transfusion and Apheresis Science* 52 (2015:3) 350–357.
- BEDNALL et al. 2011 BEDNALL, T. C. – BOVE, L. L.: Donating blood: a meta-analytic review of self-reported motivators and deterrents. In: *Transfusion Medicine Reviews* 25 (2011:4) 317–334.
- BEERLI-PALACIO-MARTÍN-SANTANA 2015 BEERLI-PALACIO, A. – MARTÍN-SANTANA, J. D.: How to increase blood donation by social marketing. In: *International Review on Public and Nonprofit Marketing* 12 (2015:3) 253–266.
- BERLIANA et al. 2018 BERLIANA, M. – SIREGAR, N. – GUSTIAN H. D.: The Model of Job Satisfaction and Employee Performance. In: *International Review of Management and Marketing* 8 (2018:6) 41.
- BEUREL et al. 2017 BEUREL, A. – TERRADE, F. – LEBAUDY, J. P. – DANIC, B.: Determinants of plasma donation: a review of the literature. In: *Transfusion Clinique et Biologique* 24 (2017:3) 106–109.
- BONK et al. 2001 BONK, V. A. – FRANCE, C. R. – TAYLOR, B. K.: Distraction reduces self-reported physiological reactions to blood donation in novice donors with a blunting coping style. In: *Psychosomatic Medicine* 63 (2001:3) 447–452.
- BOVE et al. 2011 BOVE, L. L. – BEDNALL, T. – MASSER, B. – BUZZA, M.: Understanding the plasmapheresis donor in a voluntary, nonremunerated environment. In: *Transfusion* 51 (2011:11) 2411–2424.
- CHELL et al. 2016 CHELL, K. – WALLER, D. – MASSER, B.: The Blood Donor Anxiety Scale: a six-item state anxiety measure based on the Spielberger State-Trait Anxiety Inventory. In: *Transfusion* 56 (2016:6) 1645–1653.
- CUSTER et al. 2007 CUSTER, B. – CHINN, A. – HIRSCHLER, N. V. – BUSCH, M. P. – MURPHY, E. L.: The consequences of temporary deferral on future whole blood donation. In: *Transfusion* 47 (2007:8) 1514–1523.
- DURRANDE-MOREAU 1999 DURRANDE-MOREAU, A.: Waiting for service: ten years of empirical research. In: *International Journal of Service Industry Management* 10 (1999:2) 171–194.
- EDWARDS-ZEICHNER 1985 EDWARDS, P. W. – ZEICHNER, A.: Blood donor development: effects of personality, motivational and situational variables. In: *Personality and Individual Differences* 6 (1985:6) 743–751.

- EGÉSZSÉGÜGYI VILÁGSZERVEZET 2020 EGÉSZSÉGÜGYI VILÁGSZERVEZET: Action framework to advance universal access to safe, effective and quality-assured blood products 2020–2023 (2020).
- FERGUSON–BIBBY 2002 FERGUSON, E. – BIBBY, P. A.: Predicting future blood donor returns: Past behavior, intentions, and observer effects. In: *Health Psychology* 21 (2002:5) 513.
- FERGUSON et al. 1997 FERGUSON, E. – SINGH, A. P. – CUNNINGHAM-SNELL, N.: Stress and blood donation: Effects of music and previous donation experience. In: *British Journal of Psychology* 88 (1997:2) 277–294.
- FRANCE et al. 2004 FRANCE, C. R. – FRANCE, J. L. – ROUSSOS, M. – DITTO, B.: Mild reactions to blood donation predict a decreased likelihood of donor return. In: *Transfusion and Apheresis Science* 30 (2004:1) 17–22.
- HARRIS 1995 HARRIS, M. B.: Waiters, Customers, and Service: Some Tips About Tipping. In: *Journal of Applied Social Psychology* 25 (1995:8) 725–744.
- KAMEL et al. 2006 KAMEL, H. T. – BASETT, M. B. – CUSTER, B. – PADEN, C. J. – STROLLO, A. M. – MCEVOY – BUSCH, M. – TOMASULO, P. A.: Safety and donor acceptance of an abbreviated donor history questionnaire. In: *Transfusion* 46 (2006:10) 1745–1753.
- KREKEL–MACKERRON 2020 KREKEL, C. – MACKERRON, G.: How environmental quality affects our happiness. In: *World Happiness Report* (2020) 94–111.
- LAMB 2009 LAMB, M.: Source plasma: future outlook. In: *Transfusion* 49 (2009:7) 1520–1526.
- MAGYAR VÖRÖSKERESZT 2020 MAGYAR VÖRÖSKERESZT: Véraló kampánnyal toboroz a Vöröskereszt és az OVSZ. (2020)
- MASSER et al. 2008 MASSER, B. M. – WHITE, K. M. – HYDE, M. K. – TERRY, D. J.: The psychology of blood donation: current research and future directions. In: *Transfusion medicine reviews* 22 (2008:3) 215–233.
- MASSER et al. 2009 MASSER, B. M. – WHITE, K. M. – HYDE, M. K. – TERRY, D. J. – ROBINSON, N. G.: Predicting blood donation intentions and behavior among Australian blood donors: testing an extended theory of planned behavior model. In: *Transfusion* 49 (2009:2) 320–329.

- MASSER–BAGOT 2015 MASSER, B. –BAGOT K.: Plasmapheresis: recruitment, retention and flexible donors. In: *ISBT Science Series* 10 (2015:S1) 268–274.
- MURPHY–GOODNOUGH 2015 MURPHY, M. F. – GOODNOUGH, L.T.: The scientific basis for patient blood management. In: *Transfusion Clinique et biologique* 22 (2015:3) 90–96.
- NEWMAN et al. 2006 NEWMAN, B. H. – NEWMAN, D. T. – AHMAD, R. – ROTH, A. J.: The effect of whole-blood donor adverse events on blood donor return rates. In: *Transfusion* 46 (2006:8) 1374–1379.
- NILSSON 2008 NILSSON, U.: The anxiety-and pain-reducing effects of music interventions: a systematic review. In: *AORN Journal* 87 (2008:4) 780–807.
- OLATUNJI et al. 2012 OLATUNJI, B. O. – EBESUTANI, C. – SAWCHUK, C. N. – MCKAY, D. – LOHR J. M. – KLEINKNECHT, R. A.: Development and initial validation of the medical fear survey–short version. In: *Assessment* 19 (2012:3) 318–336.
- PILIAVIN 1987 PILIAVIN, J. A.: Temporary deferral and donor return. In: *Transfusion* 27 (1987:2) 199–200.
- PILIAVIN 1990 PILIAVIN, J. A.: Why do they give the gift of life? A review of research on blood donors since 1977. In: *Transfusion* 30 (1990:5) 444–459.
- PILIAVIN–CALLERO 1991 PILIAVIN, J. A. – CALLERO, P. L.: Giving blood: the development of an altruistic identity. 1991.
- PILIAVIN et al. 1982 PILIAVIN, J. A. – CALLERO, P. L.– Evans, D. E.: Addiction to altruism? Opponent–process theory and habitual blood donation. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 43 (1982:6) 1200.
- ROBERT 2009 ROBERT, P.: Global plasma demand in 2015. In: *Pharmaceuticals policy and law* 11 (2009:4) 359–367.
- STOET 2007 STOET, G.: PsyToolkit: A novel web–based method for running online questionnaires and reaction–time experiments. In: *Teaching of Psychology* 44 (2017:1) 24–31.
- STOET 2010 STOET, G.: PsyToolkit: A software package for programming psychological experiments using Linux. In: *Behavior research methods* 42 (2010:4) 1096–1104.
- STRENGERS–KLEIN 2016 STRENGERS, P. F. W. – KLEIN H. G.: Plasma is a strategic resource. In: *Transfusion* 56 (2016:12) 3133–3137.

- van DONGEN et al. 2013 van DONGEN, A. – ABRAHAM, C. – RUITER, R. A. – VELDHIJZEN, I. J.: The influence of adverse reactions, subjective distress, and anxiety on retention of first-time blood donors. In: *Transfusion* 53 (2013:2) 337–343.
- VASCULAR PLASMA 2021 VASCULAR PLASMA. <https://www.plazma-adas.hu/#plazma-adasrol>
- WALSH–CLEMENS 1956 WALSH, R. J. – CLEMENS K.: A survey of some voluntary blood donors in New South Wales. In: *Medical Journal of Australia* 2 (1956:6) 205–209.
- ZALLER et al. 2005 ZALLER, N. – NELSON, K. E. – NESS, P. – WEN, G. BAI, X. – SHAN, H.: Knowledge, attitude and practice survey regarding blood donation in a Northwestern Chinese city. In: *Transfusion Medicine* 15 (2005:4) 277–286.
- ZIMBARDO–BOYD 2008 ZIMBARDO, P. – BOYD, J.: *The time paradox: The new psychology of time that will change your life.* 2008.

A kötet szerzői

CSONDOR SOMA a PTE BTK Irodalom-és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatója. Alap-és mesterképzését is a Pécsen végezte. Kortárs magyar irodalommal és kulturális jelenségekkel foglalkozik. Fő kutatási témája Borbély Szilárd második pályaszakasza. A 2021-ben megrendezett 35. OTDK Humán Tudományi Szekció Kortárs magyar irodalom tagozatában II. helyezést ért el a Nincstelenekről szóló előadásával. Ugyanebben az évben elnyerte az Új Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíját. Témavezetője: Prof. Dr. Orbán Jolán, egyetemi tanár.

GÁSPÁR BAKSA GERGELY 2020-ban végzett a Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Mesterképzés programján. Érdeklődése középpontjában az adakozás pszichológiája áll. A Nyíregyházán megrendezett 2020. évi 35. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójában II. helyezést ért el. Témavezetői: Dr. Gyuris Petra egyetemi adjunktus és Dr. Kocsor Ferenc tudományos munkatárs.

NAGY TAMÁS a PTE BTK történelem mesterszakon végzett hallgatója. Tudományos érdeklődése középpontjában az ókori Közel-Kelet és azon belül is, az asszír-elami kapcsolatok politikai viszony átalakulása áll. Az első szimpózium, amelyen előadónaként részt vett 2016-ban a IX. Nemzetközi és XVI. Országos Interdiszciplináris Grastyán Ph.D. és TDK konferencia volt. 2017-ben és 2018-ban részt vett az SZTE Móra Ferenc Szakkollégium által rendezett Móra Nemzetközi Interdiszciplináris Konferencián. 2019-ben részt vett a XII. Nemzetközi és XIX. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencián, majd pedig a Nagyváradon rendezett 22. Partiumi Tudományos Diákköri Konferencián, ahol Társadalomtudomány 2. szakosztályban bemutatott pályamunkájával 1. helyezést ért el. 2020-ban a 19. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencián, ezt követően pedig a PTE BTK által rendezett 2020. évi Kari Tudományos Diákköri Konferencián vett részt.

A 2021. évi 35. OTDK Humán Tudományi Szekció, Ókortörténet–Klasszika filológia II. tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: Dr. Csabai Zoltán egyetemi adjunktus.

ORSÓS GYÖRGY a PTE TTK földrajz-történelem középiskolai tanár szakán végzett 2021-ben. Bölcsészettudományi érdeklődése elsősorban a történelemtelméletre és a politikai eszmetörténetre terjed ki, ezen belül pedig a szélsőjobboldali ideológiák tanulmányozása áll kutatásának homlokterében. A 2021. évi 35. OTDK Humán Tudományi Szekció Két világháború közötti magyar történelem II. tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: Dr. Kisantal Tamás, egyetemi docens.

ÖRY FANNI a PTE BTK másodéves pszichológia mesterszakos hallgatója. Tudományos érdeklődése középpontjában az emberi párválasztás evolúciós háttere áll. Ezen belül foglalkoztatja a női test vonzereje vizsgálata, a férfiak értékítéletében szerepet játszó olyan tényezők feltárására, amelyek mentén megítélik a potenciálisan elérhető nők vonzerejét, illetve a nők hajlandóságának mérése a testük fizikai vonzerejének növelésére kozmetikai beavatkozások által. A 35. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójában II. helyezést ért el. Ugyanabban az évben a Magyar Pszichológiai Társaság XXIX. Országos Tudományos Nagygyűlésén is részt vett előadóként egy szimpóziumban. Témavezetője: Dr. habil. Meskó Norbert egyetemi docens.

PALÓCZ MÁRK a Visegrádi Négyek nemzetközi tanulmányok joint master program és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának nemzetközi tanulmányok másodéves mesterszakos hallgatója. Ezen felül a Magyar Hadtudományi Társaság Dél-Dunántúli Tagozatának és a Háborús Tudományok Multidiszciplináris Kutatócsoportnak a tagja. Kezdeti kutatási területe: a francia Idegenlégióban szolgáló magyar önkéntesek az első világháború során; egy perspektíva bővítést követően ez átalakult a francia Idegenlégióban szolgáló osztrák-magyar önkéntesekre, akik az első világháború előtt és alatt szolgáltak. A 2021. évi 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, Humán Tudományi Szekció Az 1945 utáni egyetemes történelem tagozatában III. helyezést ért el. Ugyanabban az évben részt vett a

Prešovi Egyetem által szervezett 29. Université française d'été című nemzetközi konferencián. Témavezetője: Dr. habil. Bene Krisztián.

POZSONYI LILLA 2021-ben fejezte be tanulmányait a PTE-BTK-n magyartanár-francia nyelv és kultúra tanára osztatlan tanárszakon. Érdeklődési területe az alkalmazott nyelvészet, kutatásaiban a magyar mint idegen nyelv kap központi szerepet. A véleményt kifejező formulákkal kapcsolatos kutatását elsőként a 2018-as Össznyelvész Konferencián mutatta be. Részt vett a 2019-es és a 2021-es OTDK-n, utóbbin pályamunkájával II. helyezést ért el a Humán Tudományi Szekció, Alkalmazott nyelvészet, Fonetika, Pszicholingvisztika, Stilisztika tagozatában. Témavezetője: Dr. Dóla Mónika egyetemi adjunktus.

PROHÁSZKA ZSOLT 2021-ben fejezte be tanulmányait osztatlan angol nyelv és kultúra tanára–magyartanár szakon. Tudományos érdeklődése sokrétű: az alkalmazott nyelvészetben belül főként az idegennyelv-oktatás, míg az elméleti nyelvészetben belül a szintaxis foglalkoztatja. A magyar modális egzisztenciális kérdő névmási konstrukcióval kapcsolatos kutatásait több magyar és nemzetközi szimpóziumon is bemutatta: előadóként részt vett az Össznyelvész Konferencián (2018-ban és 2019-ben), szerzőtársaival közös kutatást mutattak be a BLinC3 poszterszekciójában és előadásokat tartottak a LingBaW 2019, az OLinCo 2021, valamint az ICSH15 konferenciákon. Jelenleg tanársegédi pozícióban dolgozik a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Nyelvtudományi Tanszékén. Pályamunkájával III. helyezést ért el a 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi Szekciójának Általános, leíró és generatív nyelvészet tagozatában. Témavezetője Dr. habil. Farkas Judit egyetemi docens.

RAPOSA VIVIEN KITTI a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Európa és a magyarság a 18–20. században Doktori Programban résztvevő első éves hallgató. Tudományos érdeklődése középpontjában a felsőoktatás-történet, azon belül is a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen működő bajtársi egyesületek tevékenységének feltárása áll. 2020. február és 2021. június között Kerényi Károly Szakkollégiumi tag. A 2019-ben megrendezett 18. VMTDK Humán Tudományok III. nevű szekciója során I. helyet nyert el. 2020-ban

a helyi KTDK forduló Történelem tagozatában második, míg a 35. OTDK a Két világháború közti magyar történelem II. nevű szekciójában szintén második helyezéshen részesült. Témavezetői: Dr. Bánkuti Gábor egyetemi docens és Dr. Polyák Petra főlevéltáros voltak.

STEMLER KITTI RÉKA a PTE BTK végzős osztatlan magyar–matematika tanárszakos hallgatója. Tudományos érdeklődése középpontjában a kognitív nyelvészet és pragmatika áll. A 35. OTD Humán Tudományi Szekciójában Az ám diskurzusjelölő áttekintő elemzése című pályaművével II. helyezést ért el. Témavezetője: Dr. Viszket Anita, egyetemi adjunktus.

SZETELI ANNA a PTE BTK/TTK negyedéves nemzetiségi német és biológia osztatlan tanárszakos hallgatója. Kutatásait a PTE BTK Nyelvtudományi Tanszékén, a ReALIS Kutatócsoport tagjaként végzi. Tudományos érdeklődése középpontjában a pragmatika, azon belül különböző diskurzusjelölők formális interpretációs rendszerben történő leírása és kísérletes vizsgálata áll. Emellett A hibrid kategóriák szintaxisa kutatócsoport tagjaként kísérletes mondattannal is foglalkozik (NKFIFK128518). A 2019/20-as akadémiai év téli szemeszterében a frankfurti Goethe Egyetem DAAD ösztöndíjas hallgatója. Az OTDK Humán Tudományi Szekciójának díjazottja Diskurzuselemzés (II. helyezés 2017), majd Általános, leíró és generatív nyelvészet tagozatban (I. helyezés 2021). Munkájának elismeréseként Pro Scientia Aranyérem kitüntetésben részesült (2021). Témavezetője: Alberti Gábor (DSc) tanszékvezető egyetemi tanár.

VÁRADI JÚLIA a PTE BTK Néprajz-Kulturális Antropológia tanszékének mesterszakos hallgatója, tanulmányait kulturális antropológia specializáción végzi; 2021-ben szintén a PTE BTK néprajz szakán, BA képzésen diplomázott. 2021-től a PTE Fenntartható Fejlődésért Szakkollégium tagja. Jelenleg főbb érdeklődési területei az ökológiai antropológia, és a migrációkutatás; BA képzése alatt a Kaukázus térségével és 18–19. századi újoncozások okozta konfliktusszituációkkal, a hétköznapi ellenállás formáival foglalkozott. A 2021-ben megrendezett 35. OTDK Humán Tudományi Szekciójában, Néprajz II. Társadalomnéprajz tagozatában II. helyezést ért el pályamunkájával. Témavezetője: Dr. Máté Gábor, egyetemi adjunktus.

ZAB TAMÁS LÓRÁND a PTE TTK testnevelés-történelem osztatlan tanárszaksos hallgatója. Kutatói érdeklődésének középpontjában eddig emlékezetpolitikai jellegű kérdések álltak, és a történeti narratívák társadalmi és politikai felhasználásának kérdése foglalkoztatta. A 35. OTDK-n pályamunkájában Latinca Sándor, a Tanácsköztársaság Somogy megyei történetének egyik prominens szereplője körül 1945 után kialakult hős-és mártírkultusz jelenségét vizsgálta, amivel tagozatában első helyezést ért el. Bővített és átdolgozott tanulmánya a Clio Műhelytanulmányok sorozat részeként jelent meg. A jövőben célja, hogy a történettudomány más megközelítéseit is alkalmazni tudja a számára izgalmasnak, megoldatlannak tekintett történeti kérdésekben. Témavezetői Dr. Csibi Norbert egyetemi adjunktus és Dr. Polyák Petra főlevéltáros voltak.

ISSN 2064-079X

ISBN (print) ISBN: 978-963-429-919-6

ISBN (pdf) ISBN: 978-963-429-920-2

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa

Felelős Kiadó a PTE BTK KTDT elnöke

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft., Pécs

Felelős vezető: Barta Ákos